

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти та науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Новак Олександр Сергійович

УДК 351.853(477)(091) «1919/193»(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
УНОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ПАМ'ЯТКООХОРОНЦІВ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
(1919–1930-ТІ РОКИ)

Спеціальність 032 – історія та археологія
(галузь знань 03 – гуманітарні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Новак О. С.

Науковий керівник: Посохова Людмила Юріївна, доктор історичних наук, професор

Харків – 2023

АНОТАЦІЯ

Новак О. С. Унормування професійної діяльності пам'яткоохоронців у радянській Україні (1919–1930-ті роки) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 – Історія та археологія (Галузь знань 03 – Гуманітарні науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України. Харків, 2023.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню передумов підготовки та імплементації норм, що регламентували пам'яткоохоронну діяльність в УСРР/ УРСР у 1919–1930-х роках. Вивчення цих процесів здійснюється в соціокультурному контексті, що дозволило прослідкувати вплив «переломної епохи» та «культурної революції» на ставлення суспільства до спадщини минулого. Актуальність теми пояснюється необхідністю вивчити особливості становлення понятійного апарату та процесів «професіоналізації» діяльності дослідників та охоронців історико-культурного надбання, особливостей формування та функціонування етичних норм, що побутували в їх інтелектуальній спільноті. Це дозволяє розв'язати чимало питань, що постають перед дослідниками історії України міжвоєнної радянської доби. Насамперед, дослідження дає змогу прослідкувати особливості правового регулювання сфери культури в УСРР, а також простежити, як впливали зміни в «історичній політиці» більшовиків на збереження національного надбання українського народу в 1920-ті – 1930-ті роки.

Метою дослідження є характеристика заходів із унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1919–1930-ті роки) та встановлення ключових чинників, що впливали на їх підготовку та перебіг.

Дисертація складається із чотирьох розділів. У першому розглянуті історіографія, джерельна база, охарактеризовані методологія та методи дослідження. У другому розділі проаналізований досвід творення понятійного поля та ключові напрями діяльності в середовищі фахівців, що досліджували історико-культурне надбання в дореволюційну добу. Також

надана характеристика ключовим заходам із нормативно-правового регулювання охорони пам'яток у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Завдяки застосуванню компаративістського аналізу було з'ясовано, що Російська імперія суттєво поступалася провідним західноєвропейським та північноамериканським державам у питаннях законодавчого забезпечення історико-культурного надбання. Водночас, наявність прогалин у законодавстві компенсувалася активною діяльністю представників громадськості та музейників. У третьому розділі вивчається регламентування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні у 1919–1930-ті роки. Велику увагу приділено компаративістському аналізу норм спеціального законодавства в різних радянських республіках протягом досліджуваного періоду задля виявлення специфічних рис, притаманних законодавству УСРР. Задля вивчення впливу соціокультурних процесів 1919–1930-х років на охорону пам'яток минулого застосовані напрацювання наддисциплінарного напрямку «memory studies». Зміни в «історичній політиці» більшовиків розглядалися у взаємозв'язку із тогочасними культурними практиками. Їх втілення в життя досліджувалося передовсім за матеріалами змін у символічному просторі Харкова та Києва, які торкнулися як міської топоніміки та проявів візуальної культури, так і практик репрезентації міст загалом. У четвертому розділі розглянуті ключові центри та групи в інтелектуальній спільноті пам'яткоохоронців. Було з'ясовано, що дослідники спадщини минулого та музейники працювали переважно в старих, відомих ще з дореволюційних часів, університетських центрах. Завдяки застосуванню просопографічного підходу було з'ясовано, що найбільш продуктивними у дослідницькій діяльності були представники Харківського та Київського пам'яткоохоронних центрів. Вивчення особливостей професійної етики дозволило прослідкувати зміни, що спіткали вітчизняних інтелектуалів у «переломну епоху». Також було з'ясовано, що більшість охоронців історико-культурного надбання та музейних працівників воліли продовжувати займатися «чистою» наукою, незважаючи на постійний тиск з боку представників партійних та політично-освітніх структур.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в історіографії було запропоновано розглянути становлення пам'яткоохоронного дослідницького апарату та дискусії щодо самотності українського історико-культурного надбання за допомогою дискурсивного підходу. Це дозволило встановити ключові віхи у формуванні понятійного поля та змін у ставленні до тези про окремішність та самотність матеріальної та духовної культури українців. Застосування модерністського підходу деконструкції уявлень про традиції, запропонованого Е. Гобсбаумом, дозволило поглянути на процес формування стилістики українського національно-романтичного модерну крізь нову «дослідницьку оптику». Зокрема, був доведений зв'язок між студіюванням вітчизняної старовини та збагаченням просторових та декоративних прийомів митців Наддніпрянської та Західної України на початку ХХ ст.

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід. Задля вивчення особливостей унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні в 1919–1930-х роках були застосовані загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Задля дослідження процесу підготовки та імплементації заходів зі збереження історико-культурного надбання в міжвоєнній радянській Україні були залучені напрацювання соціології, психології, правознавства та окремих наддисциплінарних полів гуманітарного знання.

Дисертантом уперше був проаналізований вплив «історичної політики» на пам'яткоохоронну діяльність у переломну епоху. Чимало аспектів подій культурного життя в 1919 – 1930-ті роки майже не аналізують спеціалісти, що вивчають різноманітні напрями «memory studies». Враховуючи це, значну наукову цінність має дослідження впливу ключових «акторів» більшовицької «історичної політики» на сакральні, цивільні, історичні пам'ятки та музейну сферу в роки «Великого перелому». У дисертаційному дослідженні знайшла подальше розкриття теза про «нелінійність» «історичної політики» протягом досліджуваного періоду. Аналіз подій кінця 1920-х – початку 1930-х років дозволив стверджувати, що із початком «Великого перелому» в СРСР загалом та УСРР зокрема «історична політика» була піддана повному

одержавленню та потрапила під тотальний партійно-ідеологічний контроль з метою виконання завдань «соціалістичного будівництва».

На сьогодні українські науковці тільки розпочали студії з вивчення професійної етики. Дисертантом вперше була здійснена спроба вивчення корпоративних правил та норм, якими послуговувалися вітчизняні пам'яткоохоронці та музейні працівники в 1920-ті – 1930-ті роки. Подібне дослідження відкриває широке «вікно можливостей» для того, аби співвіднести роль «внутрішніх» та «зовнішніх» чинників, що мали вплив на поведінку інтелектуалів у «переломну епоху». Реконструкція професійної етики в минулому є непростим завданням. Ще більше воно ускладнюється в часи, коли відбувалося встановлення тотального партійно-ідеологічного контролю над усіма сферами суспільного життя. Утім, до сьогодні збереглися історичні джерела, що дозволяють впевнено говорити про пріоритетність тих чи інших норм для представників академічного середовища 1920-х років. Так, фахівці брали участь в обговоренні проектів перетворень у різних напрямках пам'яткоохоронної роботи. Особливо активно дослідники та представники влади обговорювали зміни в музейній галузі. Слід зауважити, що в цей період простежується «боротьба ідей» та «бачень майбутнього» між представниками «наукоцентричної» та «ідеологічної» течій всередині Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР. У 1926 році точилася дискусія між Науковою секцією Наркомосу (Головнаукою) та Головополітосвітою, що завершилася перемогою «наукоцентристів». Попри поширену в історіографії думку, частину ініціатив пам'яткоохоронців 1920-х років було враховано в профільному законодавстві.

При співставленні ключових етапів унормування пам'яткоохоронної діяльності зі змінами в «історичній політиці» більшовиків був зроблений висновок про те, що вони не були абсолютно синхронними. Зокрема, ухвалення профільного законодавства в УСРР певною мірою розвивалось повільніше від процесів обмеженої лібералізації суспільно-політичного життя, ознаменоване запровадженням НЕПу та «українізації». Проте, представники більшовицького режиму не полишали спроб встановити повний ідеологічний контроль як над інтелектуальною спільнотою охоронців

історико-культурного надбання, так і над окремими її представниками. Також пам'яткоохоронці намагалися вберегти принаймні частину «ідеологічно ворожих» режимові пам'яток напередодні «великого терору». Відхід від попередніх норм професійної етики стає невідворотним лише після 1933 року, що ознаменувався трагічною смертю М. О. Скрипника і «чистками» в Наркоматі освіти, початком репресій серед науковців та згортанням «українізації».

У дисертації робиться висновок про те, що унормування професійної діяльності пам'яткоохоронців у радянській Україні відбувалося як під впливом «зовнішніх» чинників, так і з урахуванням бачення фахівцями засад власної діяльності. У спеціальному законодавстві, що регулювало охорону історико-культурного та природного надбання УСРР простежується республіканська специфіка. Порівняно нетривалий період «коренізації»/«українізації» та часткової лібералізації суспільно-політичного життя в радянській Україні мав виразну кореляцію із безпрецедентною активізацією студіювання вітчизняної старовини в 1920-ті роки. Встановлення тотального партійно-ідеологічного контролю над усіма сферами суспільно-політичного життя спричинило зміну культурних практик та злам норм професійної етики, в тому числі – у середовищі вітчизняних пам'яткоохоронців.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати можуть бути використані в процесі створення узагальнюючих праць з історії України, історії української культури, у процесі підготовки навчальних посібників, розробці навчально-методичних комплексів з основ пам'яткознавства для вищих навчальних закладів.

Ключові слова: пам'яткоохоронна діяльність, радянська Україна, культурна спадщина, пам'ятка, пам'яткоохоронці, модернізація, культурні практики, символічний простір, історична політика, великий терор, музеї, антирелігійний наступ, церковні цінності, просопографія.

ABSTRACT

Novak A. S. Standardising the Professional Activity of Monument-Protection Workers in the Soviet Ukraine (1919 – the 1930s). Qualifying scientific work: a manuscript.

The dissertation for the Doctor of Philosophy's degree, the 032 speciality – "History and Archeology". – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2023.

The dissertation is devoted to the study of prerequisites for the preparation and implementation of the legal framework that regulated the sphere of monument-protection activities in the Soviet Ukraine in 1919–1930s. The studying of these processes is carried out in the socio-cultural context, which made it possible to follow the influence of the "pivotal period" and the "Cultural Revolution" on society's attitude to the heritage of the past. The actual value of the topic is explained by the need for learning the features of the formation of the conceptual field and the processes of "professionalisation" of the activities of researchers of the historical and cultural heritage, the peculiarities of the formation and functioning of the ethical principles that existed in their intellectual community. The study has made it possible to solve many questions faced by the researchers of the historical and cultural heritage of Ukraine in the interwar Soviet period. First of all, this study draws our attention to the attempt to explore the unique features of the legal regulation of the culture in the Ukrainian Socialist Soviet Republic (USSR), as well as trace the changes in the "historical policy" of the Bolsheviks influencing the sphere of protection of the historical and cultural heritage of the Ukrainian people in the 1920s and 1930s.

The purpose of the study is to characterise the process of standardising the professional activity of monument-protection workers in the Soviet Ukraine in the period from 1919 to the 1930s.

The dissertation consists of four chapters. In the first chapter, the historiography, research data base, methodology and research methods are

described. The second chapter analyses the experience of creating a conceptual field and the key areas of activity among specialists who researched the historical and cultural heritage in the pre-revolutionary era. Also, a description of the key measures for the normative and legal framework of the protection of monuments in the Russian Empire during the second half of XIX and the beginning of XX centuries is given. Thanks to the application of comparative analysis, it has been found that the Russian Empire was lagging behind the leading Western European and North American states in the matters of legislative protection of historical and cultural heritage. At the same time, the problems in legislation were compensated by the active involvement of public representatives and museum workers. The third chapter studies the regulation of monument protection activities in the Soviet Ukraine in 1919–1930s. Much attention is given to the comparative analysis of the norms of special legislation in various Soviet republics during the above-mentioned period in order to determine the presence of specific features inherent in the legislation of the USSR. In order to study the impact of socio-cultural processes of 1919–1930s on the protection of monuments of the past, the findings along the interdisciplinary direction of "memory studies" was applied. Changes in the "historical policy" of the Bolsheviki were considered in relation to the cultural practices of that period. Their implementation was studied primarily using the materials of changes in the symbolic space of Kharkiv and Kyiv, which affected both urban toponymics and manifestations of visual culture, as well as the practices of representation of the cities in general. The fourth chapter examines key centers and groups in the intellectual community of monument-protection workers. It has been established that the researchers of the heritage of the past and museum employees worked mainly in the old university centres known since the pre-revolutionary times. Thanks to the application of the prosopographic approach, it has been proved that the representatives of the Kharkiv and Kyiv monument-protection centres were the most productive in research activities. The studying of the peculiarities of professional ethics made it possible to follow the changes that befell the domestic intellectuals in the "pivotal period". It has also been found out

that most of the researches of the historical and cultural heritage and museum workers preferred to continue doing "pure" science, despite constant pressure from the representatives of the Communist party and government political and educational institutions.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time in historiography, it has been suggested using a discourse approach to consider the formation of the monument-protection conceptual field in the scientific environment of researchers of Ukrainian historical and cultural heritage and the debate on the identity of the Ukrainian treasures. This approach made it possible to establish the main turning points in the process of formation of the conceptual field and changes in the attitude to the concept of the originality and uniqueness of the material and spiritual culture of the Ukrainian people. The application of the modernist approach of deconstruction of ideas on traditions, introduced by E. Hobsbawm, enabled a new way of understanding of the process of formation of the stylistics of Ukrainian national-romantic modernism through the new "research treaties". In particular, the connection between the studying of national treasures and the development of the artistic decorative techniques of the artists of Naddniprianska and Western Ukraine at the beginning of the XX century has been proved.

The methodological basis of the research is an interdisciplinary approach. General scientific and special scientific methods were used to study the features of the standardising the monument-protection activities in the Soviet Ukraine during the period of 1919–1930s. In order to study the process of preparation and implementation of measures for the preservation of historical and cultural heritage in the interwar Soviet Ukraine, the methods of sociology, psychology, law and certain interdisciplinary fields of humanitarian knowledge were applied.

It is the first time the influence of "historical policy" on monument-protection activities during the "pivotal period" has been analysed. Many aspects of the events of the cultural life from 1919 to the 1930s are not researched by scientists studying various areas of the "memory studies". The dissertation is of great help to studying the influence of the key "actors" of the Bolshevik "historical

policy" on religious, civil, historical monuments and museum domain during the years of the "Great Break" that has significant scientific importance. In this scientific research, the thesis about the "non-linearity" of "historical politics" during the mentioned period has been examined further. The analysis of the events of the late 1920s and early 1930s made it possible to draw a conclusion that after the beginning of the "Great Break" in the USSR in general and the Soviet Ukraine in particular, "historical politics" was under total control of the Bolsheviki government and Communist party in order to fulfill the tasks of "socialistic building".

Contemporary Ukrainian historiography has not got any comprehensive studies in this field of professional ethics. Much attention in the present dissertation has been given to the attempt at studying the corporate rules and regulations used by the domestic monument-protection researchers and museum workers between 1919 and the 1930s. This approach opens the "window of opportunity" in correlating the role of those "internal" and "external" factors that had an impact on the behavior of intellectuals in the "pivotal period". Reconstruction of professional ethics in the past is not an easy task. It becomes even more complicated in times when total party-ideological control over all spheres of social life was being established. However, historical sources have survived to this day, which allow us to confidently speak about the priority of certain norms for representatives of the academic environment of the 1920s. Thus, specialists took part in the discussion of transformation projects in various areas of monument-protection activities. Researchers and government officials were especially active in discussing changes in the museum industry. It should be emphasised that this period was marked by a "struggle of ideas" and "visions of the future" between representatives of the "science-centric" and "ideological" currents within the People's Commissariat of Education (PCE) of the Soviet Ukraine. In 1926, there was ongoing debate between the Scientific Section of the People's Commissariat of Education (Ukrainian Department of Science) and the General Politburo, which ended with the victory of the "scientific centrists". Despite the

widespread opinion in historiography, part of the initiatives of the monument-protection researches of the 1920s was taken into account in the relevant legislation.

In the process of comparing the key stages of the standardising of monument-protection activities with changes in the "historical policy" of the Bolsheviks, the conclusion is made that they were not completely synchronous. In particular, the adoption of relevant legislation in the Ukrainian Socialistic Soviet Republic to some extent developed more slowly than the processes of limited liberalization of the social and political life, marked by the introduction of New Economic Policy and "Ukrainisation".

The conclusion has been made that standardising the monument-protection research activities by the state institutions is an essential element of the "professionalisation" of scientific activity and the creation of professional communities. Each of the communities, in addition to formal prescriptions, has the corresponding "professional ethics" of activity. The monument-protection workers in the Soviet Ukraine (1919 – 1930s) were no exception. In the special legal framework that regulated the protection of the historical, cultural and natural heritage of the Ukrainian Socialistic Soviet Republic, republican specificity can be traced. The relatively short period of "Corenisation"/"Ukrainisation" and partial liberalisation of the social and political life in the Soviet Ukraine had a clear correlation with the unprecedented intensification of the study of national heritage in the 1920s. According to the research, with the establishment of Stalin's totalitarian regime and ideological control, the professional ethics of monument-protection intellectual community is "ousted" by the principle of expediency (by the state and ideological structures) and the estimated need for surviving (by the monument-protection research workers). The "Policy of memory" and "amnesia" implemented by the Stalin's totalitarian regime in the wake of the "Cultural Revolution" and the "Great Terror" did not allow to preserve the objects of historical and cultural heritage and ethical norms of the intellectual community

(partially implemented in the monument-protection legislation in the relatively liberal 1920s).

The practical significance of the dissertation research is that its results can be used in the process of creating general works on the history of Ukraine, the history of the Ukrainian culture, in the process of preparing training manuals, developing educational and methodological complexes for higher educational institutions on the basis of monument-protection studies.

Keywords: monument-protection activities, the Soviet Ukraine, cultural heritage, monument, monument-protection and museum workers, modernization, cultural practices, symbolic space, historical police, the Great terror, museums, anti-religious offensive, church values, prosopography.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

– Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань

України з присвоєнням категорії «Б»:

1. Новак О. С. Формування нормативно-правової бази пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1919–1926 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 58. С. 57–72.

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-04

2. Новак О. С. Нормативно-правове регулювання пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1928–1933 рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 105–111.

DOI: 10.5281/zenodo.6770300

3. Новак О. С. Обстоювання самобутності українського історико-культурного надбання в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук. Збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 53. Том 1. С. 64–70.

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-1-8>

4. Новак О. С. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919–1930-ті рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 54–62.

DOI: 10.5281/zenodo.7747267

– Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Новак О. С. Формування пам'яткоохоронного понятійного поля у дослідницькому середовищі Наддніпрянській Україні (початок ХХ ст.). 73-я Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)».

- 24 квітня 2020 р. : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 127–129.
2. Новак О. С. Мистецтвознавчі студії пам'яткоохоронців Харкова (1919 – 1930-ті рр.). 38-ма Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора Антона Григоровича Слюсарського). 4 грудня 2020 р. : тези доп. Харків, 2020. С. 73–75.
3. Новак О. С. Унормування участі громадськості у пам'яткоохоронній діяльності в радянській Україні (1919 – 1926 рр.). 74-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 23 квітня 2021 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 93–95.
4. Новак О. С. Охорона сакральних пам'яток Харкова у переломну епоху (1929–1933 рр.). 39-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у системі науки та освіти: досвід і перспективи», присвяченої 100-річчю створення Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. 3 грудня 2021 р. : тези доп. Харків, 2021. С. 37–39.
5. Новак О. С. Особливості кампанії із вилучення церковних цінностей у Харкові в 1922 році. 75-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 29 квітня 2022 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 63–65.
6. Новак О. С. Роль С. А. Таранушенка у професійній спільноті пам'яткоохоронців радянської України (1919–1930-ті роки). 40-ва Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавчі студії у вимірах сучасності, ретроспективі і перспективі», присвячена 300-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди (1722–1794). 3 грудня 2022 р. : тези доп. Харків, 2023. С. 40–42.
7. Новак О. С. Пам'яткоохоронна діяльність в радянській Україні (друга половина 1930-х років). 76-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 21 квітня 2023 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 60–62.

8. Novak O. The Formation of the Monument-Protection Discourse in Research Environment of the Naddniprianska Ukraine (second half of XIX – early XX century). Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century : IX Всеукраїнська наукова конференція. 28 лютого 2020 р. : тези доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 152–159.

ЗМІСТ

Анотація	2
Abstract	7
Список публікацій здобувача за темою дисертації	13
Перелік умовних скорочень	17
Вступ	19
Розділ 1. Історіографія, джерела, методологія та методи дослідження	27
• Підрозділ 1.1. Історіографія проблеми.....	27
• Підрозділ 1.2. Джерельна база роботи.....	40
• Підрозділ 1.3. Методологія та методи дослідження.....	49
Розділ 2. Основи пам'яткоохоронної діяльності на українських землях до 1917 року	55
• Підрозділ 2.1. Формування пам'яткоохоронного дискурсу на українських землях Російської імперії (кінець XIX–початок XX ст.).....	55
• Підрозділ 2.2. Законодавче унормування пам'яткоохоронної діяльності в Російській імперії: перші кроки.....	73
Розділ 3. Регламентування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1919 – 1930-ті рр.)	87
• Підрозділ 3.1. Формування нормативно-правової бази та інституційних основ пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні.....	87
• Підрозділ 3.2. «Історична політика» в радянській Україні у переломну епоху та пам'яткоохоронна діяльність.....	124
Розділ 4. Особливості професійної етики в інтелектуальній спільноті пам'яткоохоронців радянської України	155
• Підрозділ 4.1. Основні дослідницькі центри та групи в інтелектуальній спільноті пам'яткоохоронців радянської України.....	155
• Підрозділ 4.2. Професійна етика пам'яткоохоронців радянської України та утвердження тотального партійно-ідеологічного контролю (1920-ті–1930-ті роки).....	179
Висновки	218
Список використаних джерел та літератури	223
Додатки	286

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. АК ВУАН – Археологічна комісія Всеукраїнської академії наук.
2. АМСРР – Автономна Молдавська соціалістична радянська республіка.
3. ВУАН – Всеукраїнська академія наук.
4. ВУКОПМІС – Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини.
5. ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет.
6. Головполітосвіта – Головне політико-освітнє управління.
7. Губвиконком – Губернський виконавчий комітет.
8. ГУБКОПМІС – Губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини.
9. ГУМНК – Головне управління міністерства науки та культури.
10. ДІНО – Дніпропетровський інститут народної освіти.
11. Держмузейфонд – Державний музейний фонд.
12. ДПУ – Державне політичне управління.
13. ЕМВ – Екскурсійно-музейно-виставкова секція.
14. Істпарти – Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та Комуністичної партії.
15. КОПМІС – Комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини.
16. КТОПСІМ – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва.
17. Нарком – народний комісар.
18. Наркомос – менш поширене найменування Народного комісаріату освіти.
19. Міськвиконком – Міський виконавчий комітет.
20. НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ.
21. НКО – Народний комісаріат освіти.
22. ОВК – Окружний виконавчий комітет.
23. Окрвиконком – менш поширене найменування Окружного виконавчого комітету.

24. Окрмузей – окружний музей.
25. РНК – Рада народних комісарів.
26. РПЦ – Російська православна церква.
27. РФСРР – Російська федеративна соціалістична радянська республіка.
28. СРСР – Союз радянських соціалістичних республік.
29. УКОПК – Український комітет охорони пам'яток культури.
30. Укрнаука – скорочена назва підкомітета у справах науки при НКО.
31. УНР – Українська народна республіка.
32. УПО – Українська політична освіта.
33. УРСР – Українська радянська соціалістична республіка.
34. УСРР – Українська соціалістична радянська республіка.
35. ХІНО – Харківський інститут народної освіти.
36. ЦАУ – центральне архівне управління.
37. ЦК ВКП(б) – Центральний комітет Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків).
38. ЦК КП(б)У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України.
39. ЦКОПСІМ – Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Вивчення передумов, перебігу та соціокультурного контексту унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні протягом 1919 – 1930-х років є назрілим завданням для вітчизняної історіографії. У наявних тематичних працях історики та правники студіюють обставини ухвалення необхідних для охорони спадщини минулого нормативно-правових актів здебільшого без залучення напрацювань суміжних наук та наддисциплінарних полів гуманітаристики.

В умовах повномасштабної війни Україна докладає чималих зусиль, аби зберегти для нащадків національне історико-культурне надбання. Втім, наявні в нашій державі профільні структури та нормативно-правова база не в змозі забезпечити пам'ятки архітектури, історії та природи від псування та знищення. Нині дослідникам необхідно звернути увагу на досвід охорони вітчизняної спадщини в минулому.

Попри те, що пам'яткоохоронні інституції постали на території УСРР лише у 1919 році, вітчизняні дослідники, що опікувалися охороною об'єктів історико-культурного надбання, почали виробляти принципи та норми професійної діяльності ще в попередні десятиліття. Застосування дискурсивного підходу відкриває широкі дослідницькі обрії, оскільки дозволяє урізноманітнити підходи до вивчення культуральної історії [525] України модерної доби. Вивчення процесу усвідомлення окремішності української старовини представниками громадськості Російської імперії дозволяє розширити межі розуміння перебігу національного Відродження. Протягом 1920-х років бачення основних цілей та задач професійної діяльності, вироблене пам'яткоохоронцями та музейними працівниками, було частково враховане у профільних нормативно-правових актах та їх проєктах.

Чимало аспектів формування пам'яткоохоронного законодавства в міжвоєнній радянській Україні викликають жваві дискусії серед науковців. До найбільш спірних належать питання про наявність республіканської специфіки в спеціальних законах Української соціалістичної радянської республіки (УСРР) та реальної змоги охоронців історико-культурної спадщини впливати на збереження цінних об'єктів минулого.

Вивчення пам'яткоохоронних заходів у радянській Україні протягом 1919 – 1930-х років крізь призму «memory studies» дозволяє визначити особливості «історичної політики» в контексті тогочасних загальнорадянських процесів. Використання цього підходу сприяє вивченню практик «пригадування» та «забуття», характерних для цієї «переломної епохи» у вітчизняній історії. Це уможливорює визначення особливостей застосування на території радянської України більшовицьких практик та виокремлення специфічних рис «Культурної революції» в УСРР.

З'ясування особливостей процесів підготовки, ухвалення та імплементації нормативно-правових актів, що регулювали сферу охорони спадщини минулого, тісно пов'язане з дослідженням інтелектуальної спільноти пам'яткоохоронців. Ця спільнота не була досліджена в спеціальних наукових розвідках. Сучасна українська гуманітаристика нині робить перші кроки у вивченні феномену інтелектуальних співтовариств [281, с. 183–193; 358, с. 169–193; 432, с. 160–184]. На відміну від окремих досліджень, де простежуються процеси формування та функціонування соціальних зв'язків в середовищі інтелігенції (у тому числі – й тієї її частини, що опікувалася охороною історико-культурного надбання [287; 288; 418, с. 260–268]), чимала кількість розвідок має фактографічний характер або ж зводиться до вивчення біографій окремих науковців.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тематика дисертаційного дослідження є складовою науково-дослідної програми «Історія освіти та культури України (кінець XVII–XIX ст.)»

(№ держреєстрації 0112U004754), що розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Метою дослідження є характеристика заходів із унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1919 – 1930-ті роки) та встановлення ключових чинників, що впливали на їх підготовку та перебіг.

Досягнення поставленої мети потребує вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- схарактеризувати стан наукової розробки проблеми та її джерельну базу;
- проаналізувати основні етапи та ключові віхи у формуванні фахового наукового дискурсу пам'яткоохоронців на українських землях та порівняти їх із загальноросійськими процесами;
- визначити особливості «професіоналізації»¹ дослідницької діяльності та появи профільних структур в контексті перетворення наукових співтовариств («цільових спілок») на профільні структури («інститути»);
- схарактеризувати ключові етапи унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні в соціокультурному контексті;
- визначити зовнішні та внутрішні чинники, що впливали на підготовку та імплементацію спеціального законодавства, що регулювало охорону історико-культурного надбання;
- з'ясувати ключові віхи у впровадженні «ідеологічного компоненту» «історичної політики» в радянській Україні протягом досліджуваного періоду;
- установити типологічні характеристики професійної спільноти пам'яткоохоронців радянської України (1919 – 1930-х рр.);

¹ Під «професіоналізацією» (згідно із усталеним підходом соціологів-функціоналістів) ми розумітимемо появу інституційно оформлених структур із регламентованими нормами, цілями та задачами діяльності. Подібні структури відповідають класифікаційній одиниці «інституту» у вивченні інтелектуальних співтовариств.

- з'ясувати риси професійної етики та дослідити їхній зв'язок із унормуванням діяльності представників цієї спільноти;
- проаналізувати соціальне походження та рівень освіти представників інтелектуальної спільноти пам'яткоохоронців радянської України у досліджуваній період.

Об'єкт дослідження: пам'яткоохоронна діяльність у радянській Україні в 1919 – 1930-х роках.

Предмет дослідження: процес інституалізації пам'яткоохоронної діяльності в УСРР/ УРСР (1919 – 1930-ті роки), в тому числі вироблення регламентуючих норм як на рівні системи управління, так і в самому середовищі пам'яткоохоронців.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1919 року до кінця 1930-х років. *Нижня хронологічна межа* обумовлена створенням Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу) та його місцевих структур – перших пам'яткоохоронних інституцій в радянській Україні. *Верхня хронологічна межа* пов'язана із кардинальними суспільно-політичними змінами, спричиненими початком Другої світової війни, ліквідацією існуючих до цього *профільних установ та організацій*. Вихід за хронологічні межі обумовлений необхідністю з'ясувати особливості формування принципів та норм професійної діяльності пам'яткоохоронців на українських землях у попередній період, а також чинників, що мали прямий чи опосередкований вплив на неї.

Територіальні межі охоплюють територію УСРР (від 1937 року – УРСР) протягом досліджуваного періоду.

Застосовані **методи дослідження** обумовлені метою та завданнями дисертаційної роботи. Методологічною основою дослідження є загальноновизнані принципи історизму, об'єктивності та системності. Також у дослідженні застосовано міждисциплінарний підхід. Задля вивчення особливостей унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні у 1919 – 1930-х роках використовувалися загальнонаукові та

спеціально-наукові методи: аналіз і синтез, метод аналогій та узагальнень. Задля дослідження процесу підготовки та імплементації заходів зі збереження історико-культурного надбання в міжвоєнній радянській Україні були залучені спеціально-наукові методи: ретроспективний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та історико-генетичний.

З метою з'ясування передумов та вивчення процесу творення понятійного апарату, необхідного для унормування діяльності майбутніх пам'яткоохоронців, був використаний дискурсивний підхід. Звернення до підходу Е. Гобсбаума, запропонованого ним у праці «Винайдення традицій» [571], дозволив розкрити роль дослідників історико-культурного надбання кінця ХІХ – початку ХХ ст. у творенні стилістики «українського модерну».

Відповідь на питання щодо наявності чи відсутності республіканської специфіки в профільних законах УСРР, що регулювали пам'яткоохоронну діяльність, є одним із ключових завдань у дисертаційному дослідженні. Задля його вирішення був використаний порівняльно-правовий метод.

Невід'ємною складовою функціонування спільноти професіоналів, що впливає на унормування її діяльності, є наявність професійної етики. Більшість авторів погоджуються із тим, що це поняття включає в себе сукупність моральних принципів та цінностей, наявних у представників певної професійної групи чи спільноти [540; 502]. Також слід зважати на те, що поняття «професійна етика» може включати в себе не лише актуальні норми, що були втілені в приписах та інструкціях, а й історичні передумови та контекст їх формування [522]. На сьогодні проблема формування професійної етики пам'яткоохоронців є перспективним напрямом, що не знайшов відображення в спеціальних наукових розвідках.

Для вивчення особливостей формування та функціонування професійної спільноти пам'яткоохоронців необхідними є соціологічні та психологічні методи. Звернення до праць науковців, що працюють у межах напрямку «соціології професій» [550], уможливило виокремлення основних критеріїв «професіоналізації» [537] діяльності із вивчення та охорони

історико-культурного надбання. Застосування напрацювань психології дозволило окреслити особливості професійного самовизначення індивіда та бар'єри на шляху до його реалізації [399, с. 167–173].

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

Уперше:

- застосовано дискурсивний підхід задля встановлення особливостей формування пам'яткоохоронного дослідницького поля;
- встановлено вплив дослідників української старовини на творення стилістики «українського модерну» початку ХХ ст. (із застосуванням підходу, запропонованого Е. Гобсбаумом);
- встановлено ключові етапи «професіоналізації» дослідницької діяльності охоронців історико-культурного надбання;
- з'ясовано роль основних центрів та груп дослідників в інтелектуальній спільноті пам'яткоохоронців у 1920-ті – 1930-ті роки;
- здійснено аналіз чисельності пам'яткоохоронців протягом досліджуваного періоду;
- визначено участь представників професійної спільноти пам'яткоохоронців у творенні профільного законодавства 1920-х – 1930-х років як складової частини «історичної політики» в УСРР;
- здійснено аналіз міжособистісних, наукових зв'язків та основних психологічних рис пам'яткоохоронців міжвоєнної радянської України як представників інтелектуальної спільноти.

Уточнено:

- характерні риси основних етапів унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні;
- внесок пам'яткоохоронців у творення профільного законодавства, що розроблялося під головуванням Укрнауки НКО УСРР у 1920-ті роки;
- методи впливу «історичної політики» на пам'яткоохоронну діяльність у переломну епоху.

Отримали подальший розвиток:

- висновки про наступництво дореволюційних кадрів у сфері охорони історико-культурного надбання та музейництва за різних політичних режимів;
- характеристики форм та методів антирелігійної боротьби як складової частини «історичної політики» більшовиків;
- підходи до визначення республіканської специфіки в пам'яткоохоронному законодавстві радянської України у 1920-ті роки;
- характеристики особливостей організації та впливу державної політики на краєзнавчий рух;
- дослідження форм державного контролю над пам'яткоохоронною сферою та відповіді на них.

Особистий внесок здобувача полягає в постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті автором самостійно. Усі публікації в наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноосібними.

Практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнюючих праць з історії України, історії української культури, у процесі підготовки навчальних посібників, розробці навчально-методичних комплексів з основ пам'яткознавства для вищих навчальних закладів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були оприлюднені в доповідях на наукових конференціях міжнародного та всеукраїнського рівнів, зокрема, на 38-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (4 грудня 2020 року) та 74-й Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (23 квітня 2021 року), 39-й Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених (3 грудня 2021 року) та 76-й Міжнародній конференції молодих учених «Каразінські читання» (21 квітня 2023 року).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено в 11 публікаціях, з них 4 статті опубліковано у фахових наукових виданнях України, 7 тез доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації зумовлена окресленою метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (602 позиції) та додатків (13 додатків на 18 сторінках). Загальний обсяг дисертації – 304 сторінки, з них основний текст – 222 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

У вивченні проблеми унормування охорони історико-культурного надбання в міжвоєнній радянській Україні можна виділити чотири етапи: 1920-ті – кінець 1930-х років, кінець 1930-х – середина 1980-х років, період «перебудови» (середина 1980-х – 1991 рік) та сучасність (після 1991 року). У 1920-ті – 1930-ті роки охоронці історико-культурного надбання і музейники заклали підґрунтя наукового вивчення пам'яткоохоронних практик. Виокремлення другого етапу зумовлене специфікою розвитку історіографії, що перебувала під впливом тогочасних суспільно-політичних процесів. Період «перебудови» ознаменувався грандіозними змінами у вітчизняному історіописанні, зумовленому розсекреченням низки документів під час «архівної революції». Після 1991 року розпочався якісно новий етап у розвитку української історіографії загалом і у вивченні охорони пам'яток минулого в часи СРСР зокрема.

У 1920-ті – 1930-ті роки проблеми охорони спадщини минулих епох в радянській Україні потрапили в поле зору спеціалістів, що були очевидцями досліджуваних процесів. Вивчення проблеми унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні було розпочате дослідниками 1920-х – 1930-х років. Спершу фахівці висвітлювали зародження та функціонування профільних структур. В. В. Дубровський чимало уваги приділив виокремленню основних етапів формування музейної мережі та висвітлив ключові проблеми та перспективи розвитку цієї сфери [345, с. 13–26]. Водночас В. В. Дубровський вказував на перепони в розвитку музейництва на українських землях у складі Російської імперії, протиставляючи пригнобленому становищу національної культури за імперської доби «бурхливий розвиток музейної мережі після Жовтневої

революції» [344]. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років дослідницький фокус фахівців у галузі охорони історико-культурного та природного надбання змістився з питань збереження в бік використання природних та антропогенних пам'яток [537].

Період кінця 1930-х – середини 1980-х років. Починаючи з часів становлення сталінського тоталітарного режиму і до періоду «перебудови» в СРСР радянські дослідники перебували під диктатом панівної марксистсько-ленінської ідеології. Такі обставини призвели до свідомого викривлення або замовчуванням реального стану речей у сфері охорони історико-культурного надбання протягом 1920-х – 1930-х років. При вивченні праць дослідників та охоронців вітчизняної старовини, що побачили світ вже за повоєнної доби, кидається у вічі відсутність інформації про першопричини та масштаби нищення найцінніших об'єктів історико-культурного надбання [502]. Загалом, самі факти втрат пам'яток минулого вкрай епізодично згадуються в тогочасних розвідках [472].

Нерідко у працях, присвячених початковому етапу охорони історико-культурного надбання в радянській Україні, республіканська специфіка не відображалася. Натомість робився акцент на охороні пам'яток у Петрограді та інших центрах радянської Росії в період «Жовтневої революції» [418]. У післявоєнні роки на рівні партійних структур робилися декларативні заклики до збереження пам'яток минулого. Роботи, присвячені правовим та організаційним аспектам охорони історико-культурного надбання в СРСР містили численні цитати із промов партійних діячів та класиків марксизму-ленінізму, що далеко не завжди відповідали досліджуваній проблематиці [305, с. 12–24].

У працях радянського періоду, присвячених особливостям забезпечення від руйнувань спадщини минулого містилися тези про важливість поживлення діяльності профільних структур та необхідність залучення громадськості до охорони пам'яток [421]. Щоправда, такі твердження зустрічаються переважно в роботах, що вийшли друком за часів обмеженої

лібералізації та «перебудови» в СРСР, коли подібні форми суспільної активності не наражалися на відкритий опір функціонерів адміністративно-командної системи [419; 341]. Отже, можна констатувати, що ідеологізація суспільно-політичного життя в СРСР суттєво вплинула на дослідження унормування пам'яткоохоронної діяльності. Від кінця 1920-х до 1980-х років автори мусили виступати апологетами дій партійного та радянського керівництва в більшості сфер життя, у тому числі – в галузі охорони історико-культурного надбання.

Дослідники поза межами СРСР працювали в інших умовах і не стикались із нездоланими ідеологічними перепонами у вивченні охорони пам'яток історії та культури. Цим можна пояснити, що перші праці, присвячені втратам об'єктів національного історико-культурного надбання з'явилися в діаспорному середовищі. Так, у середині 1930-х років П. М. Савицький, що походив з України, «по гарячих слідах» збирав дані щодо руйнувань пам'яток минулого. Найбільше уваги автор присвятив долі старожитностей стародавнього Києва [477; 478]. Провідні філософи-емігранти також звернули увагу на зневажливе ставлення більшовиків до надбань минулого на тлі правого нігілізму сталінських часів. Серед таких подвижників вирізняється уродженець України М. О. Бердяєв [286].

Історичне тло процесів руйнування цінних об'єктів історико-культурного надбання київського середмістя стало предметом студій Б. М. Микорського, колишнього члена ВУАН, що після Другої світової війни емігрував до Західної Німеччини [407]. Його праця близька до робіт, виконаних у межах підходів «советології». Цей напрям досліджень вчених-гуманітаріїв набув поширення в країнах західного світу за часів гострого протистояння двох світових блокових систем в період «холодної війни». Праці таких дослідників демонструють як підходи ранньої «тоталітарної школи», так і більш пізній «ревізійністський напрям». Представники «тоталітарної школи» здебільшого акцентують увагу на нищенні пам'яток минулого та репресіях щодо їх захисників у радянській Україні. У часи «холодної війни» подібна акцентуація виконувала роль однієї із численних

ілюстрацій злочинної сутності радянської політичної системи. До теми нищення об'єктів історико-культурного надбання (щоправда, лише на прикладі Києва) звернувся американський історик-«тоталітарист» К. А. Маннінг [583]. У його праці домінує ідеологічно заангажований підхід. Автор не звернув уваги на спроби місцевих охоронців історико-культурного надбання вберегти пам'ятки давньої столиці України-Русі для нащадків.

Представники «ревізійністського підходу» в західній історіографії активно зверталися до релігійного аспекту при вивченні змін у культурному та духовному житті радянського суспільства. Гуманітарії, що працювали в межах цього підходу не розглядали ці зміни як лінійний процес. Дослідники залучали напрацювання соціології в процесі виокремлення основних напрямів та форм взаємовідносин між державою й релігією [548, р. 74–107; 536, р. 29–43]. У працях вчених-«ревізійністів» висвітлення втрат історико-культурного надбання в міжвоєнному СРСР розглядається переважно як наслідок антирелігійних заходів радянського керівництва [539, р. 327–335]. Протягом 1960-х – 1990-х років відбувся стрімкий розвиток англійської русистики. Грегорі Фріз, яскравий представник цього напрямку, чимало уваги приділив вивченню взаємовідносин Російської православної церкви (РПЦ) із правлячим комуністичним режимом [521, с. 19–24]. Автор розглядав нищення сакральних пам'яток як складову антирелігійної політики.

Для актуалізації теми нищення української спадщини радянським режимом чимало зробив О. І. Повстенко, колишній працівник Софійського заповідника в Києві [270]. Дані автора, що був очевидцем подій, дозволяють «пролити світло» на окремі аспекти професійної етики пам'яткоохоронців та спроби на законодавчому рівні унормувати питання охорони надбань минулого. Основною проблемою дослідження пам'яткоохоронної діяльності в міжвоєнній радянській Україні вченими-емігрантами були відсутність доступу до джерельної бази та несформованість власної історіографічної традиції на тлі непоодиноких проявів надмірної політизації історіописання серед західних «советологів».

Праці періоду «перебудови» (середина 1980-х – 1991 р.). Послаблення партійно-ідеологічного диктату після оголошення політики «гласності» та масове розсекречення архівних документів спричинили докорінні зміни як у вітчизняному, так і в закордонному історіописанні. Відбулося стрімке переосмислення багатьох сторінок історії України, які до того часу замовчувалися чи були табуйовані. У другій половині 1980-х років Т. Б. Геврик видав монографію, присвячену втраченим пам'яткам Києва [323]. Ця праця стала своєрідним прологом до змін, спричинених «архівною революцією», оскільки робота була підготовлена за часів «перебудови» в СРСР. Автор наголосив на тому, що більшість цінних об'єктів були знищені в умовах повного ігнорування правових норм. Відомості про долі пам'яткоохоронців, котрі намагалися забезпечити історико-культурне надбання в умовах правового нігілізму кінця 1920-х – 1930-х років, стали надбанням громадськості лише після впровадження політики «гласності» [284, с. 18–38]. Масове розсекречення архівних матеріалів наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, відоме під назвою «архівної революції», сприяло пожвавленню інтересу до спроб вберегти пам'ятки минулого за доби сталінського тоталітарного режиму [355, с. 39–40].

Сучасна історіографія. Після здобуття Україною незалежності у 1991 році почався новий етап розвитку історіографії, що демонструє різноманітність підходів у вивченні пам'яткоохоронної діяльності на території України в першій третині ХХ ст. Новий етап у розвитку проблемної історіографії розпочався за часів так званої «архівної революції», що досягла кульмінації в перші роки незалежності України. Завдяки лібералізації суспільно-політичного життя та одержанню доступу до напрацювань дослідників-емігрантів, з'явилися перші узагальнюючі праці про охорону пам'яток минулого за часів раннього СРСР. Однак, такі дослідження значною мірою ґрунтувалися на підходах, усталених за попередньої доби. Це, наприклад, засвідчує монографія В. І. Акуленка, присвячена правовим аспектам охорони пам'яток історії та культури України [274]. Близькими за

методологічними підходами та висновками, проте багатшими на конкретно-історичні факти є праці історика О. О. Нестулі [414; 415].

Вітчизняні дослідники неодноразово звертались до аналізу досвіду унормування пам'яткоохоронної діяльності з боку політичних режимів, що існували на території України з 1917 до кінця 1930-х років. Культурна політика часів Української Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, спрямована на збереження вітчизняної старовини, була проаналізована Г. Я. Рудим [470, с. 95–102] та О. В. Янковською [546, с. 105–118]. Починаючи з часів «перебудови» в дослідницький фокус потрапили пам'яткоохоронні заходи національних урядів за доби Української революції [401; 456, с. 95–102]. Нині наявні окремі праці, присвячені різноманітним «вузьким» аспектам культурної політики українських національних урядів у 1917–1921 роках, зокрема – питанню реституції культурних цінностей [454, с. 86–94] та функціонуванню провінційної музейної мережі [327, с. 120–127]. У праці О. О. Нестулі здійснений багатоаспектний компаративний аналіз заходів із охорони спадщини минулого з боку всіх політичних режимів, що існували за часів Української революції (1917–1921 роки) [413; 417, с. 15–19]. Наявність подібних розвідок дозволяє використати позитивний досвід у сфері охорони пам'яток історії та культури в минулому задля вдосконалення діяльності профільних структур на сучасному етапі розвитку незалежної України [325, с. 5–10; 309, с. 224–233]. Також у наш час побачили світ праці наукових колективів, у яких були здійснені спроби співставити заходи з охорони історико-культурного надбання на українських землях на різних етапах вітчизняної історії [420]. Чимало уваги в подібних роботах приділяється порівнянню заходів із унормування пам'яткоохоронної діяльності, у тому числі і за радянської доби. Науковий доробок історика архітектури В. В. Вечерського містить кілька розвідок, присвячених аналізу основних тенденцій у збереженні вітчизняних пам'яток. Його монографія «Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України» [308] містить чимало даних про спроби врятувати бодай частину найцінніших з мистецької точки

зору об'єктів в умовах прогресуючого правового нігілізму часів сталінського тоталітаризму.

Після 1991 року в республіках колишнього СРСР з'явилися узагальнюючі роботи, присвячені втратам найцінніших об'єктів історико-культурного надбання та докорінних змінам архітектурно-містобудівного середовища. У 2003 році вийшла друком праця колективу авторів, де були проаналізовані відповідні процеси на території Білорусі [482]. Дослідження білоруськими вченими питань формування та функціонування пам'яткоохоронних інституцій за міжвоєнної радянської доби дозволяє порівняти тамтешні реалії із тими, що мали місце в УСРР. Розвідки, що стосуються питань унормування діяльності музейної [321] та архівної [313, с. 46–56] галузей у БСРР містять цікавий емпіричний матеріал, необхідний для якіснішого розуміння контексту збереження рухомих та документальних пам'яток у міжвоєнній радянській Україні. Втім, домінування інституційного підходу не дозволяє говорити про довершений аналіз передумов та наслідків тих чи інших законодавчих ініціатив.

Масове розсекречення архівів та реабілітація жертв сталінського тоталітарного режиму зумовили появу узагальнюючих праць про діяльність радянських органів державної безпеки [319] та соціальний склад репресованих [407, с. 141–162]. Донині триває процес повернення із забуття імен подвижників вітчизняної культури, що стали жертвами правового нігілізму кінця 1920-х – 1930-х років [433, с. 116–123; 515, с. 166–180; 423, с. 260–268]. У нарисі Б. І. Ткаченка був здійснений огляд репресивних заходів сталінського тоталітарного режиму стосовно охоронців історико-культурного надбання [504]. Проте, враховуючи значну кількість «білих плям» у тих чи інших судових процесах, були проведені дослідження окремих епізодів роботи органів державної безпеки СРСР, у поле зору котрих нерідко потрапляли пам'яткоохоронці [291, с. 106–116; 431, с. 17–29]. Побачили світ праці, у яких авторами були здійснені спроби всебічно охарактеризувати радянську політику в культурній та духовній сферах. Увага дослідників була

зосереджена на причетності вищого більшовицького керівництва до втрат вітчизняного історико-культурного надбання [451, с. 106–133]. Нині продовжують виходити друком розвідки, присвячені впливу державної політики в сферах культурного та духовного життя на ставлення до пам'яток вітчизняної старовини [340, с. 161–169].

Вивчення пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні потребує аналізу ключових процесів у попередню епоху. Розпад СРСР та завершення періоду гегемонії комуністичної ідеології зробили можливим більш об'єктивний аналіз спроб уберегти історико-культурне надбання за імперської доби. Українські вчені при дослідженні охорони пам'яток в Російській імперії найбільше уваги приділили вивченню діяльності окремих діячів [327, с. 120–127; 398, с. 4–11; 500, с. 5–18] та національно-культурних установ [328, с. 120–127; 478; 479]. Теза про зумисне знищення багатьох українських пам'яток та курс на активну культурну асиміляцію бездержавних народів Російської імперії є домінуючим у вітчизняній історіографії. Також популярними напрямками вивчення збереження історико-культурного надбання за імперської доби стали проведення Археологічних з'їздів та розвиток музейної справи [472] й різних видів музеїв [519, с. 167–177; 520, с. 104–123]. У країнах колишнього СРСР, натомість домінує інституційний підхід до вивчення пам'яткоохоронних заходів в Російській імперії [342]. Тамтешні історики концентруються на вивченні діяльності міністерств та відомств [267; 397]. Нині українські науковці роблять перші кроки у вивченні ключових питань охорони пам'яток в Австро-Угорській імперії [464, с. 73–79; 465]. Втім, їхні висновки мають неабиякий потенціал при здійсненні компаративістського аналізу становлення профільних інституцій в імперіях.

Після спроб повністю відкинути окремі здобутки в сфері унормування пам'яткоохоронної діяльності в міжвоєнній радянській Україні з'явилися розвідки, де визнавалася ефективність окремих напрямів культурної політики більшовиків в УСРР [488, с. 57–61]. За доби незалежної України побачили

світ праці, де простежується апологія спроб зберегти принаймні частину спадку минулих епох за міжвоєнної радянської доби [265, с. 117–120]. Деякі сучасні автори на основі репрезентативного комплексу джерел продемонстрували суперечливість тенденцій в унормуванні пам'яткоохоронної діяльності на матеріалах міжвоєнної РСФРР. Передовсім, слід виокремити спроби дослідників переосмислити суспільні практики радянської доби, що безпосередньо стосувались збереження спадщини минулого, послуговуючись методологічними розробками західних істориків та суспільствознавців [449, с. 44–49]. На особливу увагу заслуговують праці Н. О. Личак, у яких вона висвітлює різноманітні аспекти радянських пам'яткоохоронних практик 1920-х – 1930-х років [382; 383], а також роль окремих історичних діячів [380], причетних до збереження об'єктів історико-культурного надбання. Доволі широкого поширення набули дослідження, присвячені антирелігійній політиці радянської влади, з-поміж іншого – в законодавчому [330] та організаційному [501, с. 2-6] аспектах. Чільне місце серед розвідок науковців посідають ті, в яких прослідковуються передумови, хід та наслідки кампанії із вилучення церковних цінностей у радянських республіках у 1922 році [306, с. 59–68; 471]. Зустрічаються окремі дослідження, присвячені проблемам біографістики оборонців минулих епох, що працювали на території УСРР [475, с. 21–25]. Втім, наразі такі праці є рідкісними в доробку вчених поза межами України.

На тлі процесів «перебудови» в СРСР та поживлення міжнародних контактів після здобуття Україною незалежності вітчизняними істориками були здійснені спроби проаналізувати вітчизняні заходи із охорони пам'яток у загальносвітовому контексті. Здебільшого українські вчені досліджували пам'яткоохоронні практики країн Заходу від етапу їх зародження до сьогодення [315, с. 121–130; 442, с. 57–65]. Натомість на Заході подібні дослідження мають тривалішу історію. Нерідко автори виходять за вузькі територіальні та хронологічні межі й намагаються узагальнити відповідний досвід в історії людства [553]. Втім, найчастіше вчені звертаються до

вивчення генези пам'яткоохоронного законодавства [528] або порівняння спеціальних нормативно-правових актів у країнах із подібними правовими системами [330, с. 119–134; 349, с. 105–118].

Зростання інтересу до локальної історії зумовило появу праць, присвячених охороні пам'яток культури та природи в межах окремих історичних регіонів України [328; 515]. Часто в них підіймаються питання організації наукової комунікації та формування спільноти, що ставила за мету дослідити та зберегти надбання певного краю [473; 310]. На тлі відродження краєзнавчих студій був актуалізований досвід учасників цього руху в минулому. Такі праці дозволяють простежити, як зародився та занепав порівняно масовий краєзнавчий рух, що уможливив розгортання пам'яткоохоронних студій по всій території УСРР [444, с. 51–57]. Також у поле зору дослідників потрапив феномен «наукових шкіл» та роль їх представників в організації дослідницької роботи в локальному та всеукраїнському вимірі [282; 469, с. 11–36]. З початку 2000-х років побачили світ узагальнюючі праці, присвячені питанням музейної опіки над пам'ятками минулих епох (як на загальнореспубліканському [390], так і на регіональному рівні [358, с. 15–24; 374, с. 163–168]). Нині істотно урізноманітнилися методологічні засади вивчення діяльності музейних установ, як у сучасному вимірі, так і в ретроспективі [390; 391, с. 93–100].

Одночасно із вивченням державної політики в галузі збереження історико-культурного надбання вітчизняні дослідники студіюють громадські форми опіки над пам'ятками минулого та звертаються до біографій учасників цих об'єднань [320, с. 29–55]. Саме в таких роботах простежується зміщення дослідницьких акцентів, бо поруч із інституційним підходом до вивчення охорони спадщини минулого в центрі уваги опиняється роль окремих особистостей та їх об'єднань. Вітчизняні гуманітарії поступово фокусуються не лише на постатях та здобутках окремих пам'яткоохоронців [277; 278; 371, с. 62–67; 346], а й на науковому середовищі [278], представники котрого опікувалися збереженням для нащадків історико-культурного надбання

України. Подібні розвідки, що часто базуються на джерелах особового походження, не позбавлені суперечливих тез. Так, у працях історика С. І. Білоконя зустрічаються окремі спірні твердження, які стосуються висновків про авторство окремих доносів, зокрема – звинувачення на адресу В. В. Дубровського. Ці звинувачення були спростовані сучасною українською дослідницею В. А. Казимір [358]. З-поміж інших праць подібного стибу слід виокремити монографію І. О. Ходек, присвячену знаному українському мистецтвознавцю та пам'яткоохоронцю Д. М. Щербаківському [516]. Крізь призму життєпису та професійної діяльності Данила Михайловича авторка продемонструвала особливості професійної етики охоронців історико-культурного надбання та проаналізувала природу конфліктів у їх середовищі. У монографії О. І. Боня, яка присвячена науковій та громадській діяльності академіка О. П. Новицького, проаналізовано чимало подій у пам'яткоохоронній та музейній діяльності кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. крізь призму життєвого шляху знамого подвижника [297]. У працях А. О. Пучкова [451, с. 353–358], І. О. Ходек [526, с. 72–82] та інших сучасних дослідників були використані соціологічні та психологічні підходи, що уможливили виокремлення етичних настанов представників професійної спільноти пам'яткоохоронців.

Від 1990-х років і дотепер проблематика охорони історико-культурного надбання в СРСР потрапляє в поле зору західних вчених. Натепер для європейських та північноамериканських дослідників характерним є широке залучення культурологічних підходів для вивчення проблеми охорони спадщини минулих епох [567, р. 117–123]. Не лишилися непоміченими зусилля окремих подвижників, що прагнули вберегти спадщину минулого в загальносвітовому масштабі [574, р. 17–21]. Здобутки українських пам'яткоохоронців першої третини ХХ ст. також потрапляють у поле зору західноєвропейських дослідників [572], що дозволяє говорити про деякі спроби розглянути їх діяльність у більш широкому контексті.

Нові перспективи дослідження проблеми унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні відкриває залучення напрацювань напрямку «memory studies». Здебільшого вчені, що студіюють «політику пам'яті», звертаються до тих процесів та явищ, що мали місце після Другої світової війни. У розвідках українських істориків спроби більшовиків сконструювати уявлення про минуле протягом 1920-х – 1930-х років розглянуті доволі фрагментарно [353, с. 45–53]. У переважній більшості праць цього напрямку радянська Україна за міжвоєнної доби не розглядається самостійно. Учені вивчають вплив «історичної політики» більшовиків на зміни, що спіткали урбаністичний простір [323, с. 187–199] та намагаються виокремити особливості практик «пригадування» та «забуття» [450, с. 193–212; 475] за досліджуваної нами доби. Втім, нині вже зроблені перші кроки у висвітленні спроб радянської влади працювати із суспільною свідомістю в період індустріалізації та «Великого перелому» [357]. Багатозначність понять «історична політика» та «історична пам'ять» уможливорює розгляд заходів тогочасних радянських керівників як один із проявів процесу формування «нової людини» [356]. Праця В. І. Акуленка актуалізувала питання змін комеморативних практик шляхом впровадження ленінського плану «монументальної пропаганди» [262, с. 32–54]. Історик наголосив на тому, що більшовики прагнули видозмінити міський простір, використовуючи різноманітні ідеологічно забарвлені монументи в якості «наочної агітації». Тож, вивчення «політики пам'яті»/ «історичної політики» на матеріалах міжвоєнної радянської України є необхідним в умовах, коли студії відповідного спрямування стосуються переважно періоду після Другої світової війни. Також розвиток відповідного напрямку дозволить збагатити методологічний апарат вітчизняних дослідників соціологічними та мистецтвознавчими методами.

Ще одним полем для міждисциплінарних студій є вивчення впливу дослідників та популяризаторів історико-культурного надбання України в становленні стильового напрямку національно-романтичного модерну в

архітектурі та образотворчому мистецтві кінця XIX – початку XX ст. Окремі відомості щодо проявів цього культурного феномену в локальних вимірах Східної Галичини та Наддніпрянщини подаються в п'ятитомній «Історії українського мистецтва» [346]. За часів незалежної України побачили світ праці архітекторів та істориків мистецтва, присвячені цій проблематиці. Особливу увагу слід звернути на творчий доробок історика архітектури В. В. Чепелика. Автор досліджує генезу феномену українського архітектурного модерну [514; 516] та роль окремих діячів у процесі його становленні [515, с. 418–431]. Використання історичних методів для дослідження цього мистецького феномену дозволить розширити горизонти його осмислення.

Підсумовуюче викладене, слід зазначити, що нині наявна значна кількість наукових праць, де розглядається охорона історико-культурного надбання України на початку XX ст. – у 1930-ті роки. Втім, у цих роботах загалом домінує інституційний або біографічний підхід. Дослідницький фокус сучасних істориків сконцентрований переважно на вивченні ключових аспектів життя та діяльності охоронців історико-культурного надбання радянської України. Натомість історики права здебільшого здійснюють лише побіжний огляд законодавчих актів, що регулювали пам'яткоохоронну сферу. Процес підготовки спеціальних законів, вплив на них професійної етики та особливостей функціонування спільноти науковців здебільшого не знаходить належного відображення в подібних працях. Попри відчутні зрушення, котрі демонструє вітчизняна історична наука в розширенні тематичного та методологічного інструментарію, слід зауважити, що нині в українській історіографії відсутнє спеціальне дослідження, присвячене проблемі унормування професійної діяльності пам'яткоохоронців в радянській Україні у 1919 – 1930-х роках.

1.2. Характеристика джерел роботи

Дослідження проблеми унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні протягом 1919 – 1930-х років вимагає звернення до масиву різних видів джерел. Зокрема, з-поміж писемних джерел була проаналізована *актова документація* (нормативно-правові акти, статутні документи, інструкції тощо), *діловодні джерела*, *наукові та науково-популярні праці*, *джерела особового походження*, *періодичні видання та фотоматеріали*.

У ході дослідження були опрацьовані *законодавчі акти*, що визначали ключові напрямки інституалізації пам'яткоохоронної діяльності. Передовсім у поле зору потрапили перші декрети Ради народних комісарів (РНК) РСФРР, що мали вплив на взаємини представників радянської влади з релігією та відобразилися на збереженні пам'яток минулого – «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» [37, с. 373–374] та «Про пам'ятники республіки» [35, с. 389–390]. Перший декрет позбавив Церкву прав юридичної особи, а другий поклав початок практичній реалізації «історичної політики» більшовиків. Ухвалення «Декрету про землю» (8 листопада 1917 року) уможливило конфіскацією селянами поміщицького майна (щоправда, за умови детального опису). З-поміж іншого це стосувалося й культурних цінностей. Важливим для аналізу досліджуваної проблематики є декрет Ради народних комісарів «Про реорганізацію та централізацію архівної справи в РСФРР» від 1 червня 1918 року [36, с. 383–385]. Цей законодавчий акт врегулював питання централізації заходів зі збереження документальної спадщини. Для визначення особливостей творення перших профільних структур на початковому етапі існування більшовицького режиму важливо було звернутися до «Проекту положення про Всеукраїнський комітет охорони мистецтва та старовини» [184] (ВУКОПМІС) лютого 1919 року. Ним був започаткований процес інституалізації пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні.

Важливу роль в унормуванні збереження спадщини минулого відіграли декрети та інструкція, що регулювали питання охорони пам'яток в РСФРР [38]. Згодом деякі їх положення набули чинності в УСРР шляхом рецепції правових норм у спеціальному законодавстві [161, с. 30–34].

Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) та Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР «Про пам'ятки культури й природи» від 16 червня 1926 року [161, с. 30–34] містила інструкцію щодо діяльності пам'яткоохоронних структур радянської України. Законодавчий акт унормовував питання їх територіальної організації та визначав основні завдання в сфері охорони історико-культурного надбання. Вирішення проблеми збереження музейних цінностей було невід'ємною складовою заходів зі збереження історико-культурного надбання УСРР. З огляду на це чималий інтерес викликає Журнал засідання Комісії для вирішення суперечностей у поглядах Головополітосвіти та Головнауки на організацію музейної мережі та «історичної» політики в УСРР [89, с. 179–191]. Матеріали комісії, що збиралася на засідання у 1926 році, дозволяє окреслити групи прибічників політико-ідеологічного та науково-дослідного проєктів реформування музейної сфери, що мали різні морально-етичні настанови. Знаковим етапом у законодавчому регулюванні роботи музейної мережі радянської України стала Постанова ВУЦВК та РНК «Про музейну справу в УСРР» від 2 квітня 1927 року [165, арк. 11].

У 1920-ті роки рішення щодо створення історико-культурних та природних заповідників ухвалювалися ВУЦВК та РНК УСРР. Прикладом актового джерела, відповідно до якого здійснювалося регулювання діяльності історико-культурного заповідника, є Статут Києво-Кирилівського державного історико-культурного заповідника [210, арк. 34–35].

Враховуючи політичні обставини, протягом 1919–1930-х років на міждержавному рівні доволі рідко обговорювалися питання реституції до України культурних цінностей, вивезених у попередні епохи. З огляду на це викликають зацікавленість спроби порушити питання «культурного обміну»

між республіками в складі СРСР, здійснені урядом радянської України. 1 серпня 1926 р. Мала президія ВУЦВК УСРР доручила Наркомату освіти скласти доповідну записку від імені українського уряду на адресу Центрального виконавчого комітету (ЦВК) СРСР задля створення комісії з представників всіх радянських республік [171, арк. 14].

Важливим для розуміння процесів унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні є відповідні *статуту та об'єднанням*. До таких актів належать ті, що репрезентують діяльність перших профільних структур на території України. Прикладами громадських об'єднань, що ставили собі за мету вивчити та зберегти надбання минулих епох та лишили по собі установчі документи є Харківське єпархіальне церковно-археологічне товариство та Польське товариство охорони пам'яток старовини на Україні. Їхні Звіт [143, арк. 61–63] та Статут [238, арк. 1] дозволяють ознайомитися зі структурою, напрямками роботи та кількісним складом цих дореволюційних громадських об'єднань.

Різноманітні інструкції та інші публічно-правові акти, дозволяють простежити зміни, що відбувалися в галузі охорони історико-культурного надбання та у дотичних сферах. Окремі установчі документи регулювали як діяльність профільних установ (зокрема – музеїв [165, арк. 11]), так і функції місцевих чиновників задля забезпечення виконання завдань, поставлених Художньою секцією підвідділу мистецтв [98, арк. 5] у складі освітнього відомства. До сьогодні збереглися Положення, що регулюють діяльність Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАКу) [179, арк. 40–42]. Цим Положенням визначалися штати, кошторис, повноваження та ключові напрямки діяльності цієї структури. У фонді ВУАКу, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології Національної академії наук України міститься кілька проєктів реорганізації установи, що були покликані не тільки дати відповідь на виклики, що постали у сфері збереження історико-культурного надбання [2; 180], а й були суголосними завданням більшовицької «історичної політики» [162; 235]. Втім, найвищий ступінь

регламентації був характерний для діяльності установ, що забезпечували збереження документальної спадщини. До нас дійшли положення про діяльність ЦАУ (Центрального архівного управління) СРСР [156, арк. 146], а також інструкції щодо організації збереження документів при районних виконавчих комітетах та сільських радах УСРР [100, арк. 2–4]. Архівна справа в СРСР була жорстко централізована, адже ЦАУ мало відповідати не лише за збереження та використання архівних документів загальносоюзного значення, а й безпосередньо керувати роботою відповідних управлінь союзних республік.

Діловодні джерела дають можливість простежити реалізацію ключових положень загальних та спеціальних законодавчих актів їх безпосередніми виконавцями на різних рівнях. При написанні дисертаційного дослідження були залучені джерела, що належать до часів правління урядів, що передували більшовикам. Такий крок уможливив проведення компаративного аналізу пам'яткоохоронних заходів, що практикувалися різними політичними режимами на території сучасної України. Зокрема, до дослідження було залучено: матеріали роботи Комісії з огляду пошкоджень пам'яток міста Києва після відступу більшовиків у березні 1918 року [258] та звіти за результатами обстеження споруд Видубицького монастиря після вибуху на Звіринських порохових складах, очолюваної представником Відділу охорони пам'яток мистецтва і старовини Ф. Л. Ернстом [30, с. 187–194]. Огляд передбачуваного персонального складу працівників тогочасних пам'яткоохоронних структур уможливорює його порівняння із заходами «кадрової політики» більшовиків [178, арк. 6; 22, арк. 7].

Чільне місце у вивченні унормування пам'яткоохоронної діяльності в УСРР посідає діловодна документація перших профільних інституцій радянської України, зокрема – Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу). Документація цього комітету здебільшого представлена постановами та доповідними записками [27, арк. 2–3]. У них порушуються питання організаційного забезпечення збереження

найцінніших об'єктів історико-культурного надбання. Також наявний побіжний аналіз заходів з охорони пам'яток минулого, втілений за часів правління українських національних урядів. Чимало уваги в документації ВУКОПМІСу приділялося правилам прийому цінних речей та документів [28, арк. 32], а також засадам діяльності Всеукраїнської Архітектурної комісії [174, арк. 15–16].

Пам'яткоохоронну діяльність на рівні губерній дозволяє вивчити діловодна документація Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСу), що являє собою приклад типової профільної структури відповідного рівня [168, арк. 1–3]. Основні напрямки роботи структурних підрозділів губернського комітету відображені у протоколах засідань та звітній документації за секціями [192, арк. 6; 194, арк. 2]. Найважливішими напрямами роботи ГУБКОПМІСу були: дослідження пам'яток на периферії і здійснення експедицій [155, арк. 7] до них, а також забезпечення збереження найцінніших об'єктів історико-культурного надбання [192, арк. 26]. Кадровий склад Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини можна реконструювати завдяки платіжному списку за липень 1919 року [242, арк. 42–48]. Діяльність повітових комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМІСів) за діловодними джерелами представлена доволі фрагментарно. проте збережений у фондах Державного архіву Харківської області (ДАХО) особовий список службовців Вовчанського повітового КОПМІСу [115, арк. 44] дає змогу простежити особливості кадрового забезпечення діяльності пам'яткоохоронних структур на периферії. «Доповідна записка до музейно-виставкової секції Політосвіти» [72, арк. 9], складена директором Першого державного музею в Києві, акцентує увагу принципах організації краєзнавчих досліджень на початку 1920-х років. Значну інформаційну цінність мають опубліковані у 2011 році звітні матеріали діяльності С. А. Таранушенка на посаді директора Музею українського мистецтва в Харкові [224]. Звітна документація структур, що

опікувалися охороною історико-культурного надбання радянської України протягом 1920-х – 1930-х років [26, арк. 1370; 223, арк. 1378], фіксує основні напрямки роботи, дослідницькі пріоритети та дозволяє ознайомитися із методикою організації експедиційної роботи протягом першої третини ХХ ст.

Значний інформаційний потенціал мають діловодні матеріали, в яких надається експертна, правова чи морально-етична оцінка дій того чи іншого охоронця історико-культурного надбання. Наприклад, заходи із поновлення фрескового живопису, що застосовувалися реставратором Д. Й. Кіпліком з боку М. П. Сичова та представників ВУАКу [13, арк. 369]. Показовою є реакція колег та представників органів влади на дії завідувача Конотопським музеєм О. Ц. Поплавського, вчинені ним у склепі К. Г. Розумовського в Батурині в 1927 році [110, арк. 43; 16, арк. 47].

Практична реалізація «історичної політики» більшовиків була простежена за допомогою окремих розпоряджень, що стосувалися перебудов тих чи інших «старорежимних» будівель. Приміром, представники Комісії Відділу мистецтв при огляді Маріїнського палацу в Києві рекомендували зняти імперські герби у віконних наличниках, а також на картушах палацової будівлі [142, арк. 46]. Встановлення пам'ятників тим чи іншим діячам було невід'ємною частиною заходів «історичної політики», здійснюваної більшовиками задля легітимізації власного перебування при владі [228, арк. 146]. Інколи політичні та громадські актори разом вшановували ту чи іншу історичну постать, наприклад, письменника Михайла Коцюбинського [173, арк. 42].

Науково-популярні видання, зокрема путівники містами радянської України, були покликані не лише «провести» читача до найбільш пізнаваних «візитівок», а й прищепити певні ідеологічні настанови в межах панівного гранд-наративу. Безсумнівно, подібні видання перебували під сильним впливом тогочасних тенденцій суспільно-політичного життя. Так, у «Провіднику» Києвом (1930 рік) авторства Ф. Л. Ернста знайшлося місце

виваженому опису ключових об'єктів та монументів різних епох [107], а у виданому двома роками пізніше путівнику Харковом більшість «ідеологічно чужорідних» пам'яток були проігноровані [246].

Одноосібні та колективні *наукові праці* вітчизняних пам'яткоохоронців дозволяють простежити внутрішні зміни, що мали місце у середовищі фахівців. Так, наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідники почали аналізувати наявні законодавчі акти, що регулювали збереження вітчизняних пам'яток, вказуючи на необхідність її реформування [117, с. 1–11]. Д. І. Багалій та інші вітчизняні вчені висловлювали свої пропозиції щодо покращення роботи архівної мережі та організації профільних установ на українських землях [4, с. 12–17]. Подібна рефлексія всередині наукового співтовариства дослідників та охоронців історико-культурного надбання уможливила формування уявлень про необхідність впровадження заходів з унормування охорони пам'яток минулого. На початку XX ст. автори все більше розширювали коло досліджуваних витворів мистецтва [118], наголошуючи на їх відмінностях від аналогічних об'єктів в інших частинах Російської імперії. Поступово територіальні межі пам'яткознавчих досліджень охопили територію всіх українських етнічних земель, включно із територіями, що входили до складу Австро-Угорської імперії [116; 254]. Це дозволило усталити в академічних колах розуміння окремішності вітчизняного історико-культурного надбання. Конспект лекції С. А. Таранушенка про завдання та діяльність Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) є прикладом своєрідної саморефлексії знаного у фаховому середовищі спеціалістів науковця [224].

Неабиякий дослідницький інтерес викликають *джерела особового походження* пам'яткоохоронців, що працювали в першій третині XX ст. Приміром, спогади Вадима Щербаківського [255] ілюструють стан історико-культурного надбання України за часів Російської імперії. В. М. Щербаківський описує нелегкий і тривалий процес усвідомлення окремішності пам'яток Наддніпрянської України в тогочасному науковому

співтоваристві. Під дещо іншим кутом зору, лояльнішим до Російської імперії та її культурної політики, процеси поступового усталення думки про самобутність історико-культурного надбання України згадуються на опублікованих сторінках життєпису Федора Шміта [254]. Значну зацікавленість викликають спомини Н. Д. Полонської-Василенко [158], котра хоч і не лишила по собі пам'яткознавчих праць, проте була слухачкою курсу історії мистецтв Вищих жіночих курсів, де викладав знаний дослідник української старовини Г. Г. Павлуцький. Опублікований 1993 року щоденник Ф. Л. Ернста [154, с. 130–135], працівника ВУКОПМІСу, був написаний у буремні роки Української революції. Цей его-документ надає змогу «поглянути зсередини» на особливості пам'яткоохоронної політики низки політичних режимів, що змінювали одне одного в Києві. До сьогодні збереглися сторінки життєпису видатного охоронця історико-культурного надбання Слобожанщини та директора Музею українського мистецтва С. А. Таранушенка [217]. Опубліковані 2013 року спомини П. М. Жолтовського відрізняються повнотою висвітлення різноманітних аспектів життя пам'яткоохоронців та музейників радянської України у 1920-ті – 1930-ті роки [87]. Трагізм та безрезультатність спроб врятувати бодай частину пам'яток минулого знайшли своє відображення в спогадах реставратора-мозаїста В. О. Фролова, що знімав та реставрував мозаїки приреченого на знищення Михайлівського Золотоверхого собору міста Києві [241, с. 35–39].

Матеріали *періодичних видань* дозволили прослідкувати актуалізацію тематики охорони об'єктів історико-культурного надбання на сторінках газет та журналів. Переважно це були газетні замітки, рідше зустрічаються аналітичні статті в журналах. Приміром, статті знаного пам'яткоохоронця В. В. Дубровського [84, с. 9] відображають сутнісні зрушення, що відбувалися в галузі охорони історико-культурного надбання в середині 1920-х років. На шпальтах преси міжвоєнної радянської України з'являлися згадки про віднайдені мистецькі шедеври минулих епох. Наприклад, у

«Всесвіті» була розміщена замітка про знайдення «Адама і Єви» Лукаса Кранаха в Троїцькій церкві міста Києва [84, с. 12]. Питання увічнення пам'яті видатних постатей минулого [9, с. 105–106] та пошуку відомостей про їх перебування в тих чи інших куточках України привертало увагу кореспондентів тогочасних газет [86, с. 162–163]. Інколи фахівці в галузі збереження пам'яток матеріальної культури публічно засуджували вчинки дослідників-аматорів, що призводили до втрат чи пошкоджень цінних артефактів минулого [85, с. 2]. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років на шпальти преси потрапили замітки, у яких висловлюється стурбованість подальшою долею знаних мистецьких шедеврів [252, с. 9]. Публікації середини – другої половини 1930-х років відобразили зміни в діяльності музейних установ відповідно до агітаційно-пропагандистських завдань [245, с. 10]. Також у тогочасних замітках приділялося чимало уваги апології масштабних реконструкцій архітектурних ансамблів великих міст, зокрема – Києва [31, с. 1–6]. Після включення Західної України до складу УРСР у періодиці висвітлювалися зміни в діяльності тамтешніх музейних установ відповідно до марксистсько-ленінських ідеологічних засад [132, с. 12].

Фотодокументи допомагають сучасним дослідникам визначити ключові напрямки роботи з фіксації різноманітних об'єктів історико-культурного надбання, проведені пам'яткоохоронцями радянської України протягом першої третини ХХ століття. Вагомим є доробок двох дослідників та захисників української старовини С. А. Таранушенка та П. М. Жолтовського. Їх фотографії, відзняті у низці міст, сіл та містечок на території Харківщини, Чернігівщини, Київщини, Полтавщини та інших українських земель протягом 1913–1932 років [229; 230; 231; 232]. Чимало світлин лишили по собі Д. М. Щербаківський та В. М. Щербаківський [265]. Ареал їх досліджень охоплював здебільшого Правобережну та Західну Україну. Вражають систематичністю у фіксуванні різноманітних об'єктів, що мають історико-культурну цінність матеріали експедиції Д. І. Яворницького, опубліковані О. О. Савчуком [269]. Дослідникам вдалося зафіксувати для

нащадків Дніпрові пороги та навколишні місцини незадовго до їх затоплення під час будівництва Дніпрогесу.

Таким чином, основою *джерельного комплексу* дисертаційного дослідження є писемні джерела, що представлені широким спектром – від законодавчих актів до джерел особового походження. Наявна джерельна база є *репрезентативною та достовірною* і дозволяє виконати поставлені дослідницькі завдання.

1.3. *Методологія та методи дослідження*

Методологічна основа дисертаційного дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході. Вивчення питання унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні протягом 1919–1930-х років включає різноманітні завдання та методи, що характерні для різних напрямків історії, соціології та правознавства, а також таких наддисциплінарних полів історичної науки, як студії з вивчення дискурсу та «політики пам'яті».

Визначення предмету охорони цінних об'єктів спадщини минулих епох та їх історико-культурної стратифікації неможливо без розгляду перебігу дискусій у фаховому середовищі. Вирішення такого дослідницького завдання уможливорює дискурсивний підхід. З огляду на відсутність чіткого й усталеного визначення поняття «дискурс» у гуманітарних науках загалом й українській історичній науці, зокрема у роботі взято за основу визначення цього терміну, запропоноване французьким філософом Мішеlem Фуко («дискурс як знаряддя для конструювання та конституювання практик» [506]) та канадським філософом Яном Ангусом («дискурс як простір для дискусій і дебатів, в якому можлива різноманітність думок» [535]). У суспільно-гуманітарних працях «дискурс» розуміється передовсім як понятійне поле, притаманне певній спільноті в конкретно-історичний період. Вивчення ходу дискусій щодо самотності українського історико-культурного надбання уможливорюється завдяки застосуванню

дискурсивного підходу. Сучасні дослідники застосовують цей підхід при вивченні різноманітних аспектів життя суспільства в минулому та сьогодні [582].

З метою аналізу ключових положень нормативно-правових актів, покликаних унормувати пам'яткоохоронну сферу міжвоєнної радянської України, був залучений порівняльно-правовий метод. Застосовуючи його, можна визначити особливості загальних та спеціальних законодавчих актів, що побутували на території сучасної України за різних історичних періодів [376, с. 265–284]. Так, завдяки юридичному підходу, було з'ясовано характер, а також спільні та відмінні риси нормативно-правових актів. Використання порівняльно-правових методів дозволяє збагатити термінологічний апарат дослідження [338, с. 185–198].

Для з'ясування особливостей формування та функціонування професійної спільноти пам'яткоохоронців були залучені соціологічні методи, запропоновані Максом Вебером. Знаний німецький дослідник пояснив особливості створення та функціонування професійних спільнот (або «цільових спілок», у визначенні, котре подає вищезгаданий вчений [295]). Напрацювання «соціології професій» [563; 448] дали змогу виокремити основні риси «професіоналізації» [550] діяльності пам'яткоохоронців. Також перед нами постала проблема визначення ознак внутрішнього покликання окремих індивідів до наукової роботи за допомогою наявних джерел особового походження. Останню складову не можна опрацювати без залучення напрацювань психології, що пояснюють особливості професійного самовизначення індивіда та бар'єри на шляху до його реалізації [395, с. 167–173]. Одним із перспективних підходів у вивченні професійних спільнот радянської України в досліджуваній період лишається «соціологія професій» та теорія «мережевого суспільства». Попри те, що теорію «мережевого суспільства» застосовують переважно для вивчення сучасного соціуму в умовах глобалізації, одне з її відгалужень під назвою «соціологія філософій» дозволяє отримати якісно нові результати при вивченні середовищ

інтелектуалів. Так, Р. Коллінз запропонував якісно новий погляд на міжособистісну та генераційну взаємодію між філософами [369]. Нині наявні поодинокі приклади застосування відповідних підходів до вивчення окремих груп інтелектуалів на матеріалах Російської імперії [379, с. 99–109]. Втім, наразі історична наука в Україні робить перші кроки в дослідженні інтелектуальних співтовариств [282, с. 183–193; 440, с. 160–184]. Цей підхід дає змогу прослідкувати міжпоколінні зв'язки та виокремити ключові групи всередині професійної спільноти пам'яткоохоронців радянської України в досліджуваний період.

Повноцінне розкриття теми нашого дисертаційного дослідження є неможливим без залучення підходів, запропонованих у наддисциплінарному полі історичної науки – студій із вивчення «політики пам'яті». «Меморіальний бум», що спостерігається в середовищі інтелектуалів різних академічних дисциплін від 1980-х років, надав змогу істотно урізноманітнити термінологічний та методологічний інструментарій [457, с. 6–35]. Напрацювання німецької дослідниці А. Ассман у вивченні феномену соціальної, культурної та національної пам'яті доповнили уявлення про багатовимірність мнемонічних практик та існування різних «культур спогаду» [276]. Учені із країн Західної Європи та Північної Америки приділяють чимало уваги термінологічній [582] та практичній [577] складовим «студій з історії пам'яті» («memory studies»). Наразі українській історіографії відсутній консенсус щодо вживання понять «політика пам'яті» та «історична політика». Слід відмітити, що у працях А. М. Киридон здійснений ґрунтовний аналіз комеморативних практик в Україні та їх ролі у формуванні національної ідентичності та локальних уявлень про минуле [364, с. 45–53; 365, с. 7–19]. На нашу думку, з урахуванням особливостей досліджуваного періоду, в межах цієї роботи доцільно вживати поняття «історична політика» у визначенні, запропонованим Г. В. Касьяновим [352, с. 118–137]. Це пов'язано із тим, що у 1919–1930-х роках політичні актори міжвоєнної радянської України цілеспрямовано конструювали суспільні

уявлення про минуле задля подальшого утримання влади та впливу на суспільну свідомість.

Чільне місце у розвитку західної гуманітаристики посідає інституційний підхід. Нині його використовують при вивченні широкого спектру соціальних відносин включно із організацією та унормуванням трудових відносин, цінностей та переконань [547, с. 1–15]. Погляд на колективну («соціальну») пам'ять крізь призму інституційного підходу дає змогу прослідкувати розвиток тих чи інших структур крізь актуалізацію тих чи інших правил і принципів організації різноманітних сфер життя протягом тривалого часу [572, с. 676–699].

Окрім цього, наукова та громадська активність дослідників історико-культурного надбання першої третини ХХ ст. тісно пов'язана із становленням стильового напрямку українського модерну в архітектурі та образотворчому мистецтві. На цьому не раз наголошували сучасні мистецтвознавці та архітектори [518], проте зараз цей культурний феномен лишається недостатньо дослідженим фаховими істориками. Для пояснення механізмів засвоєння стилістичних прийомів минулих епох за нової та новітньої доби в роботі застосовано підхід, запропонований Еріком Гобсбаумом у своїй праці «Винайдення традицій» [557]. Оскільки так само, як в Англії в ХІХ ст. наявним було апелювання до більш раннього готичного стилю як до певної культурної традиції [577, р. 1–2], на українських етнічних землях початку ХХ ст. звернення до народних та барокових традицій в пластичних видах мистецтва було засобом підкреслити тяглість української культури загалом.

При роботі над дисертаційним дослідженням були використані традиційні для історичних праць наукові методи: проблемно-хронологічний та історико-порівняльний. Ретроспективний метод дозволив віднайти витoki ініціатив щодо збереження пам'яток минулого від найдавніших часів до періоду становлення перших профільних інституцій у світі загалом та на українських землях зокрема. Також був застосований історико-генетичний метод, що дав можливість простежити зв'язок між законодавчими ініціативами активістів-охоронців вітчизняної старовини за дореволюційної

доби й нормами публічно-правових актів, схвалених у радянські часи. Частина дослідження, де розкриваються особливості взаємозв'язків у колективі, матеріального забезпечення, дозвілля, побутових умов та світосприйняття охоронців історико-культурного надбання як окремої соціально-професійної групи, пов'язана із проблемним полем дослідницького напрямку «історії повсякденності».

Отже, при роботі над дисертаційним дослідженням були застосовані загальнонаукові та спеціально-наукові методи, що дозволили розкрити особливості унормування професійної діяльності пам'яткоохоронців радянської України у 1919–1930-х роках. Звернення до методичного інструментарію наддисциплінарних полів історичної науки та суміжних гуманітарних дисциплін дозволили розширити горизонт вивчення різноманітних аспектів охорони історико-культурного надбання в УСРР/УРСР за досліджуваної доби.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що попри наявність значної кількості праць, де розглядається охорона історико-культурного надбання України та вивчаються долі окремих науковців чи їх колективів протягом першої третини ХХ ст., питання унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні в 1919–1930-х роках потребує більш детального розкриття. Подібне дослідження є назрілим для вітчизняної історіографії. Аргументами на користь цього є домінування інституційного та порівняльно-правового підходів у вивченні досліджуваної проблематики. Також у сучасній історіографії бракує праць, у яких знайшли б своє відображення напрацювання «memory studies» та антропологічних підходів до вивчення передумов та особливостей охорони надбань минулих епох.

Завдяки зведенню наявних джерел до єдиного комплексу ми маємо репрезентативну джерельну базу, що дає змогу реконструювати процес унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні в зазначений період. Особлива увага була приділена аналізу законодавчих

актів та діловодної документації. Ці типи джерел дозволили окреслити основні напрямки інституалізації та законодавчого унормування охорони спадщини минулих епох у 1919–1930-х роках. Також у дослідницьке поле зору потрапили професійна етика та особливості взаємовідносин у професійній спільноті охоронців історико-культурного надбання, задля чого були залучені джерела особового походження.

Питання формування фахових спільнот науковців та впливу властивої їх учасникам професійної етики на унормування відповідної діяльності не можуть бути вирішені без застосування соціологічних та психологічних методів. Вивчення «історичної політики» в міжвоєнній радянській Україні та впливу пам'яткоохоронців на її реалізацію відкривають широкі горизонти залучення підходів «memory studies». Окрім цього, цікавим видається й вивчення впливу наукових напрацювань дослідників вітчизняної старовини на сучасне для них мистецьке життя. Окреслені наукові проблеми спонукають використовувати методи суміжних галузей знань (соціології, психології, мистецтвознавства) разом із традиційними для історичних праць загальнонауковими та спеціально-науковими методами.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВИ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДО 1917 РОКУ

Підрозділ 2.1. Формування пам'яткоохоронного дискурсу на українських землях Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.)

З огляду на багатоманітність визначення поняття «пам'ятка» та поступовість сприйняття окремішності українського історико-культурного надбання, саме дискурсивний підхід є оптимальним для вивчення пам'яткоохоронних дискусій у середовищі вітчизняних дослідників за імперської доби.

Протягом другої половини XIX – початку XX ст. чимало зацікавлених громадян долучилися до творення понятійного простору та термінологічного апарату досліджень вітчизняної старовини. До представників небайдужої громадськості належали як фахівці в різних сферах гуманітарних наук (історики, філологи тощо), так і численні аматори. У пам'яткоохоронному дискурсі тогочасної Російській імперії так і не був вироблений відповідний загальноприйнятий понятійно-термінологічний апарат, оскільки без профільного законодавства було неможливо уконституювати поняття «пам'ятка» та предмет охорони об'єктів, що підпадали під це визначення [423, с. 250]. Думки провідних діячів загальноросійського пам'яткоохоронного руху суттєво відрізнялися. Одні його представники, наслідуючи І. М. Каманіна, вважали, що під визначення поняття «пам'ятка» потрапляє все те, що вийшло з ужитку або відрізняється від того, що побутує зараз. Інші діячі, як О. Д. Ертель та його послідовники, сприймали пам'ятки як своєрідні «сторінки народної пам'яті та історії» [502, с. 93–94]. Цікаво, що така позиція відчутно випередила свій час і перегукується із роздумами сучасних істориків про природу історичної пам'яті та методи «роботи із нею» [440, с. 12].

У другій половині XIX ст. історик І. П. Сахаров розглядав об'єкти історико-культурного надбання як матеріальні свідчення про ту чи іншу епоху. Дослідник пропонував небайдужим громадянам збирати дані про вітчизняну старовину, надавши методичний інструментарій для з'ясування достовірності датувань та визначення цінності тих чи інших артефактів [437, с. 62–63]. Послугуючись цим підходом, цінні витвори матеріальної культури вводилися до наукового обігу в якості історичних джерел. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. найпопулярнішою була думка про те, що пам'ятками є об'єкти, створені до 1725 року (хронологічний принцип, до якого схилився О. І. Мердер та інші члени Московського археологічного товариства) [503, с. 93]. У першій третині XIX ст. при описах пам'яток тогочасні архітектори, історики та археологи робили спроби знайти характерні риси, що можна було пов'язати зі стародавніми мистецькими стилями. Це свідчить про інтерес до естетики минулого. У другій половині XIX – на початку XX ст. завдяки активній діяльності Московського археологічного товариства та Імператорської археологічної комісії поліпшився рівень усвідомлення фахівцями важливості збереження автентичності тих або інших об'єктів історико-культурного надбання [496, с. 332–338]. Історик мистецтва І. Є. Забелін запропонував розширити дослідницький інструментарій, додавши до нього естетичний критерій оцінки. На думку вченого, кожна пам'ятка є уособленням «художніх сил народу» та «колериту» тієї чи іншої епохи [437, с. 64]. Г. Г. Павлуцький та дослідники українського мистецтва, об'єднані Історичним товариством Нестора-літописця, наголошували на тому, що стародавні об'єкти історико-культурного надбання України відповідають народним уявленням про прекрасне та є витвором «художньої творчості» [363, с. 265].

Музеї відіграли визначну роль у формуванні пам'яткоохоронного дискурсу на українських землях у складі Російської імперії. Колекції артефактів та реліквій минулого були своєрідним «містком» між поколіннями та історичними епохами. Нащадки колишньої козацької

старшини брали активну участь у творенні музейних зібрань. Шанобливе ставлення й прагнення зберегти для нащадків пам'ятки часів Гетьманщини було проявом «малоросійської» шляхетської ідентичності та виявом локального патріотизму [402]. Ще на початку XIX ст. колекції старожитностей почали виникати як у деяких багатих на старовину містах (у 1811 році – у Феодосії, у 1825 році – в Одесі, а роком пізніше – у Керчі), так і при окремих відомчих установах. Так, у 1803 році постав Кабінет старожитностей при картографічному депо у Миколаєві [345, с. 81].

Протягом другої половини XIX ст. представники владних кіл Російської імперії прагнули легітимізувати самодержавство шляхом апеляції до героїчних подій минулого. Передовсім це стосувалося воєнної історії. Наприклад, у 1853 році, після візиту імператора Миколи I до Полтави, у губернському місті були встановлені тематичні монументи, а на полі битви 1709 р. були відновлені редути [344, с. 8]. Зміни в міському середовищі спіткали й Севастополь, що уславився завдяки подіям Кримської війни. У 1869 р. був відкритий меморіальний музей, присвячений оборонцям Севастополя, а у 1905 р. була відкрита панорама [496, с. 340]. Створення низки тематичних «місць пам'яті» із символами, що прославляли тодішній самодержавний режим, може розглядатися як спроба переробити сформоване міське середовище під потреби офіційної ідеології [584, с. 198]. У 1909 році був відкритий музей Полтавської битви. Подія була приурочена до святкування двохсоті річниці баталії, що була важливою для формування колективних уявлень про минуле Російської імперії. В експозиції були представлені численні зразки озброєння, штандарти бойових підрозділів, гравюри та портрети командуючих імперським військом [344, с. 8]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. при багатьох армійських підрозділах були створені полкові музеї, що уславлювали їх бойових шлях. Так, у 1904 році була відкрита «гусарська кімната» при штабі 10-го Інгерманландського полку в м. Чугуєві, а через два роки – музей 1-го гусарського Сумського полку [346, с. 40].

Чималу роль у формуванні офіційного імперського історичного дискурсу відіграла Російська православна церква (РПЦ). Окрім зусиль, спрямованих на конструювання імперської ідентичності, Церква використовувала храми як місця ушлявлення звитяг російського війська. Так, у 1814 році у Спасо-Преображенському соборі Чернігова були виставлені прапори полків, що брали участь у війні із Наполеонівською Францією у 1812 році [344, с. 9]. Інколи місцеві церковні ієрархи апелювали до пам'яті про козацькі часи задля виправдання антипольської та антикатолицької політики російського самодержавства. Приміром, на початку ХХ ст. служителі Волинської єпархії РПЦ щороку проводили масштабні молебні на полі Берестецької битви 1651 року. Архімандрит Почаївської лаври Віталій (Максименко) оголосив збір коштів на спорудження храму-пам'ятника запорозьким козакам, апелюючи до тези про визначальну роль Переяславської ради 1654 р. в історії українського («малоросійського») народу [312, с. 91]. Варто зазначити, що навіть під час підготовки досліджень з історії православних храмів і монастирів, період їх минувшини за часів Речі Посполитої маркувався як «чужий» або «католицький» [6, с. 1].

У часи Російської імперії зацікавленість старожитностями півдня сучасної України підживлювалася увагою монарших осіб до новоприєднаних земель Північного Причорномор'я. У 1787 році, під час подорожі до Криму імператриці Катерини II, значна увага делегації була приділена античним та кримськотатарським пам'яткам [526, с. 34–35]. Попри те, що провінційні археологи мали розгалужені горизонтальні соціальні зв'язки, брали участь в численних Археологічних з'їздах та експедиціях, збирання та зберігання найбільш знакових для наукового співтовариства старожитностей відбувалося централізовано, на базі установ імперської столиці. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ключовим наглядним органом була Імператорська Археологічна комісія [343, с. 9–12].

Враховуючи багатозначність дискурсу як понятійного поля та простору для дебатів, питання, що хвилювали представників пам'яткоохоронного дослідницького середовища, не обмежувалися лише унормуванням

термінологічних та нормативно-правових питань визначення предмету охорони об'єктів минулого. Надзвичайної гостроти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. набула дискусія довкола визнання національної самобутності пам'яток культури та мистецтва українських губерній у складі Російської імперії. Важливо простежити зміни ставлення представників наукового середовища до питання окремішності українського історико-культурного надбання протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст.

Політика російського самодержавства щодо національних рухів була репресивною. Водночас, державі були повністю підконтрольні навчальні заклади незалежно від форми власності, тож можливості для вивчення української старовини були обмежені. Виходячи з цього, цілковито вірною видається висновок О. В. Сторчай про те, що в Російській імперії на університетських кафедрах історії мистецтв та у відповідних курсах домінувала антична тематика. Так, у Києві витoki академічної традиції вивчення історії мистецтв тісно пов'язані з постатями П. В. Павлова та А. В. Прахова, у Харкові – із діяльністю Є. К. Редіна, в Одесі – із напрацюваннями Н. П. Кондакова [487, с. 116]. Жоден із них не студіював українське мистецтво цілеспрямовано. Втім, саме їх учні стали основоположниками вітчизняного пам'яткознавства та стояли біля витоків професіоналізації охорони історико-культурного надбання на українських землях. У цьому протиріччі можна вбачати певні ознаки «конфлікту поколінь», що не є рідкісними для багатьох наукових шкіл [370, с. 14].

Визначна роль у дослідженні та популяризації історико-культурного надбання українських земель належить Археологічним з'їздам, що проводилися починаючи із 1869 року в різних містах Російської імперії. До Першої світової війни відбулися 15 таких загальноімперських наукових форумів. Шість Археологічних з'їздів були проведені на території сучасної України, а саме: у Києві (1874 та 1899 роки), Одесі (1884 рік), Харкові (1902 рік), Катеринославі (1905 рік) та Чернігові (1908 рік) [364, с. 99]. Вони були орієнтовані на всебічне (не лише суто археологічне, а й історико-краєзнавче в

широкому розумінні) дослідження та популяризацію минулого місцевостей, у яких вони проходили. Участь у цих з'їздах представників академічної спільноти, чиновництва та любителів старовини сприяла підвищенню зацікавленості історією та вивченням пам'яток матеріальної культури серед громадськості в різних частинах імперії [526, с. 99]. Коло питань, розглянутих на них, виходило за межі сучасного вузького розуміння археології та стосувалося досліджень усіх старожитностей до XVIII ст. включно, тому їх з упевненістю можна називати з'їздами «історичними» [364, с. 99]. Ці наукові форуми з огляду на тематичну та територіальну різноманітність стали основним майданчиком для обміну думками та ідеями для кількох поколінь дослідників спадщини минулого.

Від самого початку проведення Археологічних з'їздів спадщина українських земель неодмінно потрапляла в поле зору дослідників. Слід зазначити, що Перший (Московський) з'їзд, з-поміж іншого, проклав своєрідний «місток» між вивченням старовини Наддніпрянщини та Заходу України. На ньому із доповіддю, присвяченої вивченню пам'яток Галичини та Буковини виступив західноукраїнський вчений та громадський діяч Я. Ф. Головацький [255, с. 370]. Роботою із проведення з'їздів на постійній основі займалися представники Московського археологічного товариства. Кожен із Археологічних з'їздів готував Підготовчий комітет, склад якого був змінним і поповнювався місцевими дослідниками. Окрім суто організаційної складової, важливою частиною роботи Підготовчих комітетів було проведення експедицій, екскурсій та оглядів старовини в місцях проведення цих наукових форумів [526, с. 78]. У 1871 році, під час проведення Другого Археологічного з'їзду у Санкт-Петербурзі, була запропонована ідея створення церковно-археологічних музеїв при Духовних академіях. Основу їх колекцій мали складати стародавні витвори сакрального мистецтва, що зберігалися при церквах та монастирях, проте не використовувалися у богослужіннях [323].

Третій Археологічний з'їзд, що відбувся 1874 року в Києві дозволив значною мірою розкрити колосальне значення пам'яток міста (Софійського собору, храмів Києво-Печерської лаври та Видубицького монастиря, Кирилівської церкви та інших). Починаючи із цього з'їзду у доповідях учасників висвітлювалася передовсім локальна проблематика [526, с. 78]. Саме завдяки цьому з'їзду вчені, що студіювали вітчизняні старожитності, почали об'єднуватись довкола ідеї популяризації та збереження історико-культурного надбання українських земель. Цьому сприяло те, що секретарем підготовчого комітету Археологічного з'їзду був історик В. Б. Антонович [362, с. 185].

Проведення VI Археологічного з'їзду в Одесі (1884 рік) пожвавило вивчення пам'яток минулого на Півдні сучасної України. Зокрема, були представлені результати розкопок та детальні мапи античних міст Криму – Херсонесу Таврійського, Пантікапея тощо [364, с. 97]. Стала помітною тенденція до посилення зацікавленості в дослідженні старожитностей козацьких земель – Війська Запорозького та Облaсті війська Донського. Так, Д. І. Яворницький опублікував працю про вивчення решток колишніх Запорозьких Січей [362, с. 189].

У 1899 році в Києві був проведений XI Археологічний з'їзд. Завдяки тому, що організаторами була підготовлена «Програма для збирання відомостей про старожитності», вдалося ввести до наукового обігу чимало пам'яток на території українських губерній. Найбільше інформації вдалося зібрати щодо старожитностей Волині [363, с. 261]. Помітне й істотне тематичне урізноманітнення доповідей. У цьому полягала відмінність від проведеного 1874 року зібрання дослідників вітчизняної старовини в Києві, що було присвячене передовсім локальній проблематиці з акцентом на давньоруських старожитностях [362, с. 191].

Черговий XII Археологічний з'їзд, що відбувся у 1902 році в Харкові сприяв введенню до наукового обігу низки пам'яток українського мистецтва. Високим рівнем підготовки він завдячував передовсім двом харківським

історикам – Д. І. Багалію та Є. К. Редіну. Завдяки останньому були розпочаті ґрунтовні дослідження культових пам'яток Слобідської України. Кількість світлин сакральних старожитностей краю, виконаних під час систематичних експедицій, перевищила 400 [362, с. 203]. Тематично різноманітним, порівняно з попередніми з'їздами, був церковно-історичний відділ виставки, створений під керівництвом Є. К. Редіна [401, с. 7]. За оцінкою видатного етнографа та спеціаліста в галузі народного мистецтва М. Ф. Біляшівського, експозиція церковно-історичного відділу XII Археологічного з'їзду чи не вперше була «науково складеним відділом історії південноросійського мистецтва» [362, с. 205]. Не менш схвальні відгуки надходили й на адресу етнографічного відділу. В одному із залів виставки був відтворений інтер'єр селянської хати в натуральну величину. Подібні елементи наочності допомагали ознайомити відвідувачів з особливостями українського побуту [478, с. 141].

Можна погодитись із видатним дослідником української старовини В. М. Щербаківським, що перше десятиліття ХХ ст. в російській археології – це доба зацікавлення Україною та її минулим [265, с. 373]. До початку Першої світової війни на території Наддніпрянської України були проведені ще два Археологічні з'їзди – XIII – у Катеринославі (1905 рік) та XIV – у Чернігові (1908 рік). У Катеринославі був заслуханий реферат видатного історика Д. І. Яворницького «Запорозька старовина» [362, с. 208]. Тематика доповідей, що обговорювалися на XIV Археологічному з'їзді в Чернігові, в цілому відповідала попереднім тенденціям у дослідженнях вчених, проте відрізнявся ще більшою регіональною спрямованістю доповідей та рефератів. Так, Г. Г. Павлуцький у доповіді «Про походження форм українського дерев'яного церковного зодчества» обґрунтував тезу щодо спорідненості давньоруського та ранньомодерного українського дерев'яного зодчества. Вчений спростував поширене в пам'яткоохоронному дискурсі Російської імперії твердження про те, що прототипами «малоросійських» храмів були давні церкви на півночі Великої Росії [148, с. 54–58]. У доповіді

О. П. Новицького «Риси самобутності в українському зодчестві» дослідник прагнув зібрати свідчення щодо найдавніших храмів Наддніпрянщини та Підкарпатської Русі [131, с. 69–70]. Ці наукові пошуки засвідчили перехід досліджень вітчизняної старовини на якісно новий рівень. Вчені пройшли шлях від описовості до узагальнень та систематизації накопичених знань [255, с. 376]. Археологічні з'їзди створили поле для комунікації та дискусій у фаховому науковому середовищі, маючи при цьому увагу чималої кількості представників освічених верств суспільства. Небайдужі громадяни долучалися до організації публічних доповідей, музейних виставок, екскурсій тощо. Саме цим загальноімперським науковим форумам у значній мірі можна завдячувати поживленню контактів між пам'яткоохоронцями.

На початку ХХ ст. чимало наукових видань і часописів в українських губерніях, у тому числі – у місті Києві, були відверто чорносотенними. На питання дослідника В. М. Щербаківського до їх співробітників про те, що вони знають про український архітектурний стиль, йому нерідко доводилося чути іронічно-в'їдливе «... мені відомий власне тільки один будинок в українському стилі – це той курінь, в якому старі діди стережуть кавуни на баштанах» [503, с. 366]. Однак тривалі дискусії стосовно питання генези й особливостей вітчизняного історико-культурного надбання на численних Археологічних з'їздах, поступове збільшення кількості наукових розвідок, присвячених українським пам'яткам, їх популяризація через вищі навчальні заклади поступово змінили бачення цієї проблеми у більшості представників наукової спільноти. Загальноновживаними серед представників дослідницького середовища стали поняття, що укорінили тезу про самобутність вітчизняного історико-культурного надбання. Так, професор Імператорського університету св. Володимира в Києві Г. Г. Павлуцький увів у науковий обіг поняття «українське бароко», а його учень Ф. Л. Ернст – «мазепинське бароко». Ці мистецькі напрями видавалися тогочасним дослідникам чи не найбільш самобутніми за весь розвитку національної культури.

У 1914 році, коли російські зайняли більшу частину Східної Галичини, вийшли друком праці Г. К. Лукомського «Старовинне зодчество Галичини», та О. П. Новицького «Дерев'яна архітектура Галичини». У праці О. П. Новицького була висловлена дуже смілива, як для того часу, думка про те, що архітектурний стиль українських церков єдиний від «Кубані до Сяну» [255, с. 378]. Теми, пов'язані із народним мистецтвом та традиціями Галичини, ставали предметом обговорення на форумах громадських товариств Наддніпрянщини. Так, у 1915 році сюжети, пов'язані із різними сферами життя Західної України знайшли своє відображення у доповідях К. М. Жукова та Г. М. Хоткевича, обговорених на засіданнях товариства ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в Харкові [21, арк. 48]. У роки Першої світової війни пам'ятки старовини Галичини та Буковини опинилися в полі зору дослідницьких структур Російської імперії.

На початку ХХ ст. у науковому вжитку почала використовуватися українська мова (перші університетські історико-етнографічні лекції на ній почав читати М. Ф. Сумцов у Харкові [362, с. 141]). Тогочасні інтелектуали пропонували розширити сферу вживання української мови в різних галузях народної освіти. Це мало сприяти формуванню вітчизняного наукового дискурсу. Вітчизняні науковці все частіше називали мовні обмеження, що мали місце в Російській імперії, основною перешкодою просвітницькій діяльності [83, арк. 38–44]. Завдяки подвижництву українських дослідників про вітчизняне мистецтво поступово почали дізнаватися й за кордоном. Знаковим успіхом українського мистецтвознавства та етнології початку ХХ ст. можна вважати вихід праці, присвяченої селянському мистецтву Наддніпрянської України (Малоросії) авторства видатного ученого М. Ф. Біляшівського в надзвичайно авторитетному англomовному журналі «The Studio» [7, с. 10–11]. Своєрідним підсумком досліджень українських пам'яток у дореволюційну добу можна вважати працю Ф. І. Шміта «Мистецтво старої Русі-України», в якій автор узагальнив відомості про пам'ятки українського мистецтва як цілісного та окремішнього явища.

Знання у дослідницьких колах автор визнав обидва стилі (і український, і російський) рівноправними в контексті світової культури [255, с. 378].

Посилення зацікавленості архітектурно-мистецькими пам'ятками на українських землях відбувалося на тлі поширення згубних для них тенденцій, насамперед – нищення з утилітарних міркувань. За підрахунками сучасного історика архітектури В. В. Вечерського, відсоток втрат історико-культурних пам'яток протягом імперської доби склав 15,15 % від загальної кількості цінних об'єктів, що були втрачені в період із середини XIX ст. до 2002 року [298, с. 492–493]. Цей етап, за визначенням дослідника, характеризувався несвідомими втратами окремих об'єктів культурної спадщини, так званим «утилітарним вандалізмом» [301, с. 165]. Подібні втрати здебільшого мали місце через суто практичні міркування: старі (передовсім – дерев'яні) церкви і дзвіниці розбиралися з метою замінити їх на нові, спроектовані єпархіальними архітекторами у затверджених синодальним керівництвом офіційних стилістичних напрямках (класицистичному, російсько-візантійському, псевдоруському тощо). Ось як бачили цей процес представники тодішньої громадськості, зокрема архітектор К. М. Жуков: «Стародавні будівлі, включаючи церкви, продовжували безконтрольно та самочинно перебудовувати, а в низці випадків, які отримали серйозний розголос – навіть розбирати, зносити [405, с. 6]». Безсумнівно, далеко не кожний випадок подібного вандалізму отримував належний розголос. У 1913 році, на початку власних експедицій С. А. Таранушенко наголошував, що більшість церков так званої «Охтирської групи» були розібрані. Ці пам'ятки можна було вивчати лише за фотографіями, що зберігалися у Харківському університетському музеї [216, с. 296–297].

У Російській імперії часто відбувалися докорінні перебудови храмів, що за своєю стилістичною належністю не вписувалися в межі, усталені в офіційному російському православ'ї. Такі культові споруди ставали жертвами прагнення замінити зразки «малоросійського» зодчества на офіційні, псевдоруські та російсько-візантійські. Так відбувалося у багатьох

давніх козацьких міст, що наприкінці XIX – на початку XX ст. стали повітовими центрами. Траплялися випадки, коли наміри єпархіального керівництва набували достатнього розголосу та суспільного резонансу. Прикладом цього може слугувати, зокрема, докорінна перебудова Спасо-Преображенського собору (1684–1685 років) у місті Ізюм Харківської губернії, здійснена у так званому «тонівському стилі» архітектором М. І. Ловцовим у 1902–1903 роках. Після цього пам'ятка в значній мірі була втрачена як витвір українського бароко [428, с. 70]. На ворожість окремих церковних ієрархів до храмів у стилі українського бароко та в традиційній стилістиці народного дерев'яного зодчества звертав увагу владика Харківський Антоній (Храповицький). За його словами, чимало парафіяльних священників сприймали старі церкви як витвори «уніатського» стилю [504, с. 97].

У другій половині XIX – на початку XX ст. відбулося істотне зростання кількості громадських об'єднань пам'яткознавчого спрямування. З-поміж 71 науково-історичного товариства, що існували протягом 1759–1917 років на території Російської імперії, 61 розпочали свою діяльність у пореформену добу [527, с. 63]. У перше десятиліття XX ст. поруч із вже існуючими церковно-археологічними товариствами було започатковане Російське військово-історичне товариство в Петербурзі (1907 рік). У 1909 році був зареєстрований статут Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини при Імператорській академії мистецтв, а у 1910 році – Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ) [311, с. 68–69].

Учасники та очільники подібних об'єднань здебільшого були вихідцями із академічного середовища й мали на меті поширити в освічених верствах суспільства знання про минуле та донести розуміння необхідності зберігати спадщину предків [401, с. 5–6]. Професор Харківського університету Є. К. Рєдін був активним учасником Харківського історико-філологічного товариства та очолював Університетський музей красних

мистецтв та старожитностей [507, с. 121]. Ф. І. Шміт, наступник Є. К. Редіна на посаді професора кафедри історії та теорії мистецтв Харківського університету, долучився до студій історико-філологічного товариства й активніше інтегрував діяльність Університетського музею красних мистецтв та старожитностей у навчальну та наукову роботу [506, с. 12–16]. Прикметно, що громадські товариства ставали ініціаторами створення музейних установ. Приміром, 12 квітня 1897 року учасники Київського товариства старожитностей і мистецтв вирішили створити музей [182, арк. 3]. Нерідко подібні заклади започатковувалися аграрними та торговельними об'єднаннями, що мали комерційну мету. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на території Російської імперії та у низці іноземних держав були відкриті торгово-промислові музеї та музеї зразків. Подібні установи з'явилися завдяки діяльності промисловців та сільськогосподарських виробників. Так, у 1910 був відкритий музей при Раді З'їздів гірничопромисловців у Харкові, а у 1913 році – сільськогосподарський та промисловий музеї у Києві [529, с. 111–112]. Метою їх функціонування було ознайомлення потенційних покупців зі зразками продукції задля подальшого поживлення товарообігу та збільшення експорту.

У другій половині XIX ст. представники громадських товариств значною мірою збагатили вітчизняне музейництво здобутками своєї праці. Приміром, протягом 1874–1876 років представники Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства намагалися створити музей. Особливістю проекту створення музею відділу було те, що члени Старої громади прагнули показати особливості природних умов, етнографії та історичного шляху не лише певної території, а всіх українських земель. За підрахунками І. П. Житецького, протягом 1873–1875 років кількість музейних експонатів зросла із 888 до понад трьох тисяч [501, с. 69].

Засідання громадських товариств також виконували роль майданчиків, що забезпечували наукову комунікацію, у тому числі й обмін думками та ідеями. Можемо погодитися із твердженням сучасного українського історика

С. І. Білоконя про те, що буквально на очах представників одного покоління вчених відбулося становлення мистецтвознавчої науки на основі історичного джерелознавства [277, с. 22]. Активна робота створених у дореволюційні часи товариств та об'єднань не припинилася і в часи Української революції. Наприклад, київське «Товариство дослідників мистецтв» запросило із Петрограда К. В. Широцького на засідання 15 квітня 1918 року. Захід був присвячений обговоренню доповіді молодого дослідника Ф. Л. Ернста про майстрів барокової архітектури Києва [137, арк. 1]. Таким чином, завдяки зростанню інтересу представників громадськості до вивчення вітчизняної старовини та підтримці різних форм комунікації між дослідниками протягом першого десятиліття ХХ ст. відбулося утвердження фахового пам'яткоохоронного середовища.

На початку ХХ ст. становище історико-культурного надбання в українських губерніях все частіше потрапляло в поле зору діячів, відомих далеко за межами локального середовища інтелектуалів. Так, доля та стан палацового комплексу останнього українського гетьмана К. Г. Розумовського (1799–1802 роки) у Батурині на Чернігівщині перебували у центрі уваги науковців та громадських діячів. У 1914 році Військово-інженерне відомство дозволило розібрати один із палацових флігелів на цеглу для будівництва парафіяльної церкви [298, с. 121–122]. Дії відомства викликали неабиякий суспільний резонанс. Із закликом зберегти будівлю виступив художник та громадський діяч М. К. Реріх. У рядках його новели «Руйнування» відчувається щира тривога за долю палацу, що опинилася на балансі некомпетентного відомства [199, с. 22–23].

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. дослідники української старовини прямо або опосередковано долучалися до творення стилістичних форм вітчизняного мистецтва [347, с. 7]. При вивченні феномену, що увійшов у вітчизняний науковий дискурс під назвою «український модерн» або «український архітектурний модерн», ми будемо застосовувати підхід, запропонований Еріком Гобсбаумом у своїй праці «Винайдення традиції»

[559, с. 1–2]. За схожим сценарієм на початку ХХ ст. на українських землях відбулося звернення до здобутків українського бароко та народної творчості в мистецтві. Стилїстика «козацького бароко» асоціювалися зі знаковою для вітчизняної історії добою Гетьманщини XVII–XVIII ст. [347, с. 11–12]. Подібна рецепція була засобом підкреслити тяглість української культурної традиції. Просвітницька робота дослідників вітчизняної старовини втілювалася в організації виставок та розповсюдження матеріалів історичних та мистецтвознавчих розвідок [522, с. 44]. Окремі твори національно-романтичної стилїстики ставали предметом обговорення на сторінках тогочасної української преси. Приміром, у замітці в газеті «Рада», присвяченій будівлі Селекційної станції в Харкові авторства архітектора Є. Н. Сердюка зазначалося, що творення нового стилю вимагає неабияких зусиль від митців [123, с. 9].

Слід зауважити, що різні дослідники вітчизняної старовини, що нерідко виступали й у якості авторів архітектурних проєктів будівель, неоднаково сприймали стиль українського модерну і наполягали на більш пріоритетному зверненні до засобів українського бароко, або до традицій народного мистецтва. До поборників відтворення мистецьких прийомів стилю українського бароко можна віднести подвижників, що стояли біля витоків вивчення й теоретичного осмислення цього феномену, – Г. Г. Павлуцького, Г. К. Лукомського, І. Е. Грабаря [522, с. 39]. Тогочасні українські митці, орієнтовані на творення якісно нової національно-романтичної естетики звинувачували їх у спрощеному ставленні до вітчизняної культури, свідомому або несвідомому ігноруванні тих її пам'яток, що не мали виразних барокових рис, передовсім витворів народного дерев'яного зодчества. Приміром, видатний український митець В. Г. Кричевський у своїй статті «Розуміння українського стилю» (1914 рік) зауважував, що під визначенням поняття «національна архітектура» та інші види мистецтва не можна розуміти пам'ятки лише одного стилю та епохи [111, с. 30–34]. В. Г. Кричевський об'єднав свої зусилля «закласти фундамент» для творення

модерної української мистецької стилістики з іншими знаними митцями того часу. Разом із Василем Григоровичем працювали архітектор та графік О. Г. Сластіон, а також художники С. І. Васильківський та М. С. Самокиш [505, с. 21–22]. Будівлі, що на початку ХХ ст. зводилися у Полтаві, Харкові, Києві, Катеринославі та інших містах мали продемонструвати, що «забуті» стилістичні та конструктивні елементи давнього українського стилю можуть бути естетично довершеними [232, с. 32–43].

Спроби збагатити символічний простір витворами українського модерну неодноразово викликали спротив у консервативних діячів Російській імперії. Приміром, у 1912 році деякі представники Лохвицького повітового земства спробували будь що припинити будівництво нових шкільних будівель в «українському стилі». Втім, гласні від селянського стану стали на бік Лохвицької управи, котра підтримала О. Г. Сластіона та інших піонерів національно-романтичної стилістики. Новаторство митців одержало підтримку й у представників Міністерства народної освіти, що обіцяли додатково асигнувати по 200 рублів на кожну школу, зведену у стилі українського модерну [8, с. 75–76]. Майже одночасно із українським модерном на Наддніпрянщині зародилася й «Галицька школа» [343, с. 44–45] цього стилістичного напрямку, що розвивалася на території Австро-Угорщини. Її основоположники (І. І. Левинський, О. О. Лушпинський, М. Д. Сосенко та інші) прагнули популяризувати українське народне мистецтво в містах Західної України.

Важливо відзначити, що чимало прихильників подальшого розвитку національного мистецького стилю бачили необхідність у його популяризації в столичному Санкт-Петербурзі. Гурток прибічників розвитку української архітектури при Петербурзькому інституті цивільних інженерів згуртувався в «Громаду», яку очолив Д. М. Дяченко. Ця організація була спрямована на дослідження об'єктів історико-культурного надбання, котрі найбільше уособлювали стильові риси української архітектури, передовсім доби Гетьманщини [521, с. 418]. У 1912 році представниками цього гуртка була

організована перша в Російській імперії фахова виставка, присвячена українській архітектурі [449]. Д. М. Дяченко зробив чимало для збагачення та популяризації стилістики українського модерну, витвореного в перші десятиліття ХХ ст. Сучасний архітектор та мистецтвознавець В. В. Чепелик назвав його «майстром необароко» [521, с. 420]. Оглядач часопису «Сяйво» дуже схвально відгукнувся про проєкт музею Кам'янець-Подільського церковно-археологічного товариства. Д. М. Дяченко здійснив спробу інтегрувати вітчизняне мистецтво до культурного життя країн Заходу [253, с. 118–119]. Отже, у першій третині ХХ ст. відбувався розвиток національно-романтичної стилістики, на творення якої активно впливали дослідники вітчизняного історико-культурного надбання.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. розвиток традицій дерев'яного народного храмовбудування на Наддніпрянщині, тобто на більшій частині українських етнічних земель був перерваний. Це є ще одним аргументом на користь вивчення внеску дослідників української старовини в становлення модерної української стилістики в межах підходу, запропонованого Еріком Гобсбаумом. У 1801 році Синод Російської православної церкви заборонив будівництво дерев'яних церков у традиційній народній стилістиці [491, с. 437–438]. Століття по тому, у 1906 році, дослідник української старовини В. М. Щербаківський згадував, що йому неможливо було знайти майстра-різьбяра для створення кіоту в традиційній українській бароковій стилістиці для церкви в його рідному селі Шпичинці Сквирського повіту [255, с. 343–344]. Навіть у Києві тільки одна іконописна майстерня погодилася виконати це замовлення. Усі інші пропонували твори, зроблені за шаблонними «московськими» зразками. Тож спроби відтворити питома українську стилістику в сакральному мистецтві на початку ХХ ст. наштовхувалися на уніфікаторські заходи синодально-єпархіального керівництва. Втім, чимало вітчизняних пам'яткоохоронців прагнули зберегти традиції національної духовної культури.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. інтерес до вітчизняного історико-культурного надбання серед представників інтелектуальної еліти Російської імперії поступово зростав. Від 1869 року і до Першої світової війни рушієм формування цієї зацікавленості були Археологічні з'їзди. Ці наукові форуми створили поле для дискусій та дебатів у фаховому середовищі, привертаючи увагу багатьох представників освічених верств суспільства. Різноманітні форми наукової комунікації сприяли становленню пам'яткоохоронного дискурсу в Наддніпрянській Україні, як простору для дискусій і дебатів, в якому була наявна різноманітність думок. Це стосувалося як конституювання поняття «пам'ятка», так і вироблення критеріїв оцінки та визначення предмету охорони цінних об'єктів минулого. Завдання зі збереження та дослідження історико-культурного надбання були розпорошені між різними відомствами Російської імперії. Натомість активна діяльність численних громадських товариств певною мірою компенсувала вади в роботі органів державної влади. Учасники таких об'єднань прагнули взяти на облік, убезпечити від руйнувань та зберегти первісний вигляд пам'яток минулих епох.

Не менш значущим для вітчизняних дослідників було вирішення питання визнання окремішності українського історико-культурного надбання. Публічні виступи та дискусії дослідників вітчизняної старовини, підтримування контактів із любителями та охоронцями пам'яток минулого мали неабияке значення у майбутній інституалізації їх діяльності. У цей період відбувалась популяризація студій із вивчення історико-культурного надбання України. Це сприяло усвідомленню значною частиною тогочасної інтелектуальної спільноти його відмінностей від спадщини інших народів.

Підрозділ 2.2. Законодавчого унормування пам'яткоохоронної діяльності в Російській імперії: перші кроки

Окремі намагання зберегти цінні з мистецької та історичної точки зору артефакти для нащадків мали місце ще за часів античності. В епоху Середньовіччя у багатьох італійських містах були схвалені укази світських правителів, що були покликані вберегти мистецькі пам'ятки [537]. За ранньомодерної доби перша спроба убезпечити надбання минулого, що набула вигляду нормативно-правового акту, була здійснена за часів правління шведського короля Карла XI. У 1666 року монарх підписав законодавчий акт Державної ради Швеції, відповідно до якого всі цінні з історичної точки зору об'єкти мали перебувати під охороною держави [539].

Окремі розпорядження щодо охорони стародавніх артефактів набули правового статусу спеціальних законів вже після Великої французької революції (1789–1799 роки). Подібна увага до спадщини минулих епох була пов'язана із загрозами її зумисного руйнування внаслідок вандалізму [378, с. 23–24]. У 1795 році у Франції постала перша в світі державна пам'яткоохоронна служба [462, с. 103].

Лише в XIX – на початку XX ст. охорона пам'яток археології у багатьох країнах світу зазнає врегулювання спеціальним законодавством. Приміром, від 1834 року вступив у силу закон, що унеможливив вивезення стародавніх мистецьких творів із Греції. У 1836 році у Великобританії з'явилася перше товариство дослідників природної історії та археології. Британська археологічна асоціація, натомість, постала дещо пізніше, у 1843 році [316, с. 123]. Профільні державні інституції, що опікувалися як рухомими, так і нерухомими об'єктами історико-культурного надбанням, були створені у Франції (1830 рік) та Пруссії (1843 рік) [462, с. 103].

У XIX – на початку XX ст. Російській імперії через відсутність спеціальної нормативно-правової бази існувала невизначеність у питаннях законодавчого унормування збереження пам'яток минулого. Ці функції були

розділені між Міністерством внутрішніх справ, Міністерством народної освіти та Святійшим правлячим Синодом [423, с. 250]. Наглядом повноваження мала Імператорська Археологічна комісія, заснована у 1859 році. Надалі до збереження вітчизняної старовини та правового унормування пам'яткоохоронної діяльності долучилися численні громадські об'єднання світського та духовного спрямування [311, с. 62].

У першій половині XIX ст. найбільшу роль в охороні вітчизняної старовини відіграло Міністерство внутрішніх справ. Велике значення в унормуванні пам'яткоохоронної діяльності мав указ МВС «Щодо надання відомостей про залишки давніх будівель у містах та про заборону їх руйнувати» від 31 грудня 1826 року [400, с. 57]. Відповідно до цього нормативно-правового акту співробітники правоохоронного відомства мали збирати дані про місцезнаходження та поточний стан найвизначніших об'єктів історико-культурного надбання. Департамент загальних справ у структурі МВС мав збирати відомості щодо виявлення старожитностей, а також слідкувати за технічним станом пам'яток минулого та благоустроєм міст [311, с. 62]. Відповідно до указу МВС 1826 року, відповідальність за знищення того чи іншого об'єкту історико-культурного надбання не була передбачена, хоча формально руйнувати історично цінні будівлі було заборонено. Сучасний правознавець А. С. Ахметшин наголосив на тому, що попри всі правові недоліки вищезазначеного нормативно-правового акту, саме із нього бере свій початок формування законодавчої бази, що регулювала питання охорони спадщини минулих епох в Російській імперії [267].

Органами влади та управління Російської імперії були схвалені спеціальні нормативно-правові акти, що регулювали питання розкопок та збереження археологічного надбання Криму. Саме із територією тогочасної Таврійської губернії пов'язані перші на теренах сучасної України спроби укласти реєстри цінних об'єктів історико-культурного надбання та провести першочергові ремонтно-реставраційні роботи на низці історично та

мистецьки цінних об'єктів. Так, у 1822 році була схвалена урядова постанова «Про збереження пам'яток старовини в Криму» [267].

З огляду на розпорошеність завдань, дотичних до збереження історико-культурного надбання між різними відомствами та установами, слід відзначити важливу роль установ, що збирали дані про адміністративно-територіальні одиниці імперії Романових. Від 1834 року відповідно до «Положення про статистичні відділи», ці структурні підрозділи мали збирати дані про губернії та області. У 1852 році був започаткований Статистичний комітет, а представники місцевих статистичних відділів мали допомагати імператорській Археологічній комісії у зборі даних про старовинні кургани, рештки замків, фортець, храмів, надмогильних пам'ятників тщо [311, с. 63]. Втім, чимало чиновників на місцях традиційно обмежувалися «відписками» про відсутність історично та мистецьки цінних старожитностей на підзвітних територіях [400, с. 59]. З 1860 року завдання, пов'язані зі збором інформації про пам'ятки в губерніях Російської імперії були віднесені до обов'язкових у діяльності статистичних комітетів [528, с. 60].

Важливу роль у вивченні документальної спадщини минулих епох відігравали археографічні комісії. У 1834 році розпочала свою діяльність перша загальноімперська історико-джерелознавча інституція, що постала на основі Археографічної експедиції [311, с. 65]. У 1843 році за ініціативою першого ректора університету св. Володимира в Києві М. О. Максимовича була започаткована нова установа з вивчення та збереження надбань минулих епох – Київська археографічна комісія (Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторі) [362, с. 24]. Правовим підґрунтям, на якому базувалася діяльність комісії, була схвалена імператором Миколою I доповідна записка міністра народної освіти, що спершу регламентувала діяльність Петербурзької археографічної комісії, а згодом – роботу аналогічних установ. Це свідчить про уніфікацію діяльності профільних інституцій, що опікувалися вивченням та оприлюдненням історичних джерел на території

Російської імперії [311, с. 65]. Не лишалися поза увагою комісії й історико-культурні пам'ятки Наддніпрянської України. Протягом 1845–1847 років у її складі працював видатний український поет і художник Т. Г. Шевченко [362, с. 28]. У своїх науково-пошукових мандрівках Тарас Григорович робив замальовки та акварельні рисунки низки пам'яток Київщини, Полтавщини, Чернігівщини, Поділля та Волині.

Міністерство народної освіти не лишалося осторонь спроб унормувати становище історико-культурного надбання Російської імперії. Так, у 1876 році за вказівкою Сенату була започаткована робота комісії «Для обмірковування на майбутнє проєкту заходів щодо охорони існуючих пам'яток» [267]. Попри організаційну підтримку тогочасного голови МВС О. Б. Лобанова-Ростовського та залучення до обговорення учасників Московського археологічного товариства, практична реалізація напрацювань комісії була нівельована відмовою в наданні необхідних 37 тисяч рублів з боку фінансового відомства. Надалі Міністерство народної освіти опікувалося діяльністю музеїв, архівів, наукових установ та товариств, здійснювало контроль за виданням друкованих праць, підготовкою експедицій та виставок [311, с. 63].

В умовах відсутності профільних структур в Російській імперії чималий внесок у збереження надбань минулого був здійснений церковними установами. Від 16 лютого 1722 року відповідно до розпорядження Петра I єпархіальні управління та монастирі мали збирати та зберігати старовинні літописи, жалувані грамоти, рукописні та друковані книги, листи тощо [311, с. 2]. Цей указ спричинив переміщення значної частини староукраїнських документальних пам'яток до книгосховищ російських імперських центрів. Нерідко укази, видані Синодом Російської православної церкви сприяли нищенню або втраті автентичних рис старовинних пам'яток. Приміром, починаючи із 1801 року діяла заборона на будівництво церков в українському народному стилі [491, с. 437–438]. Ці заходи мали уніфікувати храмове будівництво на всіх теренах Російської імперії.

З середини XIX ст. у православних єпархіях були створені структури, що студіювали старовинні артефакти в храмах, монастирях, ризницях та давньосховищах. Так, у 1863 році був створений Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, представники якого активно вивчали та популяризували стародавні документальні пам'ятки [528, с. 73]. Надалі, у 1872 році, було створене церковно-археологічне товариство при Київській духовній академії, що опікувалося музеєм. Це був перший музейний заклад такого типу в Наддніпрянській Україні. Його колекції поповнювалися завдяки пожертвам членів церковно-археологічного товариства, адже допомоги від держави музей фактично не отримував [504, с. 339–340]. У 1842 та 1848 році Синодом були видані постанови, що забороняли заміщувати новими зразки стародавнього живопису, а також самовільно руйнувати чи переробляти культові надбання минулого [271, с. 3]. У 1903 році синодальним керівництвом РПЦ були визначені правила зберігання пам'яток сакрального мистецтва в монастирях та церквах на території Російської імперії [505, с. 94]. Водночас церковнослужителі здебільшого не вважали за потрібне дослухатися до світських спеціалістів у питаннях, що стосувалися реставрації культових пам'яток. Так, у 1915 році Синод наказував передати до Санкт-Петербурга всі спірні справи щодо проєктів поновлення церков та монастирів у єпархіях РПЦ для їхнього остаточного вирішення [311, с. 76].

На західноукраїнських землях, що перебували в складі Австрійської імперії, науковий інтерес до пам'яток історії та культури почав зароджуватися приблизно у той самий період, що й у Наддніпрянській Україні. Цьому сприяла передовсім «Центральна комісія для вивчення та збереження історичних будівель», започаткована у Відні 1850 року [423, с. 258]. Центральна комісія була підпорядкована Міністерству торгівлі, промисловості та громадських будівель, а від 1860 року вона стала підрозділом Міністерства освіти й віросповідань. Варто зазначити, що повноваження комісії поширювалися лише на пам'ятки старовини, що перебували у державній та громадській власності. Твори мистецтва, що

перебували в приватній власності фактично знаходилися поза контролем державних інституцій [48-, с. 51]. У провінціях Австрійської імперії був створений інститут державних консерваторів, що підпорядковувались «Центральній комісії для вивчення та збереження історичних будівель». У 1873 році комісія була реорганізована. В її складі створили три секції: археологічну, архівну та пам'яток культури і мистецтва. До повноважень Центральної комісії відтоді належав нагляд за всіма старожитностями, що перебували у державній та громадській власності. На загальнодержавному рівні пріоритетними напрямками в охороні історико-культурного надбання були визначені студії з дослідження доісторичних артефактів, забезпечення пам'яток архітектури та образотворчого мистецтва й збереження документальної спадщини [470, с. 76–77]. У 1889 та 1911 роках відбулося реформування пам'яткоохоронних структур. У підсумку цих перетворень були обмежені повноваження місцевих консерваторів та посилювала роль Державної Ради Пам'яток. Надмірна централізація діяльності у сфері охорони пам'яток минулого викликала несхвальну реакцію охоронців надбань минулого [469, с. 78].

Адміністрація Галицького намісництва робила спроби звернути увагу місцевих чиновників на становище пам'яток краю. У виданому 2 квітня 1877 року обіжнику представники крайової влади вимагали повідомляти консерваторам про всі заплановані ремонти громадських та сакральних будівель, а також рухомих творів мистецтва [470, с. 87–90]. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. на теренах Австро-Угорської імперії діяли численні товариства, що опікувалися історико-культурним надбанням окремих міст та країв. У Статуті одного із таких об'єднань, що опікувалося охороною пам'яток міста Львова, окреслювалося чимало напрямків діяльності включно зі збиранням даних про минувшину міста та її популяризацією [271, с. 2–3].

Спроби унормування та регламентації проведення ремонтно-реставраційних робіт у країнах Європи беруть свій початок із доби

Просвітництва. Якщо в XVII ст. відновлення втрачених частин певної будівлі чи поновлення старовинного живопису розглядались митцями як різновид художньої творчості, то вже наприкінці XVIII ст. подібні підходи зазнали істотних змін. Йоганн Йоахім Вінкельман, Антон Рафаель Менгс та інші подвижники наполягали на тому, що не слід вводити в оману поціновувачів мистецтва, довільно відтворюючи втрачені елементи пам'яток. На думку реставраторів доби Просвітництва, художня концепція оригіналу мала бути непорушною, а відтворені під час поновлення фрагменти повинні відрізнятися від початкових [541, с. 9–10].

Усі вимоги щодо проведення ремонтно-реставраційних робіт у Російській імперії були об'єднані в «Будівельному статуті». Застосовані у «Будівельному статуті» формулювання були занадто нечіткими. До того ж протягом тривалого часу не були передбачені покарання за їх недотримання. Окрім цього, цей звід правил та приписів належним чином не систематизували [267; 311, с. 72].

На початку XX ст. напрацьований різними відомствами досвід підтримання в належному стані старовинних будівель знайшов своє відображення в оновленій редакції цього зводу правил. Відповідно до редакції статуту від 1900 року відповідальність за збереження давніх замків і фортець покладалися на місцевих губернаторів та поліцію, а проекти та заходи із реставрації стародавніх пам'яток мали бути погоджені із імператорською Археологічною комісією, що розпочала свою діяльність у 1859 році [528, с. 44–45]. Протягом тривалого проміжку часу єпархіальні архітектори та діячі громадських товариств неодноразово зверталися до церковних ієрархів та священників на місцях, аби ті не вчиняли самовільних переробок екстер'єрів та інтер'єрів храмів, як це було передбачено Статтею 95 «Будівельного статуту» [505, с. 94]. Поступовий перехід від збирання відомостей про пам'ятки до чіткішої регламентації процесів забезпечення належного технічного стану об'єктів історико-культурного надбання є свідченням принаймні часткового усвідомлення представниками державних структур важливості збереження вітчизняної старовини [498, с. 353].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у багатьох країнах Європи вже були схвалені спеціальні закони, що регулювали пам'яткоохоронну сферу. У 1882 році схвалено біль про охорону об'єктів історико-культурного надбання у Великобританії [316, с. 122]. Ухваленню цього законопроекту передували тривалі парламентські дискусії, спричинені пошуками оптимальних рішень, що дозволили б забезпечити надбання минулих епох без посягання на права їх власників. Збалансування інтересів правовласників старовинних артефактів із необхідністю забезпечення громадського контролю за їх збереженням стало викликом для тогочасних британських законотворців [558].

Схожі нормативно-правові акти були схвалені в інших європейських та північноамериканських країнах. Приміром, у Франції доповнена редакція закону про охорону пам'яток минулого набула чинності у 1887, в Італії – у 1902 році [462, с. 104]. Перші зусилля щодо збереження історико-культурної спадщини в США були зроблені урядами штатів у середині XIX ст. У 1906 році Конгрес США схвалив «Акт про старожитності», відповідно до якого президент Теодор Рузвельт затвердив перелік об'єктів культурного та природного надбання федерального рівня [566]. У Канаді, як і в США, до початку XX ст. були відсутні централізовані пам'яткоохоронні інституції та профільне законодавство. Збереження цінних об'єктів історико-культурного надбання та природи здійснювалося за ініціативою представників місцевої влади та громадськості [316, с. 124–125]. У країнах Сходу процеси ухвалення спеціального пам'яткоохоронного законодавства та формування профільних інституцій відбувалися дещо повільніше (див. додаток Б). Лише в Османській імперії від 1884 року функціонувало спеціальне законодавство та діяли профільні інституції [565, с. 85].

В умовах відсутності спеціального законодавства представники громадськості тогочасної Російської імперії прагнули внести власні пропозиції щодо унормування пам'яткоохоронної діяльності. Так, у 1869 році головою Московського археологічного товариства, графом О. С. Уваровим на Першому Археологічному з'їзді був запропонований «Проект заходів зі

збереження пам'яток старовини» [503, с. 225]. Відповідно до нього передбачалося взяти на облік найбільш цінні з архітектурної та археологічної точки зору об'єкти, витвори писемності, живопису, скульптури, різьблення та ювелірного мистецтва. У 1871 році законопроект був обговорений учасниками Другого Археологічного з'їзду в Санкт-Петербурзі [267]. Втім, «Проект заходів зі збереження пам'яток старовини» так і не був ухвалений та втілений у життя.

До революційних подій 1917 року значні зібрання мистецьки цінних колекцій старовини зберігалися у поміщицьких садибах [293, с. 51–52]. З огляду на це можна погодитися із твердженням Л. Д. Федорової про те, що гальмуванню ухвалення спеціального пам'яткоохоронного законодавства сприяв опір багатьох представників тогочасної еліти. Власники історично цінних маєтків та коштовних речей не бажали позбутися права розпоряджатися цим майном без огляду на будь-які контролюючі органи та законодавчі перепони [503, с. 226]. Подібно до світських утримувачів об'єктів історико-культурного надбання, релігійні установи, у розпорядженні котрих перебували багатющі духовні скарби минулих епох, також не бажали визнавати правомірність контролю державних та громадських структур над власним майном. Так, у 1908 році Синод РПЦ відхилив пропозицію Московського археологічного товариства визнати державною власністю предмети церковної старовини, що перебувають у церквах, ризницях та давньосховищах Російської імперії [311, с. 75–76].

У XIX ст. в Російській імперії були видані циркуляри МВС, обов'язкові до виконання співробітниками структурних підрозділів правоохоронного відомства – Департаменту загальних справ (1866 рік) та Технічно-Будівельного комітету (1869 рік). Завдяки ним правоохоронці прагнули покласти край самовільним переробкам історично цінних будівель та скарбошукацтву [399]. Відповідно до схваленого в 1903 році Кримінального уложення Російської імперії (стаття 573) була встановлена відповідальність громадян за приховування чи неправомірне привласнення скарбу [271, с. 5]. Усупереч наявності покарань для скарбошукачів-аматорів, у законодавстві

Російської імперії не були передбачені обмеження для вивезення для кордон рухомих об'єктів історико-культурного надбання. Лише в 1904 році, під час роботи комісії під головуванням міністра внутрішніх справ С. П. Суходольського, проблема співвідношення права приватної власності та контролю держави за вивезенням за її межі культурних цінностей стала предметом широкого суспільного обговорення. Втім, лише події Першої світової війни змусили російських законотворців обмежити вивезення історично та мистецьки цінних об'єктів закордон [400, с. 91–92].

У 1902 році Департаментом загальних справ за дорученням міністра внутрішніх справ були підготовлені списки історично цінних будівель (всього 2456) та пам'ятників (всього 1652) [311, с. 72]. У 1911 році Московське археологічне товариство передало на розгляд Третьої Державній думі проект закону «Про охорону старожитностей в Росії». Відповідно до нього опіка над історико-культурним надбанням покладалася на спеціальний Комітет з охорони старожитностей, що мав бути сформованим із фахівців у різних наукових сферах та видах мистецтв, а також за участі церковних діячів. Утім, через надмірний бюрократизм владних структур та розпуск III Державної думи (1912 рік), цей закон так і не був ухвалений [503, с. 241–248]. До того ж, депутати IV Державної думи внесли до законопроєкту низку змін, що суттєво звужували межі його застосування в разі ухвалення. Так, під «особливою» охороною мали перебувати лише об'єкти, створені до 1725 року [400, с. 117]

Представники дослідницького пам'яткоохоронного середовища пропонували свої, вдосконалені версії спеціального нормативно-правового акту. Зокрема, мистецтвознавець, професор Університету св. Володимира у Києві Г. Г. Павлуцький 27 грудня 1911 року виступив на зборах тамтешнього товариства із власним «Проєктом закону про охорону давніх пам'яток в Росії» [148, с. 12]. Професор був учасником багатьох наукових товариств, зокрема – Українського наукового товариства, Київського товариства охорони пам'яток мистецтва та старовини тощо [325, с. 215]. Подібна наукова та соціальна активність надала змогу вченому підготувати

законопроект, що корелювався із точками зору фахівців. Він закликав загальноімперські органи влади звернути увагу на необхідність підвищення рівня усвідомлення цінності вітчизняних старожитностей серед населення та надати реєстрам пам'яток статусу юридичних актів [505, с. 104]. У 1916 році була отримана згода депутатів IV-ї Державної думи Російської імперії на проведення наради з питань схвалення пам'яткоохоронного законодавства. Проте, відповідні нормативно-правові акти так і не були ухвалені до революційних подій 1917 року [503, с. 248].

У дослідницькому середовищі тривали обговорення інших аспектів унормування становища історико-культурного надбання в Російській імперії. Науковці не лишалися осторонь проблеми збереження документальної спадщини. Так, А. М. Львов у своїй доповіді на XI Археологічному з'їзді (1899 рік) у Києві зауважував, що в Російській імперії був відсутній єдиний кодекс правил та норм, присвячених діяльності архівних установ. Накази та розпорядження, видані починаючи із 1860-х років Державною радою, Сенатом та Кабінетом міністрів Російської імперії щодо губернських архівних установ часто суперечили одне одному [117, арк. 3–4]. Професор Д. І. Багалій натомість клопотав щодо надання статусу центральної архівної установи Харківському історичному архіву. Найбільшої популярності у середовищі дослідників набув проєкт професора Д. Я. Самоквасова. Відповідно до нього мало бути створене Архівне управління та центральної загальноімперської установи. Також передбачалося започаткувати дванадцять обласних архівних установ у різних частинах Російської імперії [400, с. 102].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. діяльність громадських товариств дозволяла певною мірою заповнити ті прогалини, що виникли внаслідок відсутності пам'яткоохоронних інституцій, чия робота була б унормована на державному рівні. Приміром, у схваленій 20 листопада 1915 року «Інструкції Науково-літературного відділу товариства ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка» були наявні положення, що не втратили актуальності після інституалізації охорони історико-культурного надбання. Так, відділ мав на меті збирання,

дослідження та популяризацію матеріалів з української археології, етнографії, історії та різноманітних видів мистецтва. Відділ мав складатися із археологічної, етнографічної, історичної, літературної, музичної, малярської та будівничої секцій [105, арк. 46]. Слід зауважити, що перші радянські пам'яткоохоронні інституції, зокрема Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва (ВУКОПМІС), мав подібні напрямки діяльності – реєстрацію, охорону та популяризацію всіх видів історико-культурного надбання. Подібно до Науково-літературного відділу товариства ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, ВУКОПМІС та його місцеві структури склалися із музейної, архітектурної, археологічної, архівно-бібліотечної та етнографічної секцій [176, арк. 10]. Це дозволяє зробити висновок, що досвід вчених попередньої епохи використовувався пам'яткоохоронцями радянської України. Популяризації українознавства та відомостей про вітчизняне історико-культурного надбання, на думку учасників товариства ім. Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, мали сприяти публічні лекції, виставки та організація екскурсій визначними місцями. Учасники товариства прагнули створити бібліотеку наукової та художньої літератури, а також музей, де на постійній основі могли експонуватися археологічні, етнографічні та природничі колекції [105, арк. 46–47]. Подібно до розвитку українознавчих студій, вивчення та збереження історико-культурного надбання інших бездержавних народів Російської імперії забезпечувалося лише поодинокими громадськими товариствами [539].

Період Першої світової війни ознаменувався небаченими на той час викликами у сфері збереження об'єктів історико-культурного надбання, що опинилися під загрозою руйнування внаслідок бойових дій. У 1916 р. розпочалася діяльність Особливої наради при МВС Російської імперії. Підсумком її діяльності були ухваленні положення про евакуацію цінностей вглиб країни, заборону продажу церковного майна та додаткові обмеження на вивіз іноземцями закордон мистецьки цінних артефактів [400, с. 133–134]. Після Галицької битви фахівці із Російської імперії отримали змогу

ознайомитися зі здобутками пам'яткоохоронної сфери на території Австро-Угорщини. У 1915 році представники імператорської Археологічної комісії відвідали із експедицією територію Буковини. Реставратор П. П. Покришкін та інші вчені отримали змогу ознайомитися із заходами підтримування пам'яток у належному стані, що проводилися в межах правового поля Австро-Угорщини. Тамтешня «Центральна Імператорсько-Коронна комісія Австро-Угорщини для вивчення та збереження історичних пам'яток» контролювала процес розробки та всі стадії реалізації проєктів реставрації [343, с. 940–942]. Організована таким чином система пам'яткоохоронних інституцій допомагала унормувати ремонтно-реставраційну діяльність церковнослужителів.

Отже, у Російській імперії протягом XIX – на початку XX ст. існувала правова та організаційна невизначеність у пам'яткоохоронній сфері. Відсутність єдиного закону, що мав регулювати охорону історико-культурного надбання, обтяжувалася неузгодженими між собою діями державних відомств. Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти та Синод не мали єдиного бачення стосовно того, як охороняти вітчизняні старожитності.

Представники громадськості різних частин Російської імперії обговорювали проєкти законів про охорону історико-культурного надбання та намагалися узгодити їх зі світськими та духовними господарями старожитностей. Утім, через бюрократизм та небажання власників матеріальних цінностей перебувати в полі зору профільних пам'яткоохоронних інституцій, жоден із законопроєктів не набув чинності до революційних подій 1917 року.

Висновки до розділу 2

Протягом XIX – початку XX ст. спеціальні закони та інституції вже функціонували в кількох провідних західноєвропейських та північноамериканських державах. Російська імперія не належала до авангарду країн, що опікувалися збереженням пам'яток.

У другій половині XIX – на початку XX ст. дослідження матеріальної та духовної спадщини народів Російської імперії стали предметом зацікавленості багатьох представників громадськості. Фахові науковці та дослідники-аматори намагалися дійти консенсусу щодо того, які об'єкти матеріальної культури відповідають критеріям належності до пам'яток і якими мають бути заходи щодо їх охорони. Не менш гострі суперечки виникали стосовно визнання самотності українського історико-культурного надбання. Утім, попри всі організаційні та ідеологічні перепони, дослідження спадщини Наддніпрянської України привертала увагу все ширшого кола зацікавлених. Завдяки діяльності окремих подвижників серед архітекторів, художників та інших митців, українська культурна традиція отримала шанс та відродження після понад столітнього забуття, спричиненого асиміляційною політикою російського самодержавства.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії вже був сформований пам'яткоохоронний дискурс як простір для дискусій та дебатів, у якому була можлива різноманітність думок. Представники громадських товариств прагнули заповнити прогалини, що мали місце в сфері збереження вітчизняної старовини. Однак самих лише спроб громадськості дослідити історико-культурне надбання виявилось замало задля того, аби Державна дума та імператор схвалили спеціальне законодавство. Окрім бюрократизму Російської імперії, відсутність зрушень у цій сфері була спричинена консерватизмом церковних ієрархів та опором власників реліквій минулого з числа тогочасної еліти.

РОЗДІЛ 3. РЕГЛАМЕНТУВАННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1919–1930-ті роки)

3.1. Формування нормативно-правової бази та інституційних основ пам'яtkоохоронної діяльності в радянській Україні

Зазвичай рушійною силою, що спонукає суспільство усвідомити необхідність збереження історико-культурних пам'яток є повномасштабні соціальні катаклізми, що складають відчутну небезпеку для спадщини минулих епох на території тієї чи іншої країни. Не виключенням були і революційні події 1917 року, що сколихнули всю територію Російської імперії, включно із дев'ятьма українськими губерніями. Подібні обставини зумовлюють необхідність переходу до єдиної системи пам'яtkоохоронних інституцій та сталої нормативно-правової бази, що мала б регулювати найважливіші аспекти охорони надбань минулих епох. Ідеї Української революції 1917–1921 років та здобутий фахівцями досвід роботи в екстремальних умовах сприяли виробленню підходів до визначення предмету та практичної реалізації заходів із охорони вітчизняної старовини.

Чимало аспектів процесу формування пам'яtkоохоронного законодавства в міжвоєнній радянській Україні викликають жваві дискусії серед науковців. Найбільш спірним лишається питання наявності республіканської специфіки в профільних законах. Більшість сучасних українських істориків стверджують, що вирішальну роль у регулюванні пам'яtkоохоронної сфери Української соціалістичної радянської республіки (УСРР) мали запозичення із нормативно-правових актів радянської Росії. Водночас, характер перенесення юридичних норм у спеціальне законодавство оцінюється по-різному. Представники сучасної української історіографії здебільшого погоджуються із твердженням про те, що за міжвоєнної радянської доби регулювання пам'яtkоохоронної діяльності в Україні мало свою специфіку [264, с. 20–26]. Окремі дослідники роблять

акцент на дослівному повторенні республіканськими керівниками норм профільного законодавства, схваленого центральними органами влади в Москві [405, с. 5–10]. Важливо зауважити, що сучасні російські та білоруські вчені зазвичай акцентують увагу на сприйнятті національними радянськими республіками норм загального та спеціального законодавства Російської соціалістичної федеративної радянської республіки (РСФРР) [314, с. 46–56; 322].

Для розуміння особливостей формування пам'яткоохоронного законодавства радянської України протягом 1919 – кінця 1930-х років, необхідно виокремити основні етапи становлення профільної нормативно-правової бази на тлі тогочасних загальнорадянських процесів. Це дозволить проаналізувати механізми та особливості застосування на території радянської України відповідних норм РСФРР і СРСР та визначити специфічні риси республіканського законодавства.

Масштабні потрясіння неодмінно позначаються на збереженості пам'яток минулих епох. Після Лютневої революції 1917 року відбулося різке погіршення становища об'єктів історико-культурного надбання на українських землях. Це було спричинено загальною деморалізацією війська та зміною ставлення до приватної власності. Грабунки поміщицьких садиб стали масовими [489, с. 165].

Питання охорони пам'яток минулих епох були надзвичайно актуалізовані після Жовтневого перевороту в Петрограді. Порівняно швидка розробка А. В. Луначарським проекту декрету та інструкції з функціонування «Державної ради з управління палацами та музеями республіки» [384, с. 131–132] не змінила поширених практик ставлення до пам'яток минулого з огляду на «революційну доцільність» [453, с. 45]. Конфіскація власності поміщиків була передбачена «Декретом про землю» [34, с. 377–385]. При цьому, реквізиція майна земельними комітетами нерідко закінчувалася грабунками садиб та розправами над їх власниками [453, с. 47]. Враховуючи численні випадки вандалізму та насильства на місцях, більшість цінних з мистецької

точки зору маєтків була передана Народному комісаріату державного майна до середини 1918 року. Створення у травні 1918 року Відділу у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини ознаменувало пришвидшення процесу унормування охорони надбань минулого в радянській Росії. Вітчизняні пам'яткоохоронці здебільшого не поривали зі своєю діяльністю попри зміни політичних режимів, тому важливими для їх ідейного та професійного становлення були періоди національного державотворення часів Української революції 1917 – 1921 років (детальніше див. у розділі 4).

Велике значення для збереження документальних пам'яток мав декрет Ради народних комісарів (РНК) РСФРР «Про реорганізацію та централізацію архівної справи» від 1 червня 1918 року. Згідно із ним всі цінні документи попередніх епох мали бути передані до Головного управління архівною справою при Народному комісаріаті освіти. Дію декрету було розповсюджено на всі регіони, контрольовані більшовиками. Наприклад, у Туркестанській АСРР реорганізація архівної справи відбулася 5 листопада 1919 року. Від 29 травня 1920 року в цій республіці було започатковане Центральне управління архівними справами, створене на зразок наявного в радянській Росії.

Зміна політичних режимів на території України в 1917–1921 роках істотно вповільнила імплементацію правових норм, аналогічних до існуючих на той час в радянській Росії. 11–12 грудня 1917 року більшовики на I Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові ухвалили постанову про обов'язковість виконання на території України всіх декретів і розпоряджень, ухвалених Радою Народних Комісарів РСФРР. Це обумовило тотожність пам'яткоохоронних практик радянської України та Росії на початковому етапі [264, с. 26]. Можна констатувати, що на території України застосовувалися норми, прийняті в юридичній системі радянської Росії. Подібне сприймання правових норм відповідає усталеному в юридичній науці терміну «рецепція» [339, с. 186; 391, с. 104–105]. Подальша війна із

силами Української Центральної Ради (УЦР) та країнами Четвертного Союзу унеможливила швидку імплементацію відповідних норм. Через відсутність спеціальних нормативно-правових актів у радянській Україні чинними були положення, схвалені РНК РСФРР. Наприклад, декрет «О регистрации, приеме на учет и сохранении памятников искусства и старинны, находящихся во владении частных лиц, обществ и учреждений» (5 жовтня 1918 року) [38, с. 3]. Також РНК УСРР своїм декретом від 5 квітня 1919 року передбачав передавання всіх цінностей на території республіки у відання Народного комісаріату освіти (НКО). Сучасний український дослідник В. І. Акуленко зазначив, що тривала відсутність республіканських постанов про облік пам'яток та заборону їх вивезення за кордон була специфічною рисою правового становища історико-культурного надбання в радянській Україні [364, с. 33]. У подальшому з метою з'ясування наявності республіканської специфіки унормування пам'яткоохоронної діяльності в УСРР, слід порівняти основні положення її профільного законодавства із відповідниками в радянській Росії.

На початковому етапі існування радянського режиму представники Народного комісаріату освіти РСФРР найбільше уваги приділили музейній справі та документальним пам'яткам. Попри наявні проблеми в сфері охорони пам'яток, декрет про реєстрацію, прийняття на облік та збереження пам'яток мистецтва і старовини від 5 жовтня 1918 року згодом був визначений Н. І. Седовою-Троцькою, керівницею Головмузею при Наркомосі РСФРР, як «воістину історичний». Уже в 1920 році Н. І. Седова-Троцька взяла особисту участь у відновленні роботи та переоформленні Мінського обласного музею, відповідно до тогочасних російських напрацювань. Аналогічні музеї розпочали діяльність у Вітебську, Гомелі та Могилеві [383].

Унормування статусу та дослідження археологічних пам'яток, відповідно до висновків сучасної російської дослідниці К. Р. Капсаликової, не мало істотних відмінностей у РСФРР та національних республіках. Тяглість дореволюційного досвіду найбільше проявилася в охороні

археологічних об'єктів та проведенні розкопок. Передовсім це стосується використання інструкцій, методичних рекомендацій та принципів ідентифікації артефактів [360, с. 487–489].

Із встановленням радянської влади на більшій частині території України на початку 1919 року починаються спроби формування пам'яткоохоронних інституцій у нових суспільно-політичних умовах. У лютому 1919 року були ухвалені установчі документи («Положення»), що регулювали діяльність профільних пам'яткоохоронних інституцій: Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу), губернських комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСів), місцевих комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМІСів). Основні положення, що регулювали діяльність перших пам'яткоохоронних інституцій радянської України були дослівно повторені із декрету Ради народних комісарів радянської Росії «О регистрации, приеме на учет и сохранении памятников искусства и старинны, находящихся во владении частных лиц, обществ и учреждений», ухваленого 5 жовтня 1918 року [38, с. 3]. На початку його діяльності метою Всеукраїнського комітету визначалася реєстрація, за можливості – сприяння переміщенню у спеціалізовані установи історично, архітектурно та мистецьки цінних об'єктів. В установчому документі цієї пам'яткоохоронної інституції всеукраїнського рівня («Проект положення про Всеукраїнський комітет охорони мистецтва і старовини») значна увага приділена взаємодії між загальнореспубліканськими відомствами та місцевими структурами. У проєкті також указувалося на необхідність налагодження роботи Комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини (КОПМІСів) у різних частинах України [176, арк. 1–10]. Згідно із проєктом, ВУКОПМІС створювався при Раді мистецтв, що була складовою частиною Народного комісаріату освіти радянської України. Відповідно до Протоколу засідання Всеукраїнського комітету зображальних мистецтв при Раді мистецтв від 24 лютого 1919 року [91, арк. 15], на членів комітету покладался обов'язок слідкувати за

організацією роботи музеїв та виставок, що частково дублювало функції профільного пам'яткоохоронного комітету. Наркомат освіти мав здійснювати фінансування діяльності Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини [176, арк. 10]. Проєктом визначалася й основні функції цієї інституції: реєстрація, охорона, контроль та популяризація всіх видів історико-культурного надбання. Задля максимально ефективної роботи з пам'ятками минулого планувалося створення п'яти тематичних секцій (музейної, архітектурної, археологічної, архівно-бібліотечної та етнографічної).

Всеукраїнська організація одразу ж зіткнулася із необхідністю формування мережі відповідних структур на місцях. Губернські комітети охорони пам'яток мистецтва і старовини (ГУБКОПМІСи) створювалися для координації пам'яткоохоронної роботи в кожній із губерній. Вони діяли у Волинській, Київській, Одеській, Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях, а в Херсонській та Катеринославській їх функції покладалися на тамтешні відділи Наркомату освіти [379, с. 119]. Напрями діяльності губернських комітетів можна прослідкувати за секціями, наявними в їх складі. Так, у складі Харківського ГУБКОПМІСу діяло п'ять тематичних секцій: музейна; архітектурно-монументальна; архівно-бібліотечна; етнографічна та археологічна [168, арк. 1–4]. Подібна структура із п'ятьма тематичними секціями була типовою для аналогічних інституцій, що існували в інших українських губерніях. Про це свідчать досліджені А. С. Мідько установчі та діловодні документи Чернігівського ГУБКОПМІСу [417, с. 55].

Протягом 1919 року через нестабільну політичну ситуацію на території України, становище пам'яткоохоронних структур було невизначеним. Саме тоді Всеукраїнським комітетом охорони пам'яток мистецтва і старовини робиться спроба налагодити роботу найнижчої інституційної ланки, що мала опікуватися збереженням історико-культурного надбання на місцях – Комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини (КОПМІСів). Залучення

до пошукової роботи кореспондентів на місцях було поширеним явищем на початковому етапі функціонування радянських пам'яткоохоронних інституцій. Кореспондентами могли стати освічені представники всіх суспільних верств. Заходи, що мали проводитися повітовими інструкторами підвідділу мистецтв, також мали сприяти пошуковій та реєстраційній роботі та залученню кореспондентів на місцях. Прикметно, що в цій інструкції містилася вказівка фіксувати не лише загальний вигляд старовинних будівель, а й окремих їх художніх деталей та елементів [98, арк. 5]. Це могло дати поштовх створенню масового громадського руху, спрямованого на охорону вітчизняної старовини. Згідно із «Проектом положення про Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини», ВУКОПМІС через мережу ГУБКОПМІСів мав давати розпорядження місцевим комітетам (КОПМІСам) та слідкувати за їх виконанням. Крім цього, для допомоги місцевим комітетам мали відряджатися спеціалісти з метою збирання інформації від місцевих мешканців та кореспондентів КОПМІСів. Відомості про пам'ятки старовини мали зберігатися централізовано. Задля цього на базі матеріалів, зібраних під час польових експедицій, працівниками ВУКОПМІСу мали бути організовані фотографічний та фонографічний архіви [176, арк. 10]. Працівниками ГУБКОПМІСів створювалися спеціальні реєстраційні форми взяття на облік об'єктів історико-культурного надбання для кореспондентів на місцях. Такі картки розробляв, приміром, працівник Харківського губернського комітету С. А. Таранушенко для пам'яток дерев'яного зодчества [248, арк. 2].

Аналогічні інституції створювалися і в інших радянських республіках. У них також послуговувалися законодавством РФСРР. Від серпня 1920 року в радянській Білорусі існував Підвідділ охорони пам'яток давнини і мистецтва при Народному комісаріаті освіти. Підвідділ включав п'ять секцій: архітектурну, музейну, архівну, бібліотечну та фольклорну (етнографічну) [322, с. 94]. Так, у травні 1921 році розпочав свою роботу Туркестанський комітет у справах музеїв і охорони пам'яток старовини, мистецтва і природи

[394, с. 362]. Попри трохи видозмінену назву та ширший спектр діяльності, що включав й природоохоронні завдання, генетична спорідненість інституції із вищезгаданими структурами є очевидною. Прикладом запозичень практик РСФРР у республіках може слугувати Вітебська губернська комісія по охороні пам'яток давнини (Білоруська СРР, 1920–1921 роки) [431, с. 87–92]. Організаційна структура та напрямки діяльності цієї комісії були дуже подібні до тогочасних українських пам'яткоохоронних структур – ВУКОПМІСу та ГУБКОПМІСів.

Міжнародно-правовий аспект є одним із ключових у збереженні надбань минулих епох. Здатність відстоювати здобутки національної культури й духовності є одним із реальних виявів суб'єктності тієї чи іншої держави. У роки Української революції (1917–1921 років) були сформовані не лише базові принципи збереження надбань минулих епох на території держави, а й повернення пам'яток з-за кордону. Укладання Брестського миру та необхідність опрацювання пунктів постійної угоди між Українською Державою та РСФРР чи не вперше за новітню українську історію актуалізували питання про повернення культурних цінностей. Серед семи комісій на україно-російських мирних переговорах 1918 року була заснована й Культурна комісія при Українській делегації на чолі із заступником міністра освіти Павлом Холодним. Українські вчені, що працювали в Москві та Петрограді долучилися до роботи із повернення на Батьківщину низки предметів та збірок, що з імперських часів зберігалися на території Росії. Так, археолог Г. Я. Стеллецький та історик мистецтва О. П. Новицький надали до розгляду комісії списки речей, що перебували у Збройній палаті та Рум'янцевському музеї Москви та інших установ [287, с. 66–67].

У період з 5 червня по 14 вересня 1918 року відбулося 25 засідань Культурної комісії [327, с. 180]. Українська делегація вимагала повернення цінностей, привласнених більшовиками у 1917–1918 роках. Представники Української Держави пропонували сплатити РСФРР повну вартість за ті вітчизняні пам'ятки, що перебували в Росії з імперських часів. За основу

майбутнього повернення цінностей було вирішено покласти принцип збереження цілісності наукових та художніх збірок [387, с. 85]. Комісія прагнула повертати пов'язані із Україною об'єкти історико-культурного надбання саме за територіальним, а не за національним принципом. Зокрема, мали бути передані вісімнадцять творів І. К. Айвазовського, два твори М. О. Врубеля, п'ятнадцять творів І. Ю. Рєпіна, п'ять творів А. І. Куїнджі. Той самий принцип мав застосовуватися щодо античних пам'яток Північного Причорномор'я та Криму (артефакти, знайдені під час розкопок у Херсонесі, Ольвії, Керчі, Феодосії, кургану Куль-Оба та інші) [461, с. 98]. Більшовицькі керівники УСРР, на відміну від представників Української Держави П. П. Скоропадського, повністю підпорядковувалися волі Москви як загальнорадянського центру. «Національні республіки» мали йти у фарватері РСФРР в питаннях реституції матеріальних цінностей за міжнародними домовленостями. Так, Стаття № XI радянсько-польського Ризького мирного договору (березень 1921 року), з-поміж підписантів котрого були і представники УСРР та БСРР, передбачала повернення на територію Польщі тих цінностей, що походили з території Західної України та Західної Білорусі попри актуальне на той час місцезнаходження [322].

Обмін культурними цінностями між радянськими республіками використовувався представниками вищих органів влади у власних політичних цілях. До початку активних бойових дій між Українською центральною Радою та більшовиками останні намагалися, хоча б у вигляді політичних заяв, налагодити співпрацю у сфері повернення культурних цінностей. 24 листопада 1917 року була прийнята постанова РНК та Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) радянської Росії «Про передачу трофеїв українському народові» [265, с. 119]. Згідно із нею, до України мали повернутися військові трофеї, відібрані Катериною II у запорозьких козаків 1775 року: клейноди, булава, гармати тощо [264, с. 26]. Проте, делегація УЦР повернулася із Петрограду ні з чим. Це можна пояснити як зволіканням РНК РРФСР із прийомом української делегації, так

і безкомпромісною позицією представників Ермітажу, що на відріз відмовлялися навіть почати перемови із представниками Української Центральної Ради.

Після стабілізації становища більшовицького режиму розпочалися контакти між республіками щодо повернення та обміну культурними цінностями. Приміром, 12 липня 1922 року було досягнуто домовленостей між Народними комісаріатами України та Грузії щодо міжреспубліканського пошуку та повернення надбань [264, с. 53]. Народні комісаріати освіти Української СРР та Кримської АСРР тісно співпрацювали в питаннях організації Перекопської експедиції для пошуку історико-революційних пам'яток у 1922 році [129, арк. 35]. Доля історико-культурного надбання українських етнічних земель у складі РСФРР також перебувала у полі зору пам'яткоохоронців УСРР. Приміром, у 1921 році Археологічна комісія ВУАН звернула увагу на пам'ятки запорозької старовини, що збереглися у Катеринодарі на Кубані. Науковці УСРР висловили занепокоєння станом тамтешньої Покровської козацької церкви та її іконостасу. Подальші кроки щодо збереження вітчизняної старовини були скоординовані із Етнологічно-Археологічною комісією Північного Кавказу та Кубансько-Чорноморськими губернськими органами влади [2, арк. 146]. Представники музейних установ радянської України мали змогу вивозити цінні речі з території РСФРР відповідно до отриманих мандатів. Зокрема, Ф. Л. Ернст із Києва був спрямований у відрядження до Свенського монастиря поблизу Брянська [120, арк. 172], а С. Ф. Беседін із Харкова – до Грайворона й Борисівського монастиря поблизу Белгорода [119, арк. 25].

Із стабілізацією становища радянського режиму в Україні, протягом 1920–1921 років, робота Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва поступово зводиться нанівець, заходи із дослідження та охорони пам'яток минулого втрачають систематичність. У квітні 1921 року було виділено в окреме управління архівно-бібліотечну секцію та створено на базі решти секцій Головного управління у справах музеїв та охорони пам'яток

мистецтва, старовини й природи (Головмузею) при Наркомосі УСРР. Проте, невдовзі ця інституція фактично припинила своє самостійне існування. Протягом листопада – грудня 1921 року через низку скорочень Головмузей став частиною Головополітосвіти при Народному комісаріаті освіти України [496, с. 61]. Поруч із реєстрацією пам'яток з метою їх подальшого збереження, до завдань працівників новоутвореної установи додалися ще й «облік... сучасного будівництва країни, її продуктивних сил, соціальних відносин та ідеологічних надбудов» [381, с. 255]. На тлі поглинання пам'яткоохоронної роботи завданнями політико-ідеологічного спрямування, до збереження вітчизняної старовини долучилася ВУАН (Всеукраїнська Академія наук). У Пояснювальній записці № 1 до Проекту статуту Археологічного комітету зауважувалося, що Академія наук вживала всіх можливих заходів, аби разом із ВУКОПМІСом та його структурами досліджувати та зберігати історико-культурне надбання [3, арк. 423]. Так, у 1921 році на базі Українського наукового товариства, що організаційно підпорядковувалося ВУАН, було утворено Археологічну комісію (АК). Комісія складалася із дослідників, що мали чималий досвід роботи в пам'яткоохоронній сфері (М. Ф. Біляшівський, М. О. Макаренко, Д. М. Щербаківський та інші). Археологічну комісію очолив відомий мистецтвознавець Ф. І. Шміт [381, с. 257]. Від 6 лютого 1922 року через низку реорганізацій ВУАН Археологічну комісію було перетворено на Всеукраїнський археологічний комітет (ВУАК).

У грудні 1924 року головою ВУАК був обраний академік Олекса Петрович Новицький. Відсутність апарату постійних працівників зумовив перетворення комітету на консультативний орган з питань охорони історико-культурного надбання. Самі автори статутних документів Всеукраїнського археологічного комітету визнавали, що дізнавалися про небезпеку для тієї чи іншої пам'ятки випадково. Водночас, спроби налагодження комунікації з представниками виконавчої влади нерідко «тонули у листуванні» [3, арк. 423]. Археологічний комітет ВУАН мав втілювати в життя всі постанови

РНК та ВУЦВК УСРР, що стосувалися сфери охорони пам'яток та музейної роботи [469, арк. 2]. Проводити ефективну роботу у цьому напрямку було вкрай важко через неврегульований статус музеїв в радянській Україні. У ці роки в УСРР не існувало єдиної унормованої системи підпорядкування музейних установ. Основна частина рухомих пам'яток перебувала в підпорядкуванні Агітаційно-пропагандистського відділу Управління політосвіти Народного комісаріату освіти. Задля здобуття більшої свободи дослідницької діяльності представники Археологічного комітету ВУАН прагнули перевести принаймні найцінніші з наукової точки зору об'єкти музейного фонду під оруду Управління наукових установ Наркомосу [381, с. 260]. Це вдалося втілити в життя лише частково, адже низка важливих із політико-просвітницької точки зору музеїв так і лишилися у віданні відповідного управління. Його музейний та екскурсійно-виставковий підвідділи були у 1922 році остаточно наділені функцією охорони та реєстрації пам'яток історії та культури [438, с. 83].

Стараннями знаного музейника П. П. Курінного був створений Проект положення про губернські та окружні відділення ВУАКу, схвалений 6 березня 1925 року [409, с. 18]. План діяльності Археологічного комітету за 1925 рік містив тези про необхідність визнання провідної ролі комітету в структурі установ пам'яткоохоронного спрямування, що перебували у віданні Головнауки НКО УСРР [225, арк. 19]. Втім, у фінальному варіанті Статуту ВУАКу комітет був визначений як ключова науково-координаційна структура із наглядовими та організаційно-методичними функціями. Комітет мав здійснювати нагляд за проведенням археологічних розкопок, реставрацій, друком тематичних видань та забезпечити підготовку наукових кадрів [211, арк. 13]. Утім, через численні розбіжності із Укрнаукою, з огляду на бачення Я. П. Ряпо та чиновників Народного комісаріату освіти УСРР, за Всеукраїнським археологічним комітетом залишили лише науково-консультативні повноваження. Комітет був позбавлений адміністративних важелів впливу.

Представники ВУАН визначили всебічні дослідження ансамблю Софії Київської як один із пріоритетних напрямів роботи науковців. У червні 1923 року був затверджений статут та визначений постійний склад Софійської комісії, очолюваної О. П. Новицьким. До складу комісії, що активно співпрацювала як із державними структурами, так і з церковними громадами Софійського собору та Малої Софії, увійшли Федір Ернст, Микола Біляшівський, Валерія Козловська, Данило Щербюбаківський та інші [291, с. 459]. У січні 1925 р. був штат Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) на чолі із О. П. Новицьким був затверджений Укрнаукою НКО УСРР. Невдовзі Олекса Петрович та його колеги розгорнули активну роботу зі збереження ансамблю Софії Київської та впорядкування музейної та господарської діяльності на території святині [287, с. 74–75].

Ще однією важливою подією, яка мала вплив на збереження історико-культурного надбання, була кампанія із вилучення церковних цінностей (1922 рік). Офіційно її заходи мали бути спрямовані на допомогу голодуючим Поволжя. 23 лютого 1922 року з'явився декрет ВЦВК РСФРР «Про вилучення церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» [297, с. 112], що був підписаний М. І. Калініним та передбачав конфіскацію всіх дорогоцінних предметів із золота, срібла, коштовного каміння, «вилучення яких не зможе суттєво зачепити інтересів самого культу» [477, с. 22–23]. Через кілька днів, 8 березня 1922 року ВУЦВК ухвалює практично аналогічну постанову «Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим» [264, с. 59], що дає старт цій кампанії в УСРР. Прикметно, що постанова Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету повністю збігається із російським текстом, окрім розширеного переліку коштовностей, а саме: до переліку дорогоцінних речей було додано вироби із платини та слонової кістки [167, арк. 183].

Незважаючи на те, що значна частина України протягом 1921–1923 років також потерпала від голоду, всі вилучені у церковних громад коштовності мали бути доставлені в Державне сховище вилучених цінностей

РСФРР у Москві. Восени 1922 року представникам Всеукраїнської Академії наук на чолі із зберігачем Першого Державного Українського музею у Києві Д. М. Щербаківським, за домовленістю із представниками освітнього комісаріату радянської Росії, вдалося повернути до України 3077 ювелірних виробів, що мали визначну мистецьку цінність [405, с. 150–151]. За даними сучасної української дослідниці І. О. Ходак, це становило лише 2,17% від кількості усіх коштовностей, вилучених із церков України, що перебували у Держсхові в Москві [516, с. 260]. Прикметними були й умови праці науковців: протягом 8 – 31 серпня 1922 року Д. М. Щербаківський за допомогою двох помічників переглянули понад тисячу вісімсот п'ятдесят пудів ювелірних виробів, не маючи впевненості у тому, що Повноважне представництво УСРР у Москві зможе домовитися про транспортування хоча б частини коштовностей до України.

До сьогодні масштаби вивезення церковних цінностей за межі СРСР лишаються достеменно нез'ясованими, проте відомо, що вони були загрозливими для вітчизняного історико-культурного надбання [264, с. 56–57]. Конфіскація дорогоцінностей у культових спорудах виходила за межі суто економічної необхідності [552, с. 44]. Безслідно зникла значна частина високохудожніх витворів вітчизняного ювелірного мистецтва [307, с. 63]. При цьому, як вказує О. О. Нестуля, події 1922 року значно підвищили інтерес громадськості до збереження пам'яток минулого загалом і витворів золотарства зокрема [405, с. 152]. Усвідомлення кризи у сфері охорони історико-культурного надбання стало каталізатором для подальших спроб сформувати дієву нормативно-правову базу задля збереження пам'яток минулого. Широкий суспільний резонанс спонукав органи влади шукати можливість унормувати процес вивезення цінностей за кордон законодавчим шляхом, що і було зроблено після ухвалення 24 жовтня 1922 року постанови РНК УСРР «Про заходи щодо припинення вивозу за кордон речей музейного значення» [144, арк. 91–92]. Ухвалення цього законодавчого акту означає

завершення першого етапу формування нормативно-правової бази охорони пам'яток минулого в радянській Україні.

Проблеми пам'яткоохоронної сфери, що стали особливо помітними на тлі руйнівних наслідків кампанії із вилучення церковних цінностей, було неможливо вирішити окремими декретами. Для усіх радянських республік постала нагальна необхідність ухвалення профільного законодавства, що мало унормувати охорону, збереження та використання пам'яток минулого. Першими за ліквідацію негативних наслідків невпорядкованого становища пам'яток минулого взялися у радянській Росії. Так, 7 січня 1924 року ВЦВК та РНК РСФРР ухвалили декрет «Об учете и охране памятников искусства, старины и природы» [38, с. 1–2]. Інструкції та роз'яснення до декрету були укладені Відділом у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва та старовини Головного управління наукових, науково-художніх та музейних закладів Народного комісаріату освіти радянської Росії. Важливим було покладання відповідальності (як правової, так і фінансової) за збереження пам'яток минулого на губернські виконавчі комітети та Відділи у справах музеїв (губмузеї) чи інші структури, на котрі були покладені відповідні функції.

У радянській Україні після низки реорганізацій та поступового згорання діяльності ГУБКОПМИСів (із 1922 року), виникли істотні перешкоди у пам'яткоохоронній діяльності. Всеукраїнський археологічний комітет намагався працювати задля збереження об'єктів історико-культурного надбання в рамках своїх обмежених ресурсів і штатів. Прикладом таких заходів стало створення влітку 1924 року Реставраційної комісії, до складу котрої увійшли знані в професійному середовищі фахівці – Петро Курінний, Микола Макаренко, Данило Щербаківський, Микола Касперович та інші. Результатом плідної праці комісії стала Інструкція із реставрації пам'яток шиття та тканини [516, с. 268], що містила чимало практичних рекомендацій, адже була апробована фахівцями-реставраторами у Лаврському музейному містечку в Києві. Всупереч наявності окремих

зрушень у виробленні засад реставраційної діяльності, невирішеність багатьох питань у сфері охорони надбань минулих епох стає все більш очевидною. З'явилася потреба у впровадженні спеціального законодавства та механізму його реалізації на практиці. Головний інспектор охорони пам'яток культури В. В. Дубровський констатував, що практичні успіхи у сфері збереження надбань минулого в РСФРР є взірцем, недосяжним для тогочасної радянської України [264, с. 70]. Помітне відставання стає очевидним і для органів державної та радянської влади УСРР. Це зумовлює прийняття 16 червня 1926 року спільної постанови Всеукраїнського Центрального виконкому та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи», що мала силу закону [161, арк. 30–34]. Положення ухваленої постанови особливу увагу приділяли виявленню, реєстрації та класифікації нерухомих пам'яток, організації археологічних розкопок [592]. Відповідальність за збереження пам'яток в УСРР була покладена на Народний комісаріат освіти та його місцеві органи. Наявність у складі УСРР Автономної Молдавської соціалістичної радянської республіки (АМСРР) була врахована при укладанні профільного законодавства радянської України (див. додаток В). На території радянської Молдови обов'язки зберігати пам'ятки культури і природи були покладені на тамтешній Наркомат освіти та підвідомчі йому органи, що встановлювалися безпосередньо Центральним виконавчим комітетом автономної республіки [161, арк. 32].

Порівнюючи пам'яткоохоронне законодавство радянської Росії (1924 року) та радянської України (1926 року), ми бачимо як спільні, так і відмінні риси. Відповідальність виконавчих комітетів та Відділів Народного комісаріату освіти за збереження пам'яток була тотожною. Проте, якщо в РСФРР кошторисні видатки покладалися на виконкоми різних рівнів, в УСРР фінансування заходів та проєктів із охорони пам'яток частково покладалося на Українську Економічну Наряду. Економічна Наряду також мала займатися наданням дозволів на реквізицією цінних речей у приватних осіб та організацій.

У радянській Росії та радянській Україні підходи до класифікації надбань минулих епох мали істотні відмінності. В РСФРР можливість практичного використання об'єктів історико-культурного надбання в якості музеїв або як установи іншого спрямування була основоположною [38, с. 9]. В радянській Україні об'єкти історико-культурного надбання розподіляли на музейні та позамузейні. Останні, в свою чергу, розподілялися на археологічні (передісторичні), архітектурні, меморіальні (революційні) тощо [144, арк. 91–92]. Окрім цього, на відміну від російського законодавства, при НКО УСРР були створені «Спеціальні інститути крайових інспекторів з охорони пам'яток історії та культури» [217, с. 272]. В. В. Дубровський, головний інспектор з охорони пам'яток культури зауважував, що ухвалення цього нормативно-правового акту стало початком відліку нового етапу в історії пам'яткоохоронної справи в Україні [348, с. 109]. Крайові інспектури мали адміністративно-наглядові функції. Керівниками інспектур призначали досвідчених дослідників, що мали дореволюційну практику охорони надбань минулих епох (С. А. Таранушенко – у Харкові; Ф. Л. Ернст – у Києві; П. А. Козар – у Дніпропетровську; С. С. Дложевський – в Одесі). Розподіл території радянської України між крайовими інспектурами здійснювався згідно із особливостями формування історико-економічних та культурних районів. Київська інспектура мала у віданні 17 округ, Харківська – 13, Одеська – 7, Дніпропетровська – 5 (див. додаток Д). Уже до кінця 1927 року крайові інспектури, що відповідали за збереження пам'яток місцевого значення, мали сформувати та надіслати виконавчим органам влади їх списки (реєстри) для погодження [217, с. 276].

У роботі із пошуку та обстеження цінних об'єктів історико-культурного надбання крайовим інспектурам допомагали представники місцевих музеїв. Так, у червні 1927 року П. В. Голоносов, позаштатний співробітник Херсонського історико-археологічного музею, склав детальний опис будівель Григоріївського Бізюкового монастиря, що перебував у користуванні комуни «Червоний Маяк». Співробітник звернув особливу

увагу на незадовільний стан Григоріївської церкви – рідкісного на Півдні України зразку українського бароко часів Запорозжя [63, арк. 126]. Представник Бердичівського музею, в свою чергу, надіслав розгорнутий опис синагоги кравців у містечку Погребище (друга половина XVI–XVII ст.). З огляду на високий рівень збереженості пам'ятки пропонувалося включити її до не створеного на той час «заповіднику єврейської матеріальної культури» [298, арк. 386]. Згідно із висновками сучасних українських дослідників, ухвалена 16 червня 1926 р. постанова «Про пам'ятки культури й природи» стала своєрідним підсумком унормування пам'яткоохоронної роботи у міжвоєнній радянській Україні. Цей нормативно-правовий акт у доопрацьованому та видозміненому вигляді не втрачав актуальності до кінця 1950-х – початку 1960-х років [326, с. 5–10; 377, с. 278–279].

31 липня 1926 року, невдовзі після створення інспектур з охорони пам'яток культури, Укрнаука НКО УСРР затвердила Інструкцію про розподіл повноважень між Інспектурою Наркомату освіти, крайовими інспектурами та ВУАК. Відповідно до інструкції, за Археологічним комітетом закріплювалася науково-методична та консультативна складова пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні. Натомість, адміністративні аспекти збереження історико-культурного надбання перебували у віданні інспектур [104, арк. 18].

У 1920-х роки засвоєння досвіду радянської Росії з унормування пам'яткоохоронної сфери вже не обмежувалося дослівним повторенням актових матеріалів. На тлі політики «коренізації» (в УСРР проходила здебільшого у формі «українізації») збільшився інтерес до вивчення національних особливостей (фольклору, пам'яток вітчизняної історії та культури). За таких обставин краєзнавство в тогочасному СРСР стає по-справжньому масовим і вивчення локальних особливостей відбувалось стрімкими темпами у 1920-ті – на початку 1930-х років. Сучасна російська дослідниця К. О. Мельникова констатує, що найбільший сплеск зацікавленості краєзнавством спостерігався в середині 1920-х років у

«неросійських» республіках СРСР [397, с. 221]. Значна роль громадськості в дослідженні та охороні пам'яток історії, культури та природи знайшла своє відображення у вищезгаданому законі УСРР «Про пам'ятки культури й природи». Для допомоги освітньому комісаріату та виконкомам у здійсненні їх обов'язків у пам'яткоохоронній та природоохоронній роботі засновувалися Український комітет охорони пам'яток культури та Український комітет охорони пам'яток природи [161, арк. 30–34].

Принциповою відмінністю російського (1924 рік) та українського (1926 рік) спеціального законодавства була наявність в останньому двох паралельних структур: державної (вищезгадані Комітети) та громадської. Представники громадськості на добровільних засадах (штатні посади не передбачалися) працювали в складі Крайових комісій, що діяли в Харкові, Києві, Дніпропетровську та Одесі [99, арк. 75]. Як засвідчує збережений текст лекції голови Харківської інспектури, професора С. А. Таранушенка від 13 травня 1929 року [224, арк. 1373], Український комітет охорони пам'яток культури мав на меті проведення активної просвітницької роботи щодо методів охорони об'єктів історико-культурного надбання. Це свідчить, що у формуванні пам'яткоохоронного законодавства в радянській Україні ми спостерігаємо відхід від рецепції права у вузькому розумінні, що передбачає «прийняття» чинних норм сучасної юридичної системи [339, с. 186]. Натомість простежується процес впровадження основних положень загальноросійського спеціального законодавства шляхом його переосмислення та адаптації [391, с. 109]. Підкреслити рівноправність радянських республік за часів «коренізації» мала б робота із обміну пам'ятками культури в СРСР. Задля її активізації Мала президія ВУЦВК УСРР від 1 серпня 1926 року доручила Наркомату освіти скласти доповідну записку від імені українського уряду на адресу ЦВК СРСР з метою створення комісії з представників усіх радянських республік [171, арк. 14]. Комісія мала б обговорити й унормувати порядок передачі історичних цінностей національним республікам. Слід зауважити, що Постанова ВУЦВК та РНК

УСРР «Про пам'ятки культури й природи» (16 червня 1926 року) передбачала зосередження українських пам'яток на території УСРР, а молдавських – АМСРР [161, арк. 30]. Наприкінці 1920-х років завдяки діяльності Паритетної комісії відбулися помітні зрушення в справі повернення до музейних установ УСРР об'єктів історико-культурного надбання українського народу, що перебували в експозиціях музеїв РСФРР. Як зазначає сучасна українська дослідниця І. О. Ходак, чимало із повернутих на історичну Батьківщину пам'яток перебували в полі зору українських пам'яткоохоронців з часів діяльності Культурної комісії [516, с. 252] за гетьманування П. П. Скоропадського.

Можна повністю погодитися із тезою В. І. Акуленка про те, що 1920-ті роки були особливо плідними та багатообіцяючими для пам'яткоохоронної галузі радянської України. Зокрема, істотно збільшилася кількість відвідувачів музейних закладів. Завідувач музейно-бібліотечної секції Укрнауки та головний інспектор з охорони пам'яток УСРР В. В. Дубровський засвідчив, що із 1926 по 1928 рік кількість відвідувачів музеїв зростає із 712632 до 1005182 осіб [78, с. 12–14]. Окрім цього, музейні працівники активно залучалися до лекційної та просвітницької роботи із трудовими колективами. Також на другу половину 1920-х років припадає створення історико-культурних заповідників, спершу – меморіальних (могила Т. Г. Шевченка в Каневі (одержала відповідний статус у серпні 1925 року) [80, с. 9]), а згодом – історико-культурних (Києво-Печерська лавра (так зване «Музейне містечко»). Протягом 1926–1929 років новий для республіканського пам'яткоохоронного законодавства статус отримали Софійський та Кирилівський монастирі у Києві, монастир кармелітів босих у Бердичеві, замки в Кам'янці-Подільському та Старокостянтинові, парк «Софіївка» в Умані тощо [423, с. 266]. Станом на 20 січня 1930 року майже всі державні історико-культурні заповідники на території УСРР перебували у віданні Київської крайової інспектури на чолі із Ф. Л. Ернстом [206, арк. 5]. Керівники інших інспектур вносили пропозиції поповнити перелік

республіканських заповідників новими об'єктами. Так, С. А. Таранушенко пропонував надати такий охоронний статус ансамблю колишнього Густинського монастиря біля Прилук, а в перспективі – Донецького городища біля Харкова [48, арк. 17]. С. С. Дложевський висловив пропозицію оголосити заповідником Нарішкінський палац в Одесі, а за можливості – територію Олешківської січі біля Херсону [43, арк. 19].

Рішення про надання об'єктам історико-культурного та природного надбання статусу заповідників ухвалювалися Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК) та Радою народних комісарів (РНК) УСРР. Так, відповідно до Постанови ВУЦВК та РНК УСРР від 29 вересня 1926 року статус історико-культурного заповідника отримала Києво-Печерська лавра. Найбільшим монастирським ансамблем на території України, а також усіма установами «Музейного містечка» мав опікуватися Наркомат освіти УСРР. Релігійні громади отримали право користуватися храмами на території колишньої Києво-Печерської лаври. Однак за майном ліквідованого монастиря був встановлений суворий контроль. Укладання списків цінного з мистецької точки зору майна доручили комісії, що складалася з представників низки відомств, у тому числі – наркоматів юстиції та внутрішніх справ [164, арк. 213–214]. Через те, що історико-культурними пам'ятками мав опікуватися Народний комісаріат освіти (НКО), а перелік заповідників мав затверджуватися Радою Народних Комісарів (РНК), виникали складнощі при наданні охоронного статусу найціннішим архітектурно-містобудівним ансамблям. Нарком освіти УСРР М. О. Скрипник у листі до заступника голови РНК О. К. Сербиченка просив врегулювати правову колізію щодо надання статусу заповідника кляштору кармелітів босих у Бердичеві, а також надати відповідний статус фортеці в Кам'янці-Подільському [53, арк. 96]. Характерним прикладом актового джерела, відповідно до якого здійснювалося регулювання діяльності історико-культурного заповідника, є Статут Києво-Кирилівського державного історико-культурного заповідника [206, арк. 6–8]. У ньому

зазначається, що установа підпорядковується безпосередньо НКО УСРР та має на меті сприяти збереженню, реставрації, всебічному вивченню та популяризації пам'яток у складі ансамблю колишнього монастиря. Також дирекція заповідника брала на себе зобов'язання відкрити для відвідувачів усі найцінніші об'єкти й оснастити їх довідковим апаратом, проводити екскурсії та знайомити киян і гостей міста із різностильовими пам'ятками минулого в складі ансамблю. Усі вищезгадані музеї-заповідники ставали центрами екскурсійно-туристичної діяльності. Подібна просвітницька робота мала попередити небачену хвилю вандалізму кінця 1920-х–1930-х років.

Рішення, схвалені у лютому 1919 року на Першій Всеросійській конференції у справах музеїв, були визначальними для музейної справи тогочасної радянської України. Протягом першої половини 1920-х років поняття «державний музейний фонд» увійшло до вжитку в нормативно-правових актах УСРР [473, с. 196–198]. Своєрідним підсумком початкового етапу унормування роботи музейної галузі радянської України стала Постанова ВУЦВК та РНК «Про музейну справу в УСРР» від 2 квітня 1927 року. Згідно із нормативно-правовим актом було впорядковано питання підпорядкування та фінансування музейних установ державного та місцевого рівнів. За таких умов всі музеї радянської України перебували у віданні Народного Комісаріату Освіти УСРР та його органів на місцях, а в Молдавській АСРР – тамтешнього Наркомату освіти. Істотно посилювався контроль за вивозом музейних цінностей за кордон, а до осіб, що приховали цінні об'єкти від держави, мала застосовуватися ст. 204 Кримінального кодексу УСРР [165, арк. 11]. При цьому, робота центральних архівних управлінь радянської України та інших союзних республік мала здійснюватися відповідно до Положення «Про Центральне архівне управління Союзу РСР», схваленого ВЦВК та РНК СРСР (10 квітня 1929 року). Згідно із цим положенням Центральне архівне управління мало відповідати не лише за збереження та використання архівних документів загальносоюзного значення, а й безпосередньо керувати роботою

центральных архівних управлінь союзних республік, видавати директиви в галузі науково-методологічної та агітаційно-пропагандистської роботи [156, арк. 146].

Після порівняно нетривалої лібералізації за доби непу, від 1929 року СРСР поступово набрали обертів сталінські репресивно-каральні заходи на тлі «Великого перелому», коли будь-яке законодавство, у тому числі – пам'яткоохоронне – перетворювалося на декларацію без реального змісту. Хвилю хаотичного нищення історико-культурного надбання спершу намагалися сповільнити в найвищих владних органах. У своєму зверненні до всіх окружних виконавчих комітетів УСРР від 16 липня 1927 року Народний комісаріат освіти наполягав на необхідності координувати роботу органів виконавчої влади із крайовими інспекторами з охорони пам'яток культури і природи. У зверненні йшлося про необхідність погоджувати будь-які дії щодо ремонтів, перебудов, руйнувань, переміщень чи продажу цінних об'єктів історико-культурного надбання із крайовими інспекторами [46, арк. 38]. Ці намагання набули вигляду постанови ВУЦКВ та РНК УСРР «Про доповнення Адміністративного кодексу УСРР» від 30 серпня 1929 року. Цей нормативно-правовий акт дав можливість видавати обов'язкові для виконання постанови про охорону пам'яток історії, культури та природи районним, міським та сільським радам [264, с. 118]. Також, згідно із більш ранньою постановою ВУЦКВ (від 19 липня 1929 року), будь-які дії щодо цінних з історичко-культурної чи природної точки зору об'єктів слід було погоджувати із місцевими відділами Наркомату освіти УСРР або ж із крайовими інспекторами з охорони пам'яток та культури та природи. Проте, самі органи місцевої влади легко виправдовувалися за власні дії чи бездіяльність перед правоохоронними органами, що вони «не знають, які саме будівлі вважати пам'ятками». Не дивлячись на те, що ще в 1927 році окружним виконкомам було розіслано списки пам'яток, які мали бути взяті під охорону [406, с. 118], вимоги профільних інституцій систематично саботувалися, а випадки нищення об'єктів історико-культурного надбання

набували все більшого поширення. На тлі посилення антирелігійної пропаганди й тиску на віруючих наприкінці 1920-х років, особливої гостроти набувають питання, пов'язані зі збереженням сакральних пам'яток. Зокрема, згідно із ухваленою у 1928 року Постановою Народного комісаріату освіти та Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР щодо порядку обліку, охорони та передачі в користування культового майна [163, арк. 35], коштовні речі релігійного призначення ділилися на три категорії – «а», «б» і «в». До категорії «а» потрапляло майно, що мало наукове, історичне та мистецьке значення й прирівнювалося до майна музейного фонду УСРР без права передавання в користування релігійних громад-п'ятидесяток. До категорії «б» і «в» потрапляло майно, котре могло перебувати у віданні (без права власності) громад віруючих. Обов'язки із нагляду за збереженням релігійного майна покладалися на місцеві органи Наркомосу УСРР, а відповідальність за його пошкодження встановлювалася відповідно до ст. 170 Кримінального кодексу УСРР [163, арк. 36] (розбазарювання державного майна).

Зміни в адміністративно-територіальному устрої УСРР зумовлювали необхідність перерозподілити функціональні обов'язки в сфері охорони історико-культурного надбання. Через ліквідацію округ у 1930 році функції окружних виконавчих комітетів були покладені на міські ради та районні виконавчі комітети [57, арк. 1]. Відповідні адміністративно-територіальні зміни сприяли активізації дискусії щодо доцільності подальшого функціонування системи пам'яткоохоронних інституцій у радянській Україні. Представники Колегії НКО УСРР констатували, що станом на першу половину 1931 року охорона історико-культурних та природних багатств перебуває у стані невизначеності. Серед причин подібного становища у сфері охорони природних та історико-культурних цінностей представники освітнього комісаріату відзначили не лише поділ території УСРР на інспектури, що був, на думку функціонерів Наркомосу, хибним пережитком дореволюційного минулого. Працівникам крайових інспектур

дорікали як за неухажність до напрацювань краєзнавців та науково-дослідних установ, так і «перекручування лінії партії» й наявність «ворожих класових тенденцій» [144, арк. 91–92]. Натомість, було запропоновано розробити нове положення щодо інституту крайових інспекторів, скоординувати їх роботу із діяльністю УКОПК та УКОПП, а також більше уваги приділяти охороні тих надбань минулого, що ілюструють побут робітників та селянства капіталістичної доби (курні хати, загати, робітничі квартали, бараки). Також була висунута вимога оновити системи класифікації об'єктів та понятійний апарат відповідно до принципів діалектичного розуміння процесів розвитку природи й суспільних формацій [150, арк. 93–94].

Нові реалії та виклики, що постали перед пам'яткоохоронцями наприкінці 1920-х–на початку 1930-х років, вимагали врегулювання ситуації із постійно зростаючою кількістю порушень профільного законодавства. Попри фактичне невиконання формально діючих на той час нормативно-правових актів у галузі охорони історико-культурного надбання та поступове позбавлення профільних інституцій будь-яких важелів впливу на свавільну поведінку місцевої влади, на початку 1930-х років відбулося прийняття одразу кількох законів у сфері захисту культурних цінностей. Зокрема, у жовтні 1931 року Народний комісаріат освіти УСРР прийняв постанову «Про стан та завдання охорони пам'яток культури і природи» [264, с. 108]. Згідно із нею планувалося в майбутньому залучити ВУАН до «дослідження і пропаганди вітчизняної історико-культурної спадщини». 17 грудня 1931 року Народний комісаріат освіти УСРР видав Інструкцію про місцеві комісії з охорони пам'яток культури й природи [103, с. 73]. Згідно із нею при районних виконавчих комітетах, міських, районних, селищних та сільських радах мали на постійній основі діяти комісії пам'яткоохоронного спрямування, до яких мали бути залучені представники науково-педагогічної та технічної інтелігенції, музейні співробітники, працівники планового та земельного відділів та громадські активісти. З огляду на неспроможність подібних структур розв'язати цілу низку проблем у сфері збереження

історико-культурного надбання, Наркомос УСРР звернувся за допомогою до республіканської міліції. Відповідно до Обіжника Головного управління робітничо-селянської міліції УСРР від 10 лютого 1932 року підкреслюється не лише незадовільний стан справ у сфері охорони пам'яток культури й природи, а й наявність неприпустимих знищень цінних об'єктів. З-поміж заходів, що мали бути втілені в життя задля поліпшення ситуації, передовсім мав бути поліпшений облік пам'яток культури й природи на території УСРР. Також за охорону відповідних об'єктів мали нести відповідальність дільничні інспектори міліції. Видання Наркоматом освіти обов'язкових для виконання постанов мало сприяти поліпшенню законодавчого забезпечення пам'яткоохоронної діяльності. Особлива увага акцентувалася на недостатності чисельності особового складу робітничо-селянської міліції в сільській місцевості, де відповідну роботу мали здійснювати передовсім місцеві органи влади та профільні комісії при них [136, с. 73]. Пропонувалося також всіма можливими засобами доносити до широких суспільних верств інформацію про важливість пам'яток минулого для побудови пролетарської культури та провести збори всього особового складу міліції з метою донести зміст відповідного Обіжника [136, с. 74].

У часи «Великого перелому» все помітнішими ставали тенденції до посилення централізації в усіх сферах життя СРСР. Загальносоюзним «локомотивом» була РСФРР, тому задля визначення основних тенденцій унормування пам'яткоохоронної діяльності в СРСР наприкінці 1920-х–1930-х років, слід звернутися передовсім до досвіду радянської Росії. Починаючи з 1930 року в РСФРР обов'язки обліку та охорону пам'яток було покладено на сектор науки при освітньому комісаріаті [386]. Із трирічною перервою (1930–1933 років) функціонував музейний відділ при Наркомосі. Окрім них діяв й Міжвідомчий комітет з охорони пам'яток революції, мистецтва і культури при Президії ВЦВК РСФРР. Сучасна українська дослідниця А. І. Зякун наголосила на тому, що його аналог в радянській Україні існував суто формально [341, с. 166]. Від 1936 року функціонувало Управління з охорони

пам'яток при Всесоюзному комітеті в справах мистецтв РНК СРСР, що опікувався, однак, незначною групою пам'яток. Починаючи із 1939 року при Всесоюзній академії архітектури була сформована Комісія у справах охорони та реставрації пам'яток архітектури. При цьому, як зауважила сучасна російська дослідниця Н. О. Личак, до кінця 1930-х років пік негативного ставлення до пам'яток минулого в радянській Росії було подолано, а керівництво СРСР на чолі із Й. В. Сталіним почало «поступово повертатися обличчям до російської історії та культури» [386].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, істотно збільшилася потреба у металобрухті. На тлі форсованої індустріалізації «історична політика» була підпорядкована завданням «соціалістичного будівництва». З огляду на виробничу необхідність значна частина витворів ливарної справи підлягала переплавленню як металобрухт. Це зумовило залучення до кола виконавців пам'яткоохоронних завдань представників «Рудметалтогру». Так, у розпорядженні Наркомату освіти РСФРР від 5 січня 1931 року йдеться про необхідність терміново подати до місцевих структур НКО та відділень «Рудметалторгу» списків усіх дореволюційних пам'ятників та інших металевих витворів [113, арк. 8]. Церковні дзвони, що «не мали виняткової музейної цінності», також мали бути використані в якості металобрухту [189, арк. 2]. Втім, представникам НКО вдалося запобігти переплавленню «Рудметалторгом» всіх дзвонів низки соборів Чернігова за розпорядженням тамтешнього обласного виконавчого комітету (ОВК). У листі до представників Чернігівського ОВК заступники наркома освіти О. А. Полоцький та К. Й. Коник зауважили, що значення ливарних витворів Коробкіна (1772 року) та Нікітіна (1784 року), а також «дзвонів гетьманів Мазепи та Полуботка» є значно вищою за метал [257, арк. 2]. Керівництво УКОПК у Звіті про роботу комітету за період із травня 1930 по травень 1931 року звинуватило представників Одеської крайової інспектури охорони пам'яток культури у відсутності «громадської твердості» через

неспроможність вберегти від перебудовки «Рудметалторгом» пам'ятника О. В. Суворову та інших мистецьки цінних монументів [97, арк. 159].

В радянській Україні пресинг виконавчої влади на пам'яткоохоронні інституції значно посилювався із переносом столиці УСРР із Харкова до Києва, що відбувся після рішення Політбюро (18 січня 1934 року), затвердженого на XII з'їзді КП(б)У (21 січня 1934 року). Тоді розпочалася розробка плану із докорінної перебудови центру давньої столиці України, у ході якої просто неможливо було уникнути нищення пам'яток загальносвітового рівня. Керівництво УСРР прагнуло мати якомога більш помпезний комплекс споруд, де могли б розміститися державні та партійні органи. Однак, таких масштабних ансамблів у середмісті тодішнього Києві, на думку як партійних керівників, так і провідних радянських архітекторів, просто не існувало [5, с. 49–52]. Уже восени 1934 року єдиною повноважною на той час «Спілкою радянських архітекторів» під пильним наглядом наближеного особисто до Й. В. Сталіна секретаря ЦК КП(б)У П. П. Постишева та голови ДПУ В. А. Балицького почалася розробка плану кардинальної реконструкції історичного середмістя давньої української столиці [298, с. 19]. Більшість істориків, зокрема В. І. Акуленко [264, с. 133] та О. О. Нестуля [406, с. 152], стверджують, що взірцем для докорінного перепланування середмістя Києва став «Генеральний план реконструкції Москви», відповідно до якого було зруйновано цілу низку пам'яток історії та культури.

На тлі поширення беззаконня та волюнтаризму владних структур різних рівнів, надзвичайно цікаво проаналізувати спроби пам'яткоохоронців запропонувати вихід із кричущої ситуації, що склалася в цій сфері. В опублікованій доповідній записці Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) на чолі з В. В. Дубровським до НКО УСРР від 7 лютого 1933 року йдеться про невтішне становище як окремих об'єктів культурного та природного фонду, а й заповідників [81, с. 25]. З-поміж запропонованих заходів щодо викорінення масового вандалізму слід відзначити пропозиції прирівняти відповідальність за пошкодження пам'яток до злочинного

розбазарювання державного майна. Пропонувалося поліпшити й фінансування заходів щодо охорони культурних та природніх надбань, аби кошторисні видатки на них перестали бути «третьорядним завданням» та посилити роз'яснювальну роботу серед населення шляхом збільшення асигнувань на видання профільної літератури, листівок та альбомів [81, с. 26]. Незважаючи на подібні пропозиції, справи у пам'яткоохоронній галузі ставали дедалі гіршими, а будь-які організації, що бодай у якійсь мірі мали «позапартійний» та «неідеологічний» характер своєї діяльності, «саморозпускалися». Так, у 1933 році припинив існування Всеукраїнський археологічний комітет при ВУАН. Також були ліквідовані кафедри мистецтвознавства в Харкові та Києві [406, с. 157], де працювало чимало знаних пам'яткоохоронців. Дійшло навіть до того, що 1935 року була розпущена навіть «Комісія з охорони пам'яток Громадянської війни та Червоної армії» при Президії Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету [264, с. 129]. Наслідки таких рішень навіть для більшовицьких пам'яток були катастрофічними: станом на середину 1930-х років руйнування не обходили не лише церков або поміщицьких садиб, а й могил червоноармійців. Подібні випадки траплялися у багатьох регіонах радянської України – на Київщині, Вінниччині, однак найбільшими масштаби їх знищення були на Донбасі. Протягом 1932–1933 років було пошкоджене поле битви за Перекопський плацдарм та частково знищені тамтешні фортифікації внаслідок пошуку старих гільз та набоїв, а також вилучення будматеріалів із оборонних споруд. Заходи НКО Кримської АСРР не припинили руйнування колишньої Перекопської фортеці, що була визнана історико-революційною пам'яткою [81, с. 30–31].

У 1936 році був створений Комітет у справах мистецтв при ЦВК УСРР на чолі із першим заступником наркома освіти А. А. Хвилею [406, с. 162], який до цього був керівником Управління у справах мистецтв. Прикметно, що у цей період не існувало жодної інституції пам'яткоохоронного спрямування в структурі Народного комісаріату освіти УСРР. Показовим є

те, що сам А. А. Хвиля брав за приклад організації профільної структури РСФРР [263, с. 52]. Згідно із завданнями інституції, діяльність комітету мала поширитися на «всі пам'ятки революції, мистецтва і культури», проте у більшості випадків активність поширювалася виключно на об'єкти, що перебували в складі історико-культурних заповідників [264, с. 144]. Слід звернути увагу на те, що «Положення» передбачало можливість дозволу на знесення пам'яток «у разі необхідності». У переліку установ, що можуть розробляти проекти використання пам'яток (НКО, Управління в справах мистецтв), наведені й Істпарті [157, арк. 72]. Інколи місцевим відділенням Комітету у справах мистецтв (Обласним управлінням у справах мистецтв) вдавалося попередити вандалізм щодо окремих об'єктів історико-культурного надбання. Зокрема, у Чернігові завдяки старанням цієї інституції Борисоглібський собор (XII ст.) було звільнено від складів та передано у відання музейної секції обласного мистецького управління [406, с. 188]. Однак, подібні установи не могли вчасно втрутитися в процес поступового позбавлення центральних частин великих міст від соборів – своєрідних домінант міського середовища (після Михайлівського Золотоверхого собору у другій половині 1930-х років було висаджено в повітря Спасо-Преображенський собор в Одесі [298, с. 469] та Успенський – у Полтаві [298, с. 189]).

Під час «Великого терору» та інших злочинів сталінського тоталітаризму не могло бути й мови про системне збереження історико-культурного надбання. Так, очільник Народного комісаріату освіти (НКО) радянської України В. П. Затонський констатував, що в республіці фактично не ведеться робота з охорони надбань минулого, а комітети охорони пам'яток культури фактично не існують [200, арк. 74]. Водночас, В. П. Затонський зауважив, що діяльність цих комітетів є необхідною, як і Музейного відділу при НКО. Через відсутність затвердженого штату Музейного відділу, де-факто всі музеї УРСР перебували під керівництвом Комітету у справах мистецтв. Проте, з огляду на неузгодженість роботи цього комітету, будь-які

заходи щодо збереження та популяризації історико-культурного надбання на території УРСР не мали чіткої організаційної основи в другій половині 1930-х років. Так, у зверненні до Харківського облвиконкому зазначається, що через дворічну відсутність фінансування профільних структур, збереження 169 об'єктів, взятих під охорону на території області, є фактично неможливим. Станом на червень 1938 року навіть Покровський собор м. Харкова був доведений до гостроаварійного стану [63, арк. 126]. При цьому, звернення до загальнодержавних органів теж не давали результату, Приміром, Управління у справах мистецтв при РНК УРСР відповіло відмовою на прохання Запорізького оргкомітету виділити кошти на ремонт «замку» Попова у Василівці. Начальник управління, М. П. Компанієць, аргументував це рішення тим, що всеукраїнське управління одержує кошти лише на ремонт музеїв, що перебувають у його безпосередньому підпорядкуванні [113, арк. 8]. Окремі зміни стосувалися організації роботи столичних історико-культурних заповідників. Відповідно до Постанови РНК УРСР від 7 березня 1939 року Софійський собор був виділений зі складу історико-культурного заповідника «Музейне містечко» як окремий підрозділ. При новоствореній установі був започаткований Архітектурний відділ, у віданні якого мали перебувати давні пам'ятки м. Києва – Андріївська соборна церква, Видубицький монастир, Кирилівська церква та церква Спаса на Берестові [18, арк. 48].

Не зважаючи на несприятливу ситуацію в пам'яткоохоронній галузі, ситуативні заклики щодо необхідності збереження історико-культурного надбання інколи лунали на рівні найвищого керівництва радянської України. Так, голова Ради Народних Комісарів УРСР Д. С. Коротченко констатував у своїй заяві від 27 червня 1938 року: «Внаслідок роботи шкідницької банди... майже всі пам'ятки культури та природи УРСР знаходяться у незадовільному стані» [264, с. 145]. Водночас окремі дії, спрямовані вже не на руйнування, а на відновлення принаймні найцінніших пам'яток вітчизняної старовини наприкінці 1930-х рр. все-таки мали місце. Проте, у центрі уваги

компетентних органів перебували лише найвідоміші пам'ятки Києва, що мали статус заповідників. Так, члени урядової комісії клопоталися про негайне унормування роботи «Музейного містечка» на території колишньої Києво-Печерської лаври у Доповідній записці від 13 травня 1939 року. З огляду на незадовільний стан значної кількості об'єктів історико-культурного надбання, було вирішено асигнувати 3 млн. крб. на ремонтно-реставраційні роботи протягом 1939–1940 років. Окрім цього, територію заповідника мали залишити до 3000 мешканців, що проживали там без належних підстав. Також колишні лаврські корпуси мали полишити всі підприємства, що не відносилися до заповідника (включно із взуттєвою фабрикою та горілчаним трестом «Арарат») [75, арк. 38–40]. Після створення комісії з вивчення поточного стану фресок та мозаїк Софії Київської з фахівців Комітету в справах мистецтв ним було отримано кошти (до 800 тис. крб.) для проведення невідкладних ремонтно-реставраційних робіт. Разом із порятунком мистецьких надбань Софійського собору перед спеціалістами було поставлено завдання в межах кошторису провести аналогічні (принаймні – консерваційні) роботи в Андріївській, Кирилівській церкві та соборах Видубицького монастиря у місті Києві [406, с. 186].

Заходи зі збереження особливо цінних пам'яток мали місце не тільки в Києві. Представники центральних органів влади УРСР відреагували на подання полтавських депутатів щодо перенесення дерев'яної Покровської церкви (1764–1770 років) із території військового госпіталю. Представники освітнього відомства на чолі із народним комісаром Ф. А. Редько наполягали на повному збереженні та перенесенні на нове місце унікальної пам'ятки народного дерев'яного зодчества, спорудженої у Ромнах коштом останнього кошового отамана Запорозької січі П. І. Калнишевського. На перенесення Покровської церкви пропонувалося виділити 400 тис. крб. із невтрачених сум на потреби будівництва в межах Полтавської області [106, арк. 91–91 (зв.)]. Натомість представники міської комісії вимагали або прибрати потенційно вогненебезпечну споруду з території шпиталю, або взагалі

розібрати давній храм [237, арк. 92–93]. Водночас у висновках місцевої комісії, до складу якої входили відповідальний за міські музеї В. Д. Маценко та інспектор музеїв області П. І. Бойко, також акцентувалася увага на цінності будівлі для українського мистецтва, що засвідчувалася не лише актами радянських часів, а й публікаціями мистецтвознавця Г. Г. Павлуцького. Згідно доручення РНК УРСР від 11 листопада 1939 р. Народний комісаріат освіти мав провести протиаварійний ремонт Покровської церкви (1764–1770 років) в Полтаві в межах власного кошторису на 1939 рік [127, арк. 90].

31 серпня 1940 року було відновлено УКОПК (Український комітет охорони пам'яток культури) [406, с. 195] на чолі із письменником П. Й. Панчем. Комітет перебував у структурі установ Наркомосу УСРР. Це означало відхід від традицій громадської опіки над пам'ятками культури й природи, що була започаткована постановою від 16 червня 1926 року [161, арк. 30–34]. Ремонтно-реставраційні роботи, започатковані із 1940 р. були спорадичними та явно недостатніми, проте й інтенсивність нищення пам'яток суттєво зменшилася. В. І. Акуленко стверджує, що уповільнення темпів нищення об'єктів історико-культурного надбання наприкінці 1930-х років відбулося через усвідомлення безвиході подальшого безупинного вандалізму [264, с. 143]. За таких обставин О. О. Нестуля справедливо зазначає, що відновлення діяльності УКОПК у 1940 році не означало повернення тієї інтенсивності пам'яткоохоронної діяльності [406, с. 195], яку демонструвала ця установа в другій половині 1920-х – на початку 1930-х років.

Масштабні руйнування та непоодинокі випадки вандалізму під час Першої світової війни надзвичайно актуалізували прагнення вберегти матеріальну та духовну спадщину людства під час збройних конфліктів. Так, ідеї збереження надбань минулого не лише в межах Російської імперії, а й у загальносвітовому масштабі, підтримувалися й популяризувалися низкою авторитетними діячами культури та мистецтв. У 1914–1915 роках М. К. Реріх

особисто звертався із клопотанням до останнього російського імператора Миколи II, а також до вищого військового керівництва держав-учасниць «Антанти» [497, с. 154–155]. М. К. Реріх відштовхувався не лише від засад загального гуманітарного права, а й посилався на проекти, розроблені Імператорською археологічною комісією, що містили визнані науковим співтовариством положення і норми. Попри незрозуміння на Батьківщині, протягом 1920-х – 1930-х років М. К. Реріх вів активну діяльність із популяризації ідей збереження матеріального та нематеріального надбання людства під час воєн. Ліга Націй та США підтримали його, схваливши у 1935 році антивоєнний «Пакт», спрямований на захист художніх та культурних цінностей [585, с. 17–18].

Протягом міжвоєнної доби тривав розвиток пам'яткоохоронних систем провідних країн Західної Європи та Північної Америки. Так, у Великобританії плідно діяв Національний трест місць історичного значення та природи, започаткований громадськими організаціями та благодійниками у 1895 році. У США протягом 1920-х – 1930-х років розширилося усвідомлення поняття «пам'ятка» та видозмінилося розуміння збереження спадщини минулого. Визначні об'єкти розглядалися в контексті оточуючого середовища, посилилася увага до так званої «фонові забудови» історичних міст. До 1940 року тривало активне наповнення реєстру пам'яток [316, с. 125–126]. У Німеччині спеціальні закони, що регулювали охорону та використання історико-культурного надбання, могли ухвалюватися на рівні земель та окремих міст. Так, у 1920 році в Гамбурзі був ухвалений закон «Про охорону пам'яток» [304, с. 44]. Протягом міжвоєнної доби у Франції були переглянуті та доповнені норми закону «Про історичні пам'ятки» від 31 грудня 1913 року. Приміром, відповідно до законодавчого акту від 2 травня 1930 року була реорганізована система охорони пам'яток природи, а також історичних ландшафтів та їх художніх, живописних та легендарних складових [430, с. 135].

Пам'яткоохоронна діяльність на західноукраїнських землях у міжвоєнну добу регулювалася спеціальним законодавством Польщі, Румунії та Чехословаччини. У 1920 року був започаткований процес формування пам'яткоохоронних інституцій у відновленій Польській державі. Центральний орган, що опікувався історико-культурним надбанням, одержав назву «Консерваційного управління». Водночас, кожне з воєводств отримало свого консерватора. У 1927 році у Львівському воєводстві були започатковані повітові товариства опіки над пам'ятками, а у 1933–1934 роках окремі споруди та ансамблі Львова одержали офіційний статус пам'яток [269, с. 29–30]. На Волині активно діяло Польське товариство краєзнавче. Від 1934 року товариство фінансувало кілька музейних закладів, що в свою чергу робили все можливе для консервації та підтримання в належному стані Губківського та Дубенського замків на Волині [338, с. 18–19].

На теренах Північної Буковини, Південної Бессарабії та Закарпаття пам'яткоохоронна робота проходила у фарватері державної політики, відповідно, міжвоєнних Румунії та Чехословаччини. На території Північної Буковини дослідження та збереження старожитностей обмежувалося поодинокими консерваційними заходами та розкопками археологічних об'єктів [429]. На теренах Підкарпатської Русі, що у міжвоєнну добу входила до складу Чехословаччини, відбувалася жвава робота із вивчення та збереження надбань минулих епох. Зокрема, існували громадські об'єднання краєзнавчого та пам'яткоохоронного спрямування, що проводили експедиції та першочергові консерваційні роботи. Доволі активними у справі організації музейної діяльності були члени товариства імені Т. Я. Легоцького у Мукачевому [376, с. 164]. Завдяки зусиллям своїх учасників для нього було придбано окреме приміщення у 1924 році, після чого він, попри складнощі, став важливим культурним осередком краю. Від травня 1920 року в Ужгороді функціонувало товариство «Просвіта», в складі якого існувала й музейно-бібліотечна комісія. Особливу увагу її керівників була зосереджена на необхідності зібрати велику етнографічну колекцію та припинити

руйнування старих дерев'яних церков [376, с. 165]. Враховуючи ліберальність чехословацького законодавства, в республіці виникли та тривалий час функціонували українські емігрантські товариства пам'яткоохоронного спрямування, до яких входили учасники національно-визвольних змагань. Так, у Празі існувало «Товариство охорони Українських історичних пам'яток за кордоном» [227, арк. 2–14]. Метою об'єднання було збереження українських пам'яток поза межами України, а за можливості – їх викуп та перевезення до Праги. Учасники товариства ставили перед собою доволі амбітні завдання. Приміром, вони планували викупити та перевезти рукописний архів, що лишився по смерті В'ячеслава Липинського [227, арк. 9] та відкрити Музей національно-визвольної боротьби українського народу [227, арк. 14].

Після інкорпорації Східної Галичини та Північної Буковини до складу радянської України у 1939–1940 роках на цих територіях поступово відбуваються перетворення пам'яткоохоронних структур за радянськими зразками. Зокрема, у Львові створюється мережа академічних інститутів – історії, археології та філія Бібліотеки Академії наук УРСР [423, с. 269]. Знані ренесансні пам'ятки Львова – «Кам'яниця Корнякта» та «Чорна кам'яниця» стали музейними філіями, а замок у Підгірцях з прилеглим ландшафтним парком одержав статус державного історико-культурного заповідника [132, с. 12]. Західноукраїнські землі у цей період також не оминули руйнування пам'яток історико-культурного надбання (так було частково знищено ансамбль замку Радзівілів в Олиці на Волині [423, с. 269]).

Важливою подією у пам'яткоохоронній сфері стало те, що у травні 1941 року з'явилася пропозиція створити єдиний Всесоюзний орган, що мав опікуватися збереженням історико-культурного надбання [264, с. 148] Ця ідея була оприлюднена у зверненні до голови РНК СРСР В. М. Молотова з боку діячів культури СРСР. До них належали І. Е. Грабар, О. М. Герасимова та В. Г. Мухіна. Ця ідея так і не була втілена у переддень кривавої та руйнівної Німецько-Радянської війни 1941 – 1945 років.

Отже, у перші пореволюційні роки унормування охорони пам'яток минулого в радянській Україні здійснювалося шляхом рецепції положень загального та спеціального законодавства радянської Росії. Перед пам'яткоохоронною галуззю в той час постало чимало викликів. До найразючіших з-поміж них належали відсутність профільного законодавства та дії тогочасних керівників різних рівнів. Результатом цього стали масштабні втрати історико-культурного надбання під час Української революції, повоєнної розрухи та кампанії із вилучення церковних цінностей (1922 року). На другому етапі формування пам'яткоохоронного законодавства у радянській Україні (1926 – кінець 1920-х років) рецепція правових норм вийшла на рівень переосмислення спеціальних законів. За цей порівняно незначний час відбулася стрімка еволюція профільної нормативно-правової бази. Знаковою подією для вітчизняної пам'яткоохоронної галузі стало ухвалення постанови «Про пам'ятки культури і природи» (16 червня 1926 року). Повне копіювання загальноросійських правових норм в радянській Україні поступилося проявам республіканської специфіки. Наступний етап формування профільного законодавства (кін. 1920-х – 1930-х років) був тісно пов'язаний із відходом від політики непу та «коренізації», посиленням ідеологічного та політичного контролю в усіх сферах суспільно-політичного життя. Характерною особливістю охорони пам'яток протягом цього періоду було прагнення реагувати на порушення чинного законодавства шляхом ухвалення нових нормативно-правових актів. На жаль, чимало обіжників не були втілені в життя. Наприкінці 1930-х років тенденція до нехтування будь-якими пам'яткоохоронними нормами в радянській Україні стала менш разючою.

Підрозділ 3.2. «Історична політика» в радянській Україні у переломну епоху та пам'яткоохоронна діяльність

Особливості ставлення до спадщини минулих епох неможливо відділити від суспільно-політичних процесів, що мали місце протягом 1919 – 1930-х років. Виходячи зі сприйняття представниками більшовицького режиму пам'яток минулого, передумови появи кризових явищ в галузі охорони історико-культурного надбання слід шукати в «історичній політиці», що мала місце у досліджуваній період. Спроби владних структур та ідеологів побудувати «нове» суспільство, значною мірою детермінували подальшу долю історико-культурного надбання всіх радянських республік, у тому числі – України.

Представники радянської влади намагалися структурувати колективні («соціальні») уявлення про минуле з метою утвердження панівної ідеології. Заходи «політики пам'яті»/ «історичної політики» є соціокультурним феноменом, що відзначаються актуалізацією одних подій чи персоналій на противагу забуттю інших [355, с. 49]. А. М. Киридон наголосила на тому, що суспільні зміни значно пришвидшують трансформацію ідентичностей. При цьому, комеморативні заходи в часи стрімких трансформацій суспільства слід розглядати як один із засобів колективну пам'ять та ідентичність [356, с. 8–11]. Починаючи зі своїх перших декретів, більшовики намагалися створити принципово нове суспільство із зовсім іншою соціальною структурою та ідеологією, які не могли не вплинути на долю пам'яток минулого. Починаючи з «Декрету про землю» (8 листопада 1917 року) селянам надавалася можливість конфісковувати (щоправда, за умови детального опису) поміщицьке майно, у тому числі – й культурні цінності [532, с. 8]. Безпосередньо в руки держави переходило майно імператора та членів колишнього російського імператорського дому [488, с. 7]. Згідно із декретом «Про свободу совісті, церковні та релігійні товариства» (від 20 січня 1918 року) Церква позбавлялася прав юридичної особи. Усі культові будівлі та

предмети, що мали богослужбове значення, згідно із розпорядженнями центральних або місцевих владних органів, передавалися в безкоштовне користуванням відповідним релігійним об'єднанням [39, с. 373–374]. Враховуючи нестабільне становище більшовицького режиму на території України, аналогічний декрет Тимчасового Робітничо-Селянського уряду УСРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» почав діяти майже на рік пізніше – з 19 січня 1919 року [532, с. 10]. Подібні суспільні потрясіння ставлять на порядок денний питання так званої «роботи з пам'яттю», що має безпосередній вплив на настрої у соціумі, породжуючи протиріччя та конфлікти [441, с. 7]. Тези окремих знаних ідеологів, зокрема О. О. Богданова, про неможливість повернення до традиційної культури в умовах якісно нової соціальної дійсності унеможлилювали збереження цілих пластів надбань попередніх епох. Так, поруч із визнанням за пролетаріатом права успадкувати «стару» культуру, робітники й селяни мали асимілювати й переробити все створене до них, витворивши на цій основі якісно нову культуру [494].

Спроби більшовиків докорінно змінити суспільство, зокрема, їх антирелігійна боротьба, безпосередньо детермінувала «роботу із пам'яттю», а вона, в свою чергу – ставлення до окремих об'єктів історико-культурного надбання. Прикладом спроби радянської влади ідеологічно переробити публічний простір з метою подальшого впливу на суспільну (у тому числі – й історичну) свідомість є декрет «Про пам'ятники Республіки» (від 12 квітня 1918 року). Народний комісаріат освіти разом із представниками Відділу зображувальних мистецтв були зобов'язані не лише визначити пам'ятники «царям та їхнім слугам», що підлягали знесенню, а й започаткувати конкурс проєктів монументів, що мали «ознаменувати великі дні Російської соціалістичної революції» [35, с. 389–390]. Дії представників радянського режиму відповідають наведеному В. І. Акуленком визначенню поняття «монументальна пропаганда» [462, с. 62]. Як зауважили П. Т. Тронько та В. А. Войналович, В. І. Ленін та інші радянські керівники розглядали

пам'яткоохоронну роботу як невід'ємну складову реалізації державного плану пропаганди принципів комунізму засобами монументального мистецтва [501, с. 7]. Від 1919 року, коли на території радянської України була створена система пам'яткоохоронних інституцій, їх працівників залучали до переробок історичних будівель, що мали «чужорідні» для нової влади елементи декору. Так, представники Комісії Відділу мистецтв при огляді Маріїнського палацу у Києві рекомендували зняти імперські герби у віконних наличниках, а також на картушах палацової будівлі [142, арк. 6]. «Ідеологічно хибні» розписи інтер'єру палацу, де на той час розташовувалися РНК та ВУЦВК радянської України, також мали бути перероблені, проте з урахуванням історичної стилістики барокової будівлі. Таким чином, в радянській «історичній політиці» пліч-о-пліч співіснували як практики «пригадування», так і практики «забуття» минулого [551, с. 61].

З метою укорінення панівної ідеології міська топоніміка та символічний простір підлягали переробці відповідно до панівного ідеологічного нарративу. У «Провіднику» по м. Києву, що побачив світ у 1930 році було подано перелік старих та нових назв вулиць, завулків, майданів та районів, а також вміщено карту середмістя із збільшовизованою топонімікою. Дослідження наведеного списку назв призводить до висновку, що станом на 1930 рік абсолютна більшість вулиць центру Києва мала нові назви, що відображали панівне бачення революційної боротьби та уславлювали діячів марксизму-ленінізму [107, с. 780–781]. Аналогічного висновку можна дійти, ознайомившись із переліком найменувань вулиць Харкова – тогочасної столиці УСРР [250, с. 52–55]. Поступова заідеологізованість міського простору й топоніміки посилювалась, а у формуванні практик репрезентації населених пунктів усе більшу роль мали відігравати радянські монументи й «місця пам'яті» [324, с. 190]. Так, у «Провіднику» по Києву був зроблений акцент на Музеї революції, експозиції десяти відділів котрого розповідали про суспільно-політичні процеси починаючи з часів декабристів і до остаточного утвердження радянської

влади [107, с. 214–231]. Подорожнім також радили відвідати пам'ятники Карлу Марксу, «Борцям за Жовтень», червоноармійцям [107, с. 393, 456, 684] тощо. У структурі «провідників», що стають радше інформаційно-довідковими виданнями, з'являються такі обов'язкові рубрики як «заводи і фабрики» та «революційні події» [441, с. 196]. Нерідко велике символічне значення надавалося будівлям-«гігантам», що мали уособлювати здобутки радянської влади. Будинок Державної промисловості (1925–1928 років) у Харкові був порівняний із маяком, що приваблює світлом та вказує шлях у майбутнє [246, с. 14]. У путівниках 1930-х років великі промислові підприємства та науково-дослідні установи витіснили з передовиць видатні пам'ятки, музеї та театри. На початку 1930-х років у поле зору журналістів, публіцистів та партійних діячів потрапив проєкт «Нового Харкова» – робітничого селища для працівників тракторного заводу. «Соціалістичне вогнище нового побуту» протиставлялося «старому» Харкому, де ще зберігалось чимало «міщанських» рис. Виразними рисами «соцміста» були наявність будинків-комун із усупільненим побутом, а також чималі площі зелених насаджень [441, с. 97].

Більшовики не лишали поза увагою й окремих класиків української літератури, образи яких змінювалися під впливом офіційної «історичної політики» відповідно до заідеологізованих наративів. Так, у 1930 році вийшла друком замітка про перебування Т. Г. Шевченка в селі Лифине Лебединського повіту Харківської губернії, в якій образ «поета-революціонера» свідомо протиставлявся його «старорежимному» оточенню [86, с. 162–163]. Окрім Т. Г. Шевченка, образ борця за соціальне й національне визволення створювався й для М. М. Коцюбинського. М. О. Скрипник, В. В. Дубровський та інші представники Народного комісаріату освіти УСРР провели кампанію з увічнення пам'яті письменника-модерніста у 1928–1929 роках. Були впорядковані «місця пам'яті», пов'язані із М. М. Коцюбинським – став музеєм будинок, де він народився у Вінниці, а також була приведена до ладу його могила в Чернігові. Всеукраїнська

Центральна Комісія для увічнення пам'яті Коцюбинського постановила звести пам'ятник письменнику у Вінниці, задля чого був відкритий рахунок у Державному банку. Пожертву на спорудження гідного монументу класикові могли зробити не лише державні організації, а й приватні особи з УСРР та з-за кордону [173, арк. 42]. Вшанування пам'яті знаних діячів відбувалися й на локальному рівні. У 1926 році в селі Сквородинівка був встановлений пам'ятник мандрівному філософу [9, арк. 105–106]. Ця подія стала знаковою для культурного життя Харківщини, де здавна побутували традиції вшанування пам'яті Г. С. Сквороди як серед інтелігенції, так і серед представників інших верств суспільства. У серпні 1931 року представники Одеської крайової інспектури охорони пам'яток просили допомоги у Народного комісаріату освіти у впорядкуванні будинку в Очакові, де жив Р. Г. Судковський, а також у переченні пам'ятника видатному живописцю та розбитті скверу на його честь. Посадовці звернули увагу на незадовільний технічний стан будинку та сутужне матеріальне становище А. Г. Судковського, престарілого брата академіка живопису, що доглядав за колекцією знаного родича-мариніста [63, арк. 126].

У другій половині 1930-х років намітився більш системний підхід до встановлення пам'ятників видатним особистостям. Зросла кількість встановлюваних монументів, що мали бути органічно поєднані із міським середовищем. У Полтаві впродовж 1938 року планували встановити пам'ятники В. Г. Короленку, В. І. Котляревському та П. Я. Мирному (Рудченку). Втім, у зв'язку з необхідністю впорядкувати парк довкола передбаченого монументу В. Г. Короленку, встановлення пам'ятника Панасу Мирному було перенесене на 1939 рік [228, арк. 146]. Подібний підхід більшовиків до творення суспільних уявлень щодо минулого відповідає твердженню Моріса Хальбвакса про те, що пам'ять є соціальною конструкцією, що створюється в теперішньому [587]. Радянський режим із самого початку свого існування на території України цілеспрямовано конструював і активно застосовував в політичній діяльності різні методи

роботи із «історичною пам'яттю», втручаючись у всі сфери суспільного життя.

Одним із ключових напрямків «історичної політики» більшовиків була антирелігійна боротьба, спрямована на всебічне викорінення релігійної свідомості громадян. Революційних події 1917 року та Жовтневого перевороту знаменували широкомасштабні суспільні перетворення, своєрідний «старт» творення нової «історичної політики». Відверто репресивна політика щодо Церкви не сприяла поліпшенню ситуації у сфері збереження надбань минулих епох. Вона відобразилася у створенні 1 червня 1921 року так званого «Ліквідаційного відділу щодо відокремлення церкви від держави» при Народному комісаріаті внутрішніх справ. З цього моменту кількість відібраних за рішеннями «громадських зборів» культових будівель для різноманітних культурних, а частіше – господарських потреб, вираховується сотнями [302, с. 61].

Стан пам'яток в руках «нових господарів» стрімко погіршувався. Потерпали тоді вже не просто окремі будівлі, а цілі ансамблі споруд. Особливо складною ситуація була у сфері охорони пам'яток дерев'яного зодчества. Працівники пам'яткоохоронних інституцій зауважували, що представники місцевої влади свідомо намагалися довести до жалюгідного стану такі будівлі. Промовистою була ситуація, що склалася у 1922 році із будинком св. Феодосія Углицького (XVII ст.) на території Єлецького монастиря у Чернігові. У листуванні щодо порятунку вкрай цінної з історико-архітектурної точки зору споруди між головою тамтешнього губерньського музейного відділу при Чернігівському відділенні НКО (Народного комісаріату освіти) В. А. Шугаєвським та представниками міськвиконкому останні не приховували власної ворожості до будинку через його релігійне значення. На прохання щодо асигнування коштів на ремонт будинку чиновники відповіли: «Нехай краще зникне історична пам'ятка, ніж збережеться пам'ять про Феодосія Углицького» [405, с. 97]. Однак, подібне «ідеологічно забарвлене» ставлення до пам'яток минулого було для першої

половини 1920-х років радше виключенням, аніж правилом. Д. М. Щербаківський зауважив, що протягом 1923–1925 років було втрачено не менше, аніж у 1917–1920 роках [516, с. 270]. Дослідник не вагаючись назвав недбальство з боку місцевої влади основною причиною втрат старовинних палаців і церков, археологічних об'єктів та інших пластів спадщини минулих епох. Директор Музею українського мистецтва, пам'яткоохоронець С. А. Таранушенко наводив дані про те, що дерев'яна церква св. Катерини у с. Хоружівці під Недригайловом була розібрана за рішенням місцевої влади до кінця 1925 року [216, с. 69].

Спроби викрити «релігійні упередження та забобони» та шквал антирелігійної пропаганди мав місце як під час подій Громадянської війни, так і впродовж 1920-х років. Нерідко більшовики вдавалися до актів наруги над релігійно цінними реліквіями, зокрема – над мощами. Так, збережені в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України матеріали, призначені для Агітпропу ЦК КП(б)У, що спрямував їх агітаторам та пресі, закликали розповсюджувати історії про так звані «ліквідації мощів» [250, с. 68]. Особливу увагу було приділено «розвінчанню» нетлінності мощів св. Тихона Задонського у Воронежській губернії радянської Росії. Ідеологічні працівники мали розповсюджувати історію про те, що у ризниці головного храму Задонського монастиря в коштовно прикрашеній скрині було знайдено лише кістки, бавовну, ганчірки та картон [250, с. 69]. Подібна агресивна, войовнича риторика зазвичай не мала бажаного впливу на представників різних суспільних верств, що продовжували бути носіями релігійного світогляду. Як небезпідставно зазначає сучасний український дослідник М. В. Щербань, сільські мешканці радянської України подібну пропаганду в переважній більшості геть не сприймали, вдаючись до пасивних, інколи навіть активних форм спротиву. Адміністративне управління НКВС у своєму листі до Окружних адміністративних відділів (1929 рік) зазначило, що певний час слід уникати «безпідставних» закриттів молитовних будинків. Основним аргументом

проти «порушення революційної законності» у сфері культів був активний опір релігійного населення [47, арк. 19]. Владним та партійним структурам доводилось змінювати свою тактику, періодично маневрувати задля подальшого послаблення ролі релігії в суспільній свідомості [532, с. 5]. Цей висновок перегукується із тезою сучасного фінського історика Арто Луукканена стосовно того, що лінія на поступове витіснення релігії із суспільної свідомості була постійною. Навіть часи непу були своєрідним «затишшям у боротьбі» [552, с. 327]. Сучасні західні дослідники стверджують, що кампанія із вилучення церковних цінностей 1922 року була нічим іншим, як спробою знищити авторитет Церкви в суспільстві через створення негативного образу лицемірної організації [562, с. 78], котра відмовилася допомагати голодуючим селянам. Заходи економічної та правової лібералізації доби непу на релігійні організації в ці роки не розповсюджувалися, навпаки, відповідальним за проведення цієї акції було призначено Л. Д. Троцького, котрий ставив собі за мету не допустити повернення до колишніх релігійних практик [552, с. 328]. Слід зауважити, що представники радянської влади вдавалися до «адресної» антирелігійної пропаганди. Зокрема, у сільських районах треба було уникати відвертих конфліктів із віруючими. Більш делікатним мало бути ставлення до римо-католицької церкви через підвищений міжнародний резонанс, адже більшість парафіян костьолів складали етнічні поляки. Водночас місцевим органам влади пропонували закривати хоральні синагоги, адже бідні юдеї зазвичай їх не відвідували [37, с. 373–374]. У другій половині 1920-х років відбулося відродження релігійних практик, яке важко не помітити. Так, Грегорі Фріз наводить дані ОДПУ щодо збільшення кількості парафіяльних церков та молитовних будинків у РСФРР із 1926 по 1928 рік на 9,1%. Згідно із ними кількість діючих православних храмів збільшилася до кінця 1928 року із 27,126 тис. до 29,584 тис. будівель для відправлення богослужінь [511, с. 21].

Незважаючи на короткотривале збільшення кількості діючих храмів, кризові явища в пам'яткоохоронній сфері на території РФСРР та УСРР мали

місце ще з 1927 року. Прикладом цього може бути те, що усі завдання з охорони історико-культурної спадщини Кримської АСРР (тоді – у складі РСФРР) у зв'язку із скороченням асигнувань із місцевого бюджету були покладені на одну людину [264, с. 107]. Це був суттєвий крок назад у порівнянні із прогресивним законодавством радянської Росії 1924 року, яке в УСРР вважалося за зразкове. Як зазначив дослідник В. В. Стравінскас, нігілізм у ставленні до історико-культурних надбань попередніх епох як в РФСРР, так і інших радянських республіках, був свідченням становлення сталінської тоталітарної системи на адміністративно-командній основі [488, с. 158].

Вагомою складовою «історичної політики» були утиски релігійних громад, що значно посилювалися наприкінці 1920-х років. Слід зауважити, що переважна більшість історично та архітектурно цінних об'єктів використовувалися громадами («п'ятидесятками») віруючих. Так, на території УСРР від 30 червня 1928 року набрав чинності декрет «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду», що одразу викликав реакцію місцевих виконкомів у вигляді вилучення із користування громад культових будівель. Через невикористання храмів та молитовних будинків погіршувався технічний стан цих споруд. Ще відчутніше антирелігійна боротьба посилювалася у перший рік «Великого перелому». Влітку 1929 року засідання ЦК ВКП(б) на чолі із його секретарем Л. М. Кагановичем висунув низку вимог союзним республікам щодо посилення антирелігійної боротьби. Наслідком цього став серпневий декрет ВУАН про зняття хрестів з церков, що перебували у складі історико-культурних заповідників. Мистецька ж цінність хрестів при їхньому знятті та відправленні на переплавку фактично не враховувалася [406, с. 37]. Втім, представниками заповідників робилися спроби вберегти стародавні артефакти. Директор Києво-Кирилівського заповідника О. В. Александров клопотався про те, аби на Кирилівській та Благовіщенській надбрамній церквах були залишені ковані хрести XVII–XVIII ст. [49, арк. 399]. У листопаді 1929 року до крайових інспектур з

охорони пам'яток історії та культури надійшов лист від Наркомату освіти УСРР з вимогою не надавати жодних пільг чи субсидій релігійним громадам на ремонт культових будівель [264, с. 120]. Спрощення процедури відбирання молитовних будинків у п'ятидесяток релігійних громад підготувала ґрунт для посилення утисків релігійних громад за допомогою органів НКВС [125, арк. 2–13].

У червні 1929 року, на Другому Всесоюзному з'їзді Організації безбожників у Москві було вирішено остаточно покінчити із релігійними уявленнями населення [532, с. 125]. Представники УСРР на цьому з'їзді були звинувачені у бездіяльності та розкритиковані головою Всесоюзної організації безбожників О. М. Ярославським. Республіканська організація «Союзу безбожників СРСР», що діяла в радянській Україні починаючи зі створення загальносоюзної організації у 1925 році, не вперше наражалася на критику з Москви через свою бездіяльність [12, арк. 86]. Знаковим для загострення взаємин владних органів та релігійних організацій в майбутньому стала радикалізація дій цього антирелігійного об'єднання починаючи з літа 1929 року, підсумком чого стало її перейменування у «Всесоюзну організацію войовничих безбожників» [308, с. 53]. Ця «войовничість», в свою чергу, переросла в спробу рішучого «штурму небес», що мав відбутися під час виконання Другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства, що був ухвалений у Москві на XVII партійній конференції у лютому 1932 року.

В подальшому процес «ліквідації всіх причин класових протиріч та експлуатації», в тому числі – і в духовній сфері, був умовно названий «Безбожною п'ятирічкою» (1932–1937 роки) [509, с. 4]. Згідно із напрацюваннями С. Л. Фірсова та С. М. Савельєва, план «Безбожної п'ятирічки» мав такі етапи реалізації: 1932–1933 рр. – закриття всіх церков, монастирів, молитовних будинків, синагог та мечетей; 1933–1934 рр. – зникнення релігійного світогляду, який міг виростати з родинного виховання та літератури; 1934–1935 рр. – вся країна, а особливо молодь, мала бути

охоплена тотальною антирелігійною пропагандою; 1935–1936 рр. – в СРСР не повинно було лишитися жодного молитовного будинку або священнослужителя; 5) до 1937 року, коли мала завершитися «Безбожна п'ятирічка», планувалося викинути релігію «з найбільш потаємних місць» [509, с. 5]. Подібні завдання спричинили хвилеподібне закриття культових будівель. Сучасний український дослідник Т. В. Шевчук наводить дані, згідно із якими протягом 1929 року на території УСРР було зачинено 136 споруд релігійного призначення, а вже 1932 року закритих храмів та молитовних будинків було вже понад 1000 [532, с. 178]. Слід зауважити, що така жорстка та кардинальна зміна владної політики стосовно релігійних організацій загрожувала здобуткам пам'яткоохоронних органів, що опікувалися захистом споруд, що на той час сприймалися як «ідеологічно ворожі» на офіційному рівні. У 1936 році була ухвалена нова редакція Конституції СРСР, відповідно до якої проголошувалася свобода совісті та ліквідація правових обмежень щодо більшості громадян, чиї права були обмежені відповідно до попередньої редакції основного закону. Сподівання частини віруючих та представників духівництва на те, що невдовзі будуть відкриті раніше зачинені храми та припиняться репресії щодо духівництва, виявилися марними [306, с. 47–48].

Рішучий наступ на життя релігійних громад «Організація воявничих безбожників» розпочала із Харкова – тогочасної столиці УСРР. Спершу у липні 1929 року Президія міськради ухвалила закрити Стару Каплуновську, Троїцьку та Кирило-Мефодіївську церкви, а також Подільську синагогу у м. Харкові. Важливим є згадка у документі «наказу виборців» [58, арк. 5], оскільки закриття культових споруд аргументувалося виконанням волі трудящих. До осені планувалося відібрати у віруючих ще й Миколаївський собор УАПЦ у Харкові. Рішення виборців мало надати легітимності й закриттю церква св. Олександра Невського у с. Токарівці Дергачівського району. Згідно даних Відділу культів за передання культової споруди школі виступили 1031 особа, що була наділена виборчим правом з-поміж 1255 [207,

арк. 3]. Представники київського осередку «Організації войовничих безбожників», так само, як і харків'яни, перейшли у рішучий наступ на релігійне життя влітку 1929 року. Київський окружний виконавчий комітет зголосився закрити не лише Володимирський собор та Десятинну церкву в давній столиці Русі-України, а декілька храмів у селах Ржищівського, Баришівського та Бориспільського районів [90, арк. 15]. У липні 1929 року представники крайової інспектури охорони пам'яток культури надіслали повідомлення до окружного виконкому та Головного інспектора з охорони пам'яток щодо підтримки перетворення Володимирського собору в Києві на музей. Аргументом на користь цього рішення був незадовільний технічний стан будівлі та самовільне встановлення релігійною громадою плати за огляд храму в розмірі 20 копійок [51, арк. 32а]. Водночас фахівці радили не квапитися із перетворенням на клуб безбожників Десятинної церкви, що мала разом із кількома іншими об'єктами увійти до складу історико-культурного заповідника «Київський Акрополь».

Наступний етап кампанії із закриття храмів розпочався напередодні Різдва 1930 року. У ДАХО зберігаються 69 аркушів із низкою «передріздвяних» вимог антирелігійного змісту, адресованих міській раді. Вимоги були підписані представниками низки трудових колективів міста [415, с. 38]. Заклики та вимоги у свою чергу можна класифікувати як: 1) освітні та виробничі вимоги – 6 пунктів із вимогами 100% явки на робочі місця, у школи та в дитсадки тощо; 2) ідеологічно ангажовані вимоги. Зокрема, йдеться про боротьбу із релігійними уявленнями в дусі марксизму-ленінізму. Чільне місце посідають вимоги вилучити храми в релігійних громад. Такі прохання були підкріплені підписами працівників цілої низки виробничих та освітніх установ Харкова, наприклад – школу № 5 [201, арк. 5] та № 15 [201, арк. 6]. Міськраді була висунута вимога закрити одразу три харківські храми (згідно норм сучасного українського правопису): «Тому ми вимагаємо від всіх громадян підписатися під вимогою – закрити [Успенський – прим. Новак О. С.] собор та влаштувати там радіотеатр; 1) Боротьба із

релігією – боротьба за соціалізм; 2) Замість ікон – червоний куток; 3) Жодного прогульника в дні релігійних свят; 4) Замість церкви – клуб-школу; 5) Іванівську та Вознесенську церкву – під культурні установи; 6) Зняти дзвони і віддати на заводи; 7) День Різдва – день індустріалізації...» [308, с. 56]. Слід зауважити, що питання збереження культових будівель як пам'яток минулого «войовничих безвірників» не хвилювало. Активісти-богоборці не брали до уваги те, що Успенський собор (1771–1776 рр.) був одним із найстаріших храмів міста. Його дзвіниця мала значення архітектурно-містобудівної домінанти [428, с. 35–37]. На збереженні іконостасів собору та дзвіниці активно наполягали заступник наркома освіти О. А. Полоцький та представники Харківської крайової інспектури з охорони пам'яток історії та культури та УКОПК. Харківський крайовий інспектор охорони пам'яток культури С. Ф. Беседін у червні 1931 року повідомив, що Радіоуправа може надати лише льох під будівлю собору [230, арк. 37]. Водночас умови в підвальному приміщенні є вкрай несприятливими, тож соборний іконостас авторства Бартоломео Растреллі слід перенести до музейних установ м. Харкова. Тогочасні столичні музеї теж не мали достатніх площ та приміщень для збереження безцінного мистецького шедевру. У свою чергу, представники Радіоуправи, що отримали Успенський собор у користування, не створили жодних умов для перенесення іконостасів, що були втрачені до кінця 1931 року [406, арк. 131–133]. Трохи більше, ніж за місяць після «передріздвяних» листів 1930 року Організація войовничих безвірників перейшла до більш рішучих дій – тепер вони провели «Нараду з приводу зачинення та зруйнування церков у м. Харкові» (17 лютого 1930 року). Після засідання організації було ухвалено: «Зачинити та зруйнувати Мироносицьку церкву задля будівництва оперного театру ... та зруйнувати Миколаївський собор шляхом розбирання... з забезпеченням нормального трамвайного руху. Уважати за необхідне весь будівельний матеріал, який залишиться після зруйнування церков, як-то цегла та щебень, використати на будівництві шкіл-семирічок. Старообрядницьку церкву на вул. Ярославській закріпити за

музеєм міліції та розшуку. Переустаткування церкви провести за рахунок музею. Кафедральний собор передати... Радіоуправі. Доручити... розглянути можливість передачі частини устаткування філії музею Українського мистецтва...» [406, с. 134]. Наскільки можна бачити із цих уривків, руйнування храмів мотивувалися громадськими потребами (приміром, будівництвом оперного театру чи налагодженням трамвайного руху). Важливо зазначити, що таким рішучим крокам, як зруйнування одразу двох церков передувала майже річна ідеологічна кампанія, розгорнута на сторінках журналів «Харківський пролетар» та «Вечірнє радіо». В останньому виданні 22 червня 1929 року на першій шпальті було опубліковано фото Миколаївського собору із підписом: «Те, що заважає рухові» [415, с. 38]. Уже на початку 1930 року плани щодо закриття та нищення культових споруд ставали дедалі амбітнішими. 17 лютого 1930 року міськрадою була проведена «Нарада з приводу зачинення та зруйнування церков у місті Харкові». На нараді ухвалили рішення щодо зруйнування двох храмів у середмісті. Трохи згодом аналогічне рішення прийняли й щодо Старої Каплунівської церкви (початку XIX ст.). Попри протести пам'яткоохоронців та виступи на засіданні міськради С. А. Таранушенка, голови крайової інспектури з охорони пам'яток історії та культури, органи виконавчої влади вперто не сприймали аргументів про цінність храмів, котрі планувалося знищити. Більше того, попри звернення УКОПК та НКО УСРР, не було проведено навіть ґрунтового дослідження та фотофіксації храму перед знищенням [406, с. 97].

Таким чином, стає зрозуміло, що рішення органів місцевої влади про зачинення та руйнування храмів погоджувалися із нарадами «Організації Войовничих безвірників». Позиція Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР нерідко була опозиційною до намірів богоборців, особливо – в питаннях збереження найстаріших або найцінніших культових споруд. Це можна пояснити тим, що на той час, до початку згортання політики «українізації» в апараті освітнього відомства переважали послідовники

М. О. Скрипника, тодішнього голови НКО, що відстоювали культурну окремішність радянської України [301, с. 184–185]. Такими були, зокрема, заступники наркома освіти О. А. Полоцький та К. Й. Коник. Вони бажали передати бодай найцінніші храми під культурно-освітні потреби, убезпечивши їх тим самим від руйнування. Приміром, до Харківського окружного виконкому була надіслана вимога передати колишню старообрядницьку церкву в Харкові під музейні потреби: «НКО звертається до ОВК з проханням передати, зараз закриту, церкву старовірів по Ярославській вул. м. Харкова... Ця будівля є єдина з харківських церков, яка дійсно в значній мірі відповідає вимогам сучасної музейної техніки... Звертаючи одночасно особливу увагу на те, що в приміщенні зараз знаходиться пам'ятки мистецтва та старовини, у тому числі іконостас з порцеляни...» [406, с. 133]. До того ж, Наркомос не лишався осторонь побоювань щодо стану пам'яток, розміщених на шпальтах преси. Так, у відповідь на замітку «Растреллі під загрозою» [252, с. 9], представники освітнього відомства надали досить розлоге зведення щодо стану та перспектив протиаварійного ремонту Андріївської церкви в Києві [172, арк. 417–418]. Отже, на відміну від «Організації войовничих безвірників», Народний комісаріат освіти УСРР керувався ще й мистецькою цінністю культових споруд. Це вказує на прагнення представників освітнього відомства зберегти особливо цінні об'єкти вітчизняного історико-культурного надбання.

Процеси форсованого наступу на релігійні громади в часи «Великого перелому» були характерними не лише для столичного на той період Харкова, а й для інших міст і сіл УСРР. Так, згідно із «Доповідними записками» Глухівського окружкому партії, посилена робота із закриття культових споруд в місті та окрузі почалася ще із лютого 1930 року [417, с. 57]. Ці «Доповідні записки» є типовими для тодішньої радянської України. Про це свідчить те, що в одній підшивці із матеріалами Глухівського окрвиконкому перебуває й звітність територіально віддаленого від нього

Вінницького окружного виконавчого комітету. Починаючи із 1929–1930 років місцеві органи влади були вже не схильні до виключно культурно-просвітницького перепрофілювання культових споруд. Все частіше схвалювалися рішення щодо знищення храмів та молитовних будівель з утилітарних причин. Чи не першим разючим прикладом розбирання пам'ятки на будівельний матеріал було знищення дзвіниці (1798–1806 років) Свято-Троїцького собору в місті Глухів (був головним храмом останньої столиці Гетьманщини), що відбулося влітку 1929 року [299, с. 301]. За даними Доповідної записки, де за точку відліку закриття культових споруд було взято 1929 рік, на той час на території Глухівської округи існувало 272 «молитовних будинків» (із них – 249 церков, 14 синагог та 3 сектантські молитовні будинки). На лютий 1930 р. було припинено діяльність двадцяти двох молитовних будинків, серед яких було 16 церков та 6 синагог. Шість монастирів, що існували на території чималої округи, що охоплювала частину північних районів сучасної Сумської та Чернігівської областей, за даними окружкому, були «давно вже закриті» [417, с. 57]. В умовах відкритого руйнування мистецьки цінних пам'яток Управління науковими установами НКО (Укрнаука) намагалася взяти на себе контроль за рішеннями про розбирання окремих історично цінних споруд або їх ансамблів. Так, у листі до ВУЦВК заступник наркома освіти УСРР О. А. Полоцький наголошував на необхідності зберігати взяті під охорону держави ансамблі пам'яток у недоторканому вигляді. Нищення дзвіниці Троїцького собору у Глухові та Покровської церкви у Смілому Роменської округи, плани Новгород-Сіверського райвиконкому розібрати частину мурів монастиря-фортеці були наведені як приклади свавільного та безвідповідального ставлення до пам'яток минулого. З огляду на подібні випадки, НКО запропонував заборонити будь-які подібні знесення без згоди УКОПК, засвідченої підписом його голови І. Ю. Кулика [201, арк. 6]. Спроби приборкати хвилю нігілістичного ставлення до надбань минулих епох демонстрували й представники Адміністративного управління НКВС УСРР.

У зверненні до окружних Адміністративних відділів вони вимагали уточнювати, під які саме культурно-просвітницькі потреби буде використано той чи інший зачинений молитовний будинок. Також зазначалося, що місцеві органи влади одразу мають звітувати, чи є у них кошти на відповідні будівельні роботи [47, арк. 11].

Характеризуючи «історичну політику», можна побачити, що частіше траплялися випадки, коли виконавча влада прагнула просто ліквідувати ту чи іншу релігійну громаду, «прикриваючись» культурно-просвітницькою метою. Виконання завдань антирелігійної боротьби чи «соціалістичного будівництва» при цьому були першочерговими. У серпні 1931 року Президія Сумської міськради вирішила перемістити міські історичний та художній музеї до Миколаївської та Воскресенської церков. Була очевидна непридатність приміщень для розміщення експозицій та фондосховищ й загроза втрати частини експонатів через вогкість і холод, але до уваги це не бралось [406, с. 136]. Значно більш утилітарний підхід продемонстрували представники Нехворощанського райвиконкому на Полтавщині у зверненні до Секретаріату ВУЦВК з проханням використати давню Архангело-Михайлівську церкву як будматеріал для спорудження багатоквартирного будинку. Основним аргументом такого прохання було невикористання храму протягом двох років, що призвело до «руйнації і знецінення матеріалів» [67, арк. 135].

На початку 1930-х років релігійні громади-п'ятидесятки нерідко самі відмовлялися від власних храмів через неможливість їх утримувати з огляду на безвихідне матеріальне та правове становище. Так, у зверненні до Президії ВУЦВК щодо закриття Борисоглібського собору (XII ст.) Чернігівський обласний організаційний комітет наголосив, що парафіяни відмовилися користуватися храмом і провести у ньому ремонт. Водночас у листі зроблено акцент на цінності собору як пам'ятки історії та культури [72, арк. 9]. У ситуації із римо-католицькою каплицею (XVIII ст.) у Коростені на Житомирщині Президія міськради передала будівлю під музейні потреби

через те, що костюл не використовувався із 1930 року [406, с. 138]. Представники вищих органів виконавчої влади зазвичай ставали на бік місцевих управлінців й підтримували їх утилітарно-руйнаторські наміри. Так було, зокрема, у справі щодо закриття Троїцької дерев'яної церкви (1716 року) у містечку Коропі Чернігівської області. Завідувач Організаційного відділу ВУЦВК І. О. Полікарпов підтримав висновки Чернігівського облвиконкому та Коропської міськради, де наголошувалося на необхідності розібрати будівлю через її незадовільний технічний стан [417, с. 57–58]. Висновок експертів УКОПК про визначну цінність церкви, необхідність її ремонту та передачі в якості музейного приміщення Новгород-Сіверському заповіднику, не було взято до уваги навіть попри аналогічну позицію Укрнауки [41, арк. 1]. У 1930 році у місті Ізюмі на Харківщині тамтешня міськрада видала розпорядження про розбирання козацького барокового іконостасу (1765 року) тамтешнього собору. У грудні 1930 року його викинули у дворі міськради. Представники місцевої влади не лише відмовилися підшукати інше приміщення для збереження пам'ятки, а й відмовилися від подальшого листування з Наркомосом із цього питання [53, арк. 96]. Попри звернення представників Народного комісаріату освіти до Прокуратури УСРР, жоден чиновник не поніс покарання за цей акт вандалізму та нехтування пам'яткоохоронним законодавством [301, с. 185–186].

Інколи органи місцевої влади враховували всі необхідні критерії при перепрофілюванні культових споруд. Так, Охтирський районний виконавчий комітет запропонував передати недіючу із 1917 року «Графську церкву» (1760 року) при Покровському соборі під районний краєзнавчий музей. У листі до Адміністративного управління НКВС від 28 травня 1929 року зазначалося, що храм належить до типу «домових», тож його не потрібно істотно переробляти й відповідні матеріальні ресурси в Охтирського РВК наявні [39, арк. 12]. У складеному 9 липня 1931 року Акті обстеження будівель Максаківського монастиря на Чернігівщині робиться висновок, що

наву соборного храму слід перетворити на антирелігійний музей з огляду на цінні зразки «старовірського» іконопису, розміщені у приміщенні. Водночас зазначається, притвор колишнього храму можна використати як клуб радгоспу [417, с. 60].

«Історична політика» у міжвоєнній радянській Україні стосувалася не лише сакральних будівель. У часи Української революції та Громадянської війни лише самовіддана робота представників місцевих музеїв дозволила врятувати хоча б частину мистецьких скарбів, що перебувала в поміщицьких маєтках. Так, навесні 1919 року працівниками Полтавського земського музею під керівництвом В. Ф. Ніколаєва та М. Я. Рудинського вдалося вивезти частину збірок із палацу Кочубеїв (1790-х років) у Диканьці [408, с. 16]. Палац Кочубеїв, у якому планували відкрити музей історії Диканьки та сільськогосподарський інститут, невдовзі був пограбований, спалений та розібраний місцевими селянами [298, с. 202]. Протягом 1920-х років нерідко траплялися непоодинокі випадки розбирання колишніх поміщицьких садиб, що були організовані органами місцевої влади. Так, у 1923–1926 роках за рішенням Шепетівського окружного виконкому були розібрані палаци Яблонівських у Аннополі та Старому Кривині [516, с. 270]. З початком «Великого перелому» чимало цінних об'єктів громадянської архітектури були втрачені. Руйнування цивільних пам'яток здебільшого аргументувалися турботою про суспільство та прагненням до прогресу. Самі «сліди минулого» виставлялися як «баласт», що не дозволяє досягнути задекларованих цілей. Намагання представників пам'яткоохоронних інституцій зберегти найцінніші об'єкти історико-культурного надбання не могли стати на заваді реалізації рішень органів виконавчої влади різних рівнів. Наприклад, під час розгляду звернення Київської крайової інспектури охорони пам'яток про недопущення руйнування торгових рядів у Чернігові в 1931 році, тамтешня міськрада повторно підтвердила своє рішення. Необхідність розібрати ансамбль будівель першої третини XIX ст. аргументувався потребою розширити територію текстильної фабрики та відсутністю коштів на утримання

приміщень у належному стані [455, с. 106–107]. Зберігалися здебільшого лише ті пам'ятки цивільного будівництва, що були пов'язані із революційними подіями або діячами. Так, від 1930 року «Косий капонір» та частина Київської фортеці була передана Музею революції. Ці оборонні споруди мали велике історико-меморіальне значення для радянського режиму з огляду на те, що у них містилися каземати, де відбували покарання чимало противників російського самодержавства починаючи з учасників Другого Польського (Січневого) повстання 1863 року [107, с. 702–704]. У «Провіднику по історичних місцях революційних подій у Харкові» особливий акцент був зроблений на помешканнях знаних на той час персоналій. Приміром, чимала увага читача мала бути приділена будинку по вул. Пушкінській № 94, де у 1919 році зупинявся Й. В. Сталін. З цією метою був поданий детальний екскурс в історію будинку та розміщена якісна світлина колишнього особняка, що на 1937 році слугував дитячим садком при Обкомі [196, с. 60].

Свідченнями кричущого невігластва та правового нігілізму тодішнього керівництва радянської України й повного нерозуміння тодішніми керманічами злочинності їх рішень стосовно унікальних пам'яток є збережена та опубліковане листування наркома освіти УСРР В. П. Затонського із завідуючим музейним відділом РСФРР Ф. Я. Коном. Представники музейного відділу Наркомосу радянської Росії ще із квітня 1934 року звертали увагу своїх українських колег на неправомірність планів республіканського керівництва УСРР щодо знесення Михайлівського Золотоверхого собору та інших пам'яток середмістя Києва. Попередження були спрямовані не лише наркомові освіти В. П. Затонському, а й першому секретарю ЦК КП(б)У С. В. Косіору, про що свідчить, зокрема, лист до останнього від 8 квітня 1934 року [372, с. 103–104]. Російські музейники неодноразово звертали увагу не тільки цінність пам'ятки, а й на небажаний резонанс як всередині СРСР, так і за кордоном. Однак, бажаного ефекту ці звернення не мали. У листі-відповіді до свого московського колеги

В. П. Затонський безапеляційно наголошує на приреченості Михайлівського Золотоверхого: «Тим часом вчені любителі старого дрантя всяко домагаються [...] збереження собору в цілості. [...] доводжу до Вашого відома, що долю собору вирішено. Можна говорити лише про зняття мозаїк і фресок. Чим довше затягуватимуть, тим менше залишиться часу для цієї складної операції» [5, с. 49–50].

Протягом 1935–1936 років питання, пов'язані зі знесенням низки пам'яток центру Києва вирішувалися на рівні Політбюро ЦК КП(б)У. 11 квітня 1935 року всю територію колишнього Межигірського монастиря передали в розпорядження ВУЦВК [134, арк. 111] з метою дачного будівництва. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 15 квітня 1936 року обговорювали Звернення секретаря міськкому щодо знесення Братського Богоявленського собору (кінця XVII ст.) у Києві. Основним аргументом міськкому був дефіцит цегли для шкільного будівництва, а також те, що храм «не має історичної цінності» [19, арк. 110]. Водночас жодних експертних висновків щодо подібного абсурдного судження наведено не було. Слід зазначити, що у початковому варіанті документу пропонувалося знести дзвіницю та мур Софійського монастиря [19, арк. 111]. 23 травня 1936 року Політбюро винесло рішення й щодо Микільського військового собору (1690–1696 рр.) в Києві. Прикметно, що у випадку з цією пам'яткою наявна довідка С. Л. Червоного, голови культосвітнього відділу. У ній посадовець наголосив на надзвичайній мистецькій цінності цього зразка українського бароко [69, арк. 93]. Утім, у Микільському військовому соборі на той час розміщувалася військова фабрика. Попри рішення знести собор, іконостас (межа XVII–XVIII ст.) постановили розібрати й перенести до «Музейного містечка» [20, арк. 91].

Діяльність музеїв сприяла конструюванню образу минулого, зручного для розуміння широкими верствами суспільства. Це зумовило значну увагу до цих установ у контексті «історичної політики» радянського режиму. У часи «Великого перелому» кардинальні зміни сталися й у музейній сфері.

Працівники цих установ мали відмовитися від «колекціонування» на користь «діалектичного матеріалізму» та «ілюстративного принципу». Тобто, висвітлення особливостей минулого в музейних експозиціях мало відбуватися за допомогою різноманітних схем, малюнків, діаграм, плакатів «ідеологічно вірного» змісту. Починаючи від резолюції президії Укрнауки від 2 квітня 1927 року акцент у музейній роботі зміщувався із наукового на «суспільно-просвітницький», по факту – пропагандистський [494, с. 147]. Починаючи із 1929 року, коли розпочалася реорганізація історичних та краєзнавчих музеїв, пам'ятки матеріальної культури взагалі стали виводити зі складу постійних експозицій, замінюючи ілюстративним матеріалом [341, с. 163]. Разом зі стрімкою ідеологізацією суспільно-політичного життя наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років суттєво змінюються завдання, що ставилися перед музейними осередками. Якщо раніше музеї розглядалися передовсім як культурно-просвітницькі та науково-дослідні установи, то надалі вони мали перетворитися в «найбільшу базу пропаганди генеральної лінії партії» [329, с. 76]. Згідно із «типовою схемою окружного (місцевого) краєзнавчого музею», він мав складатися із п'яти відділів. Окрім природничого й історико-культурного, мали діяти відділи історії революції, народного господарства та соціалістичного будівництва [392, с. 244].

Тенденції до спрощення та ідеологізації стали ще більш виразними після Першого Всеросійського музейного з'їзду, що відбувся 1 грудня 1930 року. Делегація Української РСР, з-поміж іншого, теж була запрошена до Москви [233, арк. 117]. У зверненні до музейних працівників Сектор науки НКО РСФРР наголосив на важливості здійснення культурної революції водночас із заходами соціалістичного будівництва й виконання п'ятирічного плану за чотири роки [140, арк. 118]. Лейтмотивом Першого Всеросійського музейного з'їзду був заклик «звільнитися із полону речей» [263, с. 61]. Аналізуючи тези «програмної» доповіді філософа І. К. Луппола, слід звернути увагу на те, що музеї мали послуговуватися «ідеологічними настановами». Єдино вірною настановою і вченням, на думку мовця, був

марксизм-ленінізм [122, арк. 119–120]. Замість передовсім наукової установи, музей мав стати «політико-просвітницьким комбінатом» [329, с. 175]. Після цього повноцінна наукова-дослідна робота музейних установ, що до того відігравали провідну роль в охороні пам'яток минулого фактично зводиться нанівець. Виконання завдань у політосвітній сфері та щодо поширення антирелігійної пропаганди були пріоритетними порівняно зі збереженням недоторканими сакральних споруд у музеях-заповідниках. Представники Укрнауки К. Й. Коник та В. В. Дубровський вимагали переробляти церковні інтер'єри таким чином, аби «нейтралізувати можливий клерикальний вплив» [44, арк. 195]. В якості прикладу для українських музейників наводився досвід РСФРР. Протягом 1930-х років низка музеїв радянської України пройшла через реорганізації й «оновлення» персоналу та експозицій. У плані робіт музейних та бібліотечних установ на 1931 рік Наркомос визначив як пріоритет «соціалістичну перебудову» музейних установ Харкова і Києва [152, арк. 176–177]. У 1934 році було створено Харківський історичний музей, що поєднував експозиції із реорганізованих міських музейних установ. Тогочасна преса наголошувала на тому, що у новоствореному закладі одразу три відділи розповідають про класову боротьбу [245, с. 10]. Зміни торкнулися й музейної мережі на периферії. Зокрема, через реорганізацію музейної мережі та зміну підходів до оформлення експозицій у 1934–1938 років тимчасово припиняли свою діяльність музеї в Ніжині, Новгороді-Сіверському, Ромнах, Путивлі та інших містах [329, с. 58–59].

Правовий нігілізм за часів сталінського тоталітарного режиму та впроваджувана в той час «історична політика» зумовили недбале ставлення до пам'яток минулого. У часи «Великого перелому» загрозливих масштабів набував і так званий «культурний експорт» або ж продаж на закордонних аукціонах творів мистецтва (переважно релігійного). Згідно «Інструкції крайовим комісіям для охорони пам'яток матеріальної культури в справі контролю над вивозом за кордон історичних та мистецьких цінностей» фахівці мали віднести майно до однієї із трьох категорій. При цьому,

особливо цінні з мистецької чи наукової точки зору речі, що відносилися до 1-ї категорії, не підлягали вивозу за межі СРСР, а на майно 2-ї та 3-ї категорій накладалося державне мито в розмірі 35% [102, арк. 100]. У 1931 році представники УКОПК та керівництво провідних музеїв УСРР пристали на пропозицію експортної палати УСРР розпочати підготовку до продажу за кордон деяких цінних археологічних, етнографічних, геологічних, антропологічних та інших об'єктів. Пам'яткоохоронці зобов'язалися довести до відома адміністрацій локальних музейних установ необхідність замінити деякі «масові» артефакти в експозиціях на дублікати з метою вивільнити речі для майбутнього «наукового експорту» [183, арк. 13].

Попри те, що формально вивіз матеріальних цінностей за кордон був ускладнений, «культурний експорт» тривав і навіть заохочувався державними структурами. Зв'язки із західними аукціонними домами та колекціонерами підтримувало Всесоюзне об'єднання «Антикваріат». За його участі з території Української СРР з кінця 1920-х до середини 1930-х років було вивезено понад 6000 тонн речей із дорогоцінних металів. Проте за усі продані за кордоном цінності республіка отримала всього 18 мільйонів карбованців, що становило вкрай незначну частину в структурі загальних бюджетних надходжень [263, с. 46]. У 1933 році, після пограбування Софійського собору в Києві, сектор науки Наркомосу клопотався про обмін срібних богослужбових речей із парафіяльних церков на аналогічні із міді або олова. Речі, вилучені в церковнослужителів під час обміну, мали зберігатися у фондах заповіднику «Музейне містечко» в Києві [406, с. 197]. Попри охоронний статус особливо цінних артефактів у державних заповідниках, в Акті про передання цінностей із Києво-Печерської лаври на зберігання в Київську контору Держбанку зазначалося, що вивезенню підлягали й надзвичайно цінні експонати. Зокрема, із музейних фондів вилучили жезл фельдмаршала П. О. Рум'янцева-Задунайського та кіот – дарунок російського царя Петра I [189, арк. 2]. Нерідко цінні речі зникали навіть із сховищ Держмузейфонду, де вони перебували перед відправкою за

кордон. За відсутності жорсткого контролю в цих сховищах цінності нерідко «осідали» в працівників Наркоматзовнішторгу, об'єднання «Антикваріат», працівників НКВС та приватних колекціонерів, як вітчизняних, так і закордонних [341, с. 168].

З огляду на ідеологізацію та одержавлення «історичної політики» не могла оминати увагою структури, що мали створити «ідеологічно вірний» образ минулого. Роль Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та комуністичної партії (Істпарту) стала визначальною. Істпарт був створений при Державному видавництві в Москві в 1920 році [358, с. 55]. На республіканському рівні цей орган, започаткований як «Комісія з вивчення історії Жовтневої революції та громадянської війни в Україні» (1921 рік), одразу посів чільне місце з-поміж імплеметаторів «історичної політики» більшовиків. Уже в 1922 році наявність бюро Істпарту стала обов'язковою в усіх губерніях [359]. До широкого кола завдань Комісії з вивчення історії Жовтневої революції та комуністичної партії належали підготовка видань про революційні події, упорядкування відомостей з історії РКП(б) та революційних рухів 1870–1917 років, консультування музейних співробітників щодо створення тематичних експозицій [358, с. 57]. Окрім організації тематичних виставок та видань, ці установи займалися збиранням архівних матеріалів, що стосувалося проблематики роботи Комісії [185, арк. 17]. У «Положенні» про відділи Істпарту при губернських комітетах компартії наголошується на значущості створення відповідних музеїв, бібліотек, а також організацію Центрального архіву революції з пріоритетним правом на користування його фондами [358, с. 25]. На важливості залучення до роботи комісії архівних та музейних установ загальносоюзного рівня був зроблений акцент під час засідання Політичної комісії Істпарту за участі О. М. Горького та Л. М. Кагановича від 19 вересня 1933 року [186, арк. 27].

З початком «Великого перелому» вивчення рідного краю та його пам'яток поступається місцем ретрансляції марксистсько-ленінських

постулатів. Реєстрація та збереження пам'яток революційної боротьби декларувалося пам'яткоохоронними структурами як першочергове завдання. У стислі терміни мали бути впорядковані «місця пам'яті», пов'язані із революційними подіями 1905 та 1917 років. На пріоритетній важливості цього напрямку роботи робиться акцент у Звіті УКОПК за 1930–1931 роки [97, арк. 159], Форсована індустріалізація надзвичайно актуалізувала завдання вивчити історію заводів і фабрик, що стають символами переломної епохи «соціалістичного будівництва». Видання низки праць з історії заводів і фабрик у світлі класової боротьби пролетаріату стала справою загальнодержавного значення, до виконання котрої залучають найкращих авторів, акумулювалися ресурси низки архівних та музейних установ [186, арк. 17]. У 1932 році була створена республіканська редакція «Історії заводів і фабрик» УСРР. З огляду на ідеологічну значущість проекту, редакцію очолив член політбюро ЦК КП(б) М. Є. Чувирін [359]. Водночас республіканські партійні функціонери скаржилися на нерозуміння авторами інструкцій із написання відповідних праць. У часи форсованої індустріалізації потрібна була не «роздута» на багато томів, а стисла, частково – навіть «художня», «мобілізує» та «бойова» історія заводів і фабрик. Особливий акцент робився на вже наявних здобутках першої п'ятирічки, чільне місце з-поміж котрих посідало будівництво Дніпрельстану [358, с. 94].

На тлі включення всіх підприємств та установ СРСР у виконання планів п'ятирічок, пам'яткоохоронні інституції не могли лишитися осторонь загальносоюзних ударницьких перегонів. У 1929 році вчений секретар Всеукраїнського археологічного комітету П. П. Курінний виступив із доповіддю про необхідність успішного виконання плану п'ятирічної реконструкції народного господарства СРСР. Науковець підкреслив необхідність участі УКОПК, ВУАК та музейні установи різного рівня з метою соціологічного студювання пам'яток матеріальної культури. На тлі «соціологізації» пам'яткоохоронної та музейної сфери вищеназвані установи

мали стулювати історико-культурне надбання як закономірне матеріальне втілення розвитку суспільства та його продуктивних сил [62, арк. 62–64]. У Звіті ВУАК за 1932 році йдеться про те, що вітчизняна археологія та охорона пам'яток матеріальної культури стикнулися із кризою «буржуазної методології», через що перейшли до марксистсько-ленінського підходу [96, арк. 1–2].

У вирі «сталінської модернізації» СРСР зникали не лише окремі споруди, а й цілі історичні ландшафти. Затоплення Дніпрових порогів у 1932 році сприймалася вітчизняними археологами, істориками й етнографами, що входили до складу Дніпробудівської експедиції, як справжня катастрофа [259, с. 11]. Представники ВУАН та УКОПК не втратили можливості провести археологічні дослідження на території Бузької електростанції, «Азовсталі» у Маріуполі та інших «гігантів першої п'ятирічки». Такі розкопки давали змогу наголошувати на зближенні пам'яткоохоронної роботи та індустріалізації [95, арк. 60]. З огляду на особливості «історичної політики» часів «Великого перелому», збереження знакових для минулого цілої країни ландшафтів значно поступалося значенням розвитку виробничих потужностей. Незабаром після завершення першочергових робіт на дамбі, для робітників Дніпрогесу були організовані вечори спогадів, фрагменти розповідей учасників будівництва увійшли до «Історії фабрик та заводів». Укладачі й редактори праці зосередили увагу на трудовій зв'язі будівничих «світового гіганту». Також був зроблений акцент на ролі Й. В. Сталіна та компартії в індустріалізації країни [359]. Так, для простого робітника Дніпрельстану затоплення Дніпрових порогів було логічним та зрозумілим завершенням багаторічних зусиль задля виконання плану з електрифікації країни. Інші історичні ландшафти Радянської Союзу спіткала роль своєрідної «жертви» задля модернізації країни. Зокрема, старовинне російське місто Молога з багатими на пам'ятки околицями було відселене й затоплене під час будівництва Рибинського водосховища [386] протягом 1937–1941 років. Подібні кардинальні антропогенні зміни навколишнього

середовища сприяли актуалізації охорони пам'яток природи. Зокрема, О. О. Богомолець та інші представники Академії наук УРСР у своєму Зверненні до Раднаркому просили відновити діяльність заповіднику в Конча-Заспі біля Києва [39, арк. 12]. Стан справ у цій місцевості викликав неабияке занепокоєння в науковців через те, що рибгосп, котрий існував від 1934 року хижацькими методами порушував крихкий баланс екосистеми, що склалася в Конча-Заспі.

Отже, більшовицький режим приділяв чільне місце «історичній політиці». Завдання, пов'язані із конструювання образу минулого та його репрезентацій у вигляді спадщини попередніх епох вирішувалися відповідно до потреб «ідеологічної обробки» широких суспільних верств. Більшовики починаючи від Жовтневого перевороту прагнули побудувати докорінно нове суспільство. У пореволюційному радянському соціумі не було місця цілим класам, а отже – свідченням їх присутності. Таке заідеологізоване бачення минулого негативно позначалося на становищі значної частини вітчизняного історико-культурного надбання, що було пов'язане із поміщиками, духівництвом, буржуазією тощо.

На першому етапі впровадження радянської «історичної політики» (1919–1922 роки) на території УСРР були здійснені заходи, що були раніше апробовані в радянській Росії. Зокрема, були знищені монументи, що нагадували про імперську добу, створений «революційний пантеон», проводилися вилучення церковних цінностей. Проте пам'яткоохоронцями радянської України вдалося взяти на облік та вберегти від знищення значну частину пам'яток. Цьому сприяла інституалізація охорони історико-культурного надбання (спершу – у вигляді ВУКОПМІСу та його осередків на місцях, надалі – Археологічного комітету при ВУАН). Протягом періоду лібералізації політичного режиму (1922–1929 роки) відбулися зміни в «історичній політиці». Відчутно поліпшилося правове становище релігійних громад та пам'яток, що перебували в їх користуванні, музейні працівники отримали більше свободи у формуванні, збереженні та експонуванні збірок.

Утім, від початку «Великого перелому» і до кінця 1930-х років відверто репресивна до будь-яких культів та представників колишніх панівних класів політика спричинила втрату величезної частки об'єктів історико-культурного надбання.

Пам'яткоохоронні акценти в «історичній політиці» були цілковито підпорядковані ідеологічним. Це проявилось в змінах, що спіткали музейну сферу після «Всеросійського музейного з'їзду» (1930 рік). Також промовистими прикладами бачення минулого по-більшовицьки є зміни в меморіальному просторі та діяльність відділів Істпарту. З роботою останніх пов'язане зміщення акцентів із революційної боротьби на користь соціалістичного будівництва. Прагнення більшовиків збудувати якісно нове суспільство спричинило як докорінні зміни в архітектурно-містобудівних ансамблях та топоніміці, так і безслідне зникнення цілих історичних та природних ландшафтів з антропогенних причин.

«Історична політика» радянської влади була спрямована на різні пласти історико-культурного надбання та їх ансамблі. Практики «пригадування» й «забуття» йшли пліч-о-пліч. При всій своїй суперечливості та нелінійності, можна виділити й тенденції, характерні для всього періоду 1919–1930-х років. Зокрема, протягом усієї міжвоєнної доби в історії радянської України відбувалися зміни міського простору. Вони були спрямовані на уславлення революціонерів у монументах та топоніміці. На місцях знакових подій відбувалися численні комеморативні заходи. Також більшовики прагнули нівелювати релігійну складову суспільної свідомості, адже Церква забезпечувала «небажаний» зв'язок із минулим. Закриття храмів, нищення ікон, мощів, вилучення предметів культу та утиски релігійних громад різного рівня інтенсивності мали місце протягом усього міжвоєнного періоду в історії радянської України. Музейні експозиції та масова історична свідомість також мали сприяти утвердженню панівного марксистсько-ленінського бачення історичного процесу.

Висновки до розділу 3

Протягом 1919–1930-х років регламентування пам'яткоохоронної діяльності Україні перебувало під впливом панівної ідеології. Водночас від самого початку перебування більшовиків при владі на території України з'явилися умови для створення інституцій, що опікувалися охороною спадщини минулого. Починаючи із 1919 року законодавчим підґрунтям для інституалізації пам'яткоохоронної діяльності в УСРР стали нормативно-правові акти, що побутували в радянській Росії. Працівники профільних інституцій та чимало інших представників інтелігенції прагнули зберегти принаймні частину найцінніших об'єктів історико-культурного надбання для нащадків.

Специфічні риси профільного законодавства УСРР знайшли своє відображення в постанові «Про пам'ятки культури і природи», що була схвалена 16 червня 1926 року. Пропозиції пам'яткоохоронців засвідчують їх прагнення зберегти всі об'єкти історико-культурного надбання, у тому числі й ті, що підлягали «забуттю» відповідно до практик радянської «історичної політики». Виконанню задач зі збереження пам'яток мала сприяти мережа штатних працівників та кореспондентів, об'єднаних у державні та громадські структури – крайові інспектури, УКОПК та УКОПП. Постанова 1926 року дозволила вирішити питання розподілу завдань між відповідними організаціями, розмежування території УСРР між інспектурами, питання класифікації об'єктів, що підлягають збереженню тощо. Крізь призму наявності республіканської специфіки в пам'яткоохоронному законодавстві можна дійти висновку про зростання ролі національних республік у правовому регулюванні охорони об'єктів історико-культурного надбання за часів «коренізації». Централізаторські тенденції домінували в профільному законодавстві радянської України протягом 1919–1926 років та після початку «Великого перелому» в 1928–1929 роках. Республіканська специфіка знайшла своє відображення в спеціальних законах, зокрема – у запровадженні оригінальної системи класифікації історично та мистецьки

цінних об'єктів. Зростання уваги до окремих пластів історико-культурного надбання, пов'язаних із народним мистецтвом та козацькою добою, збігається із періодом «коренізації»/ «українізації».

Тенденції у формуванні профільного законодавства слід розглядати в контексті відходу від політики непу та «коренізації», посилення ідеологічного та політичного контролю в усіх сферах життя тогочасного суспільства. Розповсюдженим явищем стало повне ігнорування органами виконавчої влади на місцях пам'яткоохоронних розпоряджень, у тому числі – найвищого рівня, виданих безпосередньо Народним комісаріатом освіти УСРР. Аналіз діловодної документації дозволяє стверджувати, що закриття та нищення храмів найчастіше були спричинені діяльністю органів виконавчої влади. Тогочасна «історична політика», частиною якою була антирелігійна боротьба в усіх її проявах, легітимізувала подібні дії. Процес реконструкції м. Києва в середині 1930-х років активно обговорювався на рівні ЦК КП(б)У, а органи місцевої влади діяли у фарватері рішень республіканського керівництва. Це пояснюється винятковим символічним значенням давньої української столиці у системі координат «історичної політики» більшовиків. Тогочасні керівники УСРР прагнули «радянлізувати» містобудівний ансамбль Києва. Викорінення місцевої специфіки в профільному законодавстві спричинило повернення до практик та норм, що побутували в правовому полі радянської Росії.

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІЙ СПІЛЬНОТІ ПАМ'ЯТКООХОРОНЦІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Підрозділ 4.1. Основні дослідницькі центри та групи в інтелектуальній спільноті пам'яткоохоронців радянської України

На початку ХХ ст. на українських землях поволі збільшувався інтерес до пам'яток минулих епох. Поступово викристалізовувалося коло фахівців, котрі прагнули дослідити та зберегти вітчизняну старовину. Необхідною умовою для такої діяльності була наявність потужних дослідницьких центрів, таких як профільні громадські та академічні структури.

Знаковою подією для усіх сфер академічного життя на Наддніпрянщині став початок діяльності Українського наукового товариства (УНТ). У складі УНТ від 1908 року плідно працювала історична секція, очолювана М. С. Грушевським. До її складу увійшли знані дослідники української старовини: М. Ф. Біляшівський, Г. Г. Павлуцький, І. М. Каманін та інші [422, с. 26–27]. У 1913 році в Харкові постало Харківське єпархіальне церковно-археологічне товариство. Аналізуючи Звіт товариства за період від 1915 року до 1 січня 1917 року, ми бачимо в його складі 72 дійсних членів та трьох членів-кореспондентів [143, арк. 61]. Більшість учасників були представниками духовництва та викладачами Харківської духовної семінарії. У його складі перебували й вихідці із університетського середовища, зокрема, професор Ф. І. Шміт та його учні, що були асистентами університетського музею: С. А. Таранушенко, Д. П. Гордєєв та О. О. Нікольська [143, арк. 62]. Подібні товариства виконували функції, необхідні для наукової комунікації. Вони також сприяли пошуку, накопиченню та розповсюдженню наукових знань про оточуючу дійсність [478, с. 12].

Не були рідкісними й приклади співпраці державних інституцій із громадськими товариствами. Так, у 1901 році Імператорська археологічна

комісія надала членам Історичного товариства Нестора-літописця при Університеті св. Володимира в Києві метричні книги церков п'яти українських губерній з метою виявлення найцінніших з-поміж них. Імператорська археологічна комісія також допомогла дослідникам вітчизняної старовини в організації листування зі священнослужителями. Членами товариства Нестора-літописця були обстежені повіти Київської, Волинської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній. До пошукової роботи долучилися І. М. Каманін, М. Ф. Біляшівський, В. М. Доманицький, Ю. Й. Сіцинський та інші [148, с. 27]. У перше десятиліття ХХ ст. завдяки зростанню інтересу представників громадськості до вивчення вітчизняної старовини та створенню різних форм комунікації між дослідниками відбулося становлення фахового пам'яткоохоронного середовища.

За доби Української революції 1917–1921 років постала нагальна необхідність створення профільних інституцій, що опікувалися б охороною вітчизняної старовини. На той час у Києві вже існували громадські організації подібного спрямування. До них належали КТОПСІМ (Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва) та Історичне товариство Нестора-літописця. Через значну кількість проімперськи налаштованих учасників обидва товариства мали помірковану позицію щодо українського руху [404, с. 21–22]. Відповідно до схваленого в травні 1917 року статуту, учасники Київського товариства охорони пам'яток мистецтва і старовини перебрали на себе функції реєстрації та збереження пам'яток, створення архівів та бібліотек у всеукраїнському масштабі. Ю. Й. Сіцинський та інші активні члени КТОПСІМ почали створювати аналогічні до нього структури на місцях. Так було започатковане Подільське товариство охорони історико-культурних цінностей у Вінниці [483, с. 100]. Окрім них у Києві було створено й нечисленне «Товариство друзів церковної старовини». Починаючи із квітня 1917 року його засідання проводилися на квартирі у Н. Д. Полонської [158, с. 73]. У таких умовах представники української

громадськості Києва вирішили створити національно орієнтовану організацію, що мала на меті охорону історико-культурного надбання – ЦКОПСІМ (Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні) [404, с. 25]. Протягом весни–літа 1917 року вищезгаданий комітет розглядався як громадська організація, подібна до вже існуючого КТОПСІМу, проте більш масова та національно орієнтована. До складу ЦКОПСІМ увійшли знані представники української інтелігенції, що почали займатися студіями з історії та культури задовго до революційних подій – М. П. Василенко, М. С. Грушевський, Ф. Л. Ернст, В. Г. Кричевський, Д. І. Яворницький та інші [423, с. 262]. Від жовтня 1917 року розпочав свою діяльність Київський археологічний інститут під керівництвом проф. В. М. Довнара-Запольського. Під «археологією», відповідно до тогочасної академічної традиції, розуміли широкий спектр студій з історії матеріальної культури. Спеціалісти, що навчались у цій установі, знайшли своє місце у різних гуманітарних царинах [315].

На тлі доленосних подій Української революції 1917–1921 років чи не вперше було поставлене руба питання про організацію місцевих пам'яткоохоронних комітетів. Небачені до цього виклики в галузі збереження історико-культурного надбання зумовили створення «Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва» при Генеральному секретаріаті освіти Української Народної Республіки на чолі із істориком та етнографом М. Ф. Біляшівським. 19 листопада 1917 р. Микола Федотович звернувся до громадян УНР із закликами убезпечити пам'ятки старовини від знищення та грабунку на сторінках всеукраїнської «Робітничої газети» [41, с. 60]. Характерним є те, що у цьому зверненні М. Ф. Біляшівський уже сформував стратегію збереження історико-культурного надбання України шляхом його музеєфікації: «... не допускати до грабунку і розгрому панських дворів та будинків, де часто переховуються дуже цінні старі папери, книги, картини, старі меблі ... вжити всіх засобів, щоб зберегти усе це і передати до музеїв...

де будуть служити не для однієї людини або родини, а для усього народу» [41, с. 60].

Одночасно із українськими громадськими інституціями, що опікувалися історико-культурним надбанням минулих епох, виникали й фундації, котрі засновували представники національних меншин. Прикладом установчого документу подібної організації може бути «Статут Польського товариства охорони пам'яток старовини на Україні», що була зареєстрована Київським окружним судом від 22 вересня 1917 року [238, арк. 1]. Десятьох осіб, що поставили свої підписи під статутним документом товариства, окрім прихильності до польської культури об'єднувало знатне походження. Семеро з-поміж підписантів були дворянами, а двоє мали графський титул [238, арк. 5]. Водночас в установчому документі цього товариства зазначалося, що його діяльність стосуватиметься охорони від пошкоджень та вивчення різного роду пам'яток «... на Україні та в суміжних із нею областях» [238, арк. 1].

Період існування Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (квітень–грудень 1918 року) характеризувався потужним культурним поступом, зокрема й у пам'яткоохоронній сфері. Від 21 травня 1918 року Міністерство народної освіти на чолі із Миколою Василенком було реорганізоване у «Міністерством народної освіти та мистецтв». Працівники цього відомства приділяли значну увагу розвитку національної культури та збереженню української старовини. Аналізуючи Відомість про службові зміни у Відділі пластичних мистецтв (згодом – Пам'яткоохоронному відділі) від 31 липня 1918 року, можна побачити, що основні посади обіймали вихідці із київського університетського середовища. Так, Відділ очолював професор Університету св. Володимира у Києві Г. Г. Павлуцький, а діловодом й помічником діловода, були його колишні студенти: Ф. Л. Ернст та С. О. Гіляров. Канцеляристками й машиністками були слухачки Вищих жіночих курсів О. В. Теодорович, Ф. М. Зіміна-Більська та К. М. Крамаренко [22, арк. 7]. Залучення слухачок Вищих жіночих курсів до роботи у Відділі можна пояснити тим, що тамтешнім лектором був

Г. Г. Павлуцький (див. додаток Є). Станом на 25 жовтня 1918 року Відділ старовини і мистецтв складався із п'яти осіб. Багаторічна наукова комунікація об'єднувала голову комітету, Миколу Біляшівського, із двома провідними фахівцями установи (Валентином Шугаєвським та Іполитом Моргілевським) [126, арк. 21].

В Українській Державі П. П. Скоропадського чимало пам'яткоохоронних завдань була покладена на церковні організації. Прикладом плідного співробітництва державних та церковних організацій була діяльність Відділу охорони пам'яток церковної старовини при Міністерстві віросповідань на чолі із протоієреєм Йосипом Кречетовичем. Відділ, до складу котрого входили дослідники сакрального мистецтва, налагодив плідну комунікацію із священнослужителями різних конфесій у низці місцевостей України. Маючи налагоджені зв'язки зі служителями культу на місцях, Відділ поширював ідеї наукової реставрації споруд релігійного призначення замість безконтрольних перебудов, радив створювати при церквах музейні та бібліотечні зібрання [461, с. 95]. Своєчасні заходи Міністерства віросповідань дозволили не допустити продажу іконостасу Успенського собору Києво-Печерської лаври. Також були вжиті заходи щодо припинення спроб антинаукового (без дотримання відповідної реставраційної методики) поновлення іконостасів собору в Миргороді, а також Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях на Полтавщині, фундатором якої був гетьман Данило Апостол [404, с. 124]. Улітку 1918 року розпочала свою роботу Софійська комісія, започаткована за ініціативою митрополита Київського і Галицького Антонія з метою всебічної реставрації екстер'єру та інтер'єру Софії Київської [514, с. 237]. Журнал засідання Софійської комісії за 22–25 жовтня 1918 року засвідчує доволі різноманітний склад цієї структури. До комісії входили професори-мистецтвознавці (Д. В. Айналов, М. Ф. Біляшівський, Ф. І. Шміт, Д. М. Щербаківський тощо), а також художники та особи духовного сану [88, арк. 2]. Окрім об'єднань за участю церковних діячів, окремі завдання

культурної політики за гетьманату Павла Скоропадського були громадські товариства, передовсім – місцеві відділи «Просвіт». Просвітянські організації поширювали через свої осередки інформацію про необхідність збереження історико-культурного надбання, а також допомагали вшанувати пам'ять видатних діячів української історії та культури, передовсім – Т. Г. Шевченка. Пам'ятники українському національному поетові були урочисто відкриті як у столичному Києві, так і в губернських та повітових містах. Так, на мітинг з нагоди відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Ромнах 27 жовтня 1918 року (скульптор – І. П. Кавалерідзе) зібралися понад 25 тисяч осіб. Виготовлення та встановлення монументу коштувало місцевому осередку «Просвіти» 43 тис. карбованців [461, с. 96].

За правління П. П. Скоропадського музейна робота у різних частинах Української Держави активно розвивалася. До неї долучалися дослідники та охоронці історико-культурного надбання. Прикладом подібної культурно-освітньої роботи є «Каталог першої виставки української старовини» у Лебедині, створений уродженцем цього міста та випускником Харківського університету Стефаном Андрійовичем Таранушенком. Музейна колекція репрезентувала характерні для цього регіону зразки шиття і тканини (по одному розділу на кожну з категорій). Лебединську виставку відвідували слухачі лекцій на українських курсах для вчителів початкових шкіл, які були організовані тамтешнім Земським зібранням. Також слід зауважити, що найцінніші речі зі своїх колекцій на прохання Земського зібрання надали графиня В. В. Капнистова, В. К. Демченкова та А. А. Красовський [217, с. 145–146].

Порівнюючи із гетьманатом П. П. Скоропадського, за часів Директорії УНР пам'яткоохоронна діяльність була менш активною. На базі Головного управління мистецтв та національної культури був створений Відділ охорони пам'яток на чолі із П. В. Клименком. Однак діяльність цієї інституції важко назвати продуктивною. Станом на 29 грудня 1918 року були офіційно взяті на облік лише дві перші культові пам'ятки – Софійський та Володимирський

собори в Києві [405, с. 29]. В умовах послаблення загальнодержавних інституцій зростає роль громадських товариств на місцях. Останні нерідко користувалися державною підтримкою. Особисті приязні стосунки, що склалися між П. В. Клименком, що очолював Відділ охорони пам'яток при Директорії УНР, зі знайомими на Поділлі дослідниками вітчизняної старовини. Близькі міжособистісні контакти сприяли поліпшенню становища багатьох пам'яток у регіоні. Зокрема, були врятовані документальні пам'ятки із жандармського архіву та розпочаті протиаварійні роботи на фортеці у Кам'янці-Подільському [484].

За часів перебування на території України денікінців (Збройних сил Півдня Росії) був створений Комітет охорони пам'яток у Києві. Комітет підпорядковувався УАН (Українській академії наук) і був очолений Д. І. Багалієм. До його складу також входили представники Університету св. Володимира у Києві, Польського університету, історичного товариства Нестора-літописця тощо. Тогочасна українська преса (зокрема, газета «Рідне слово») доволі негативно оцінювала діяльність окремих представників Комітету, зокрема, професора В. М. Довнар-Запольського [461, с. 100]. За часів перебування денікінців на території України Митрофан Вікторович не поділяв точки зору більшості членів Комітету охорони пам'яток щодо окремішності української культури. Професор намагався утворити паралельний комітет за участі проімперськи налаштованої професури Університету св. Володимира у Києві.

Утворення в лютому 1919 року ВУКОПМІСу (Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини) УСРР стало поворотним для процесу інституалізації пам'яткоохоронної діяльності на території України [264, с. 34]. Спершу ВУКОПМІС був частиною Комітету зображальних мистецтв, проте невдовзі був підпорядкований Народному комісаріату освіти радянської України. Проаналізувавши зміст перших п'яти протоколів Комітету зображальних мистецтв та Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини можна дійти висновку, що

персональний склад цих інституцій не був сталим протягом перших місяців його існування, а саме: у лютому–березні 1919 року. Спершу Комітет зображальних мистецтв був орієнтований на різні напрямки роботи, що знайшли відображення в наявності художньо-промислової (очолив скульптор М. С. Бобрицький) та архітектурної (очолив архітектор А. М. Браїловський) секцій. Також увага була приділена охороні культурних цінностей, якою мав опікуватися археолог М. Ф. Трипільський [181, арк. 8]. Надалі пам'яткоохоронною діяльністю в межах повноважень ВУКОПМІСу займалися Ф. І. Шміт, В. І. Барвінський, О. С. Федоровський, С. А. Таранушенко, М. Є. Дадикін та інші. Аналізуючи Перелік штатів та окладів Всеукраїнського комітету зображальних мистецтв станом на лютий 1919 р., кидається у вічі те, що із 34 штатних посад у цій установі 19 були вакантними [184, арк. 8]. Щоправда, це стосується переважно службових, а не керівних посад комітету, очолюваного В. Т. Вольським.

Завдяки збереженому в матеріалах Харківського ГУБКОПМІСу платіжному списку службовцям Губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини за другу половину червня 1920 року [149, арк. 20] можна простежити склад працівників цієї структури. Ми бачимо список із 60 службовців Харківського ГУБКОПМІСу, які працювали на посадах від молодшого службовця до завідуючого секцією/ директора Центрального історичного архіву із диференціацією за оплатою праці – від 1450 крб. до 2900 крб. Також трапляються випадки суміщення посад (приміром, Д. І. Багалій одночасно обіймав посаду Завідуючого архівною секцією та Завідуючого Центральним історичним архівом) (див. додаток Ж). Беручи для порівняння список співробітників Вовчанського повітового КОПМІСу [115, арк. 44], бачимо досить нечисленний штат у 13 осіб. Очолював його учитель та знаний археолог Василь Олексійович Бабенко. Разом із чотирма штатними працівниками комітету до його роботи долучилися службовці Вовчанського повітового музею (4 особи), Історичного архіву (3 особи), а також завідуючий музеєм, що розміщувався в поміщицькій садибі в Графському.

Отже, ми спостерігаємо, що в структурі пам'яткоохоронних інституцій губернського та місцевого рівня перебували музейні та архівні працівники. Також разом із ними працювали вчителі та службовці.

Порівнюючи пам'яткоохоронні заходи політичних режимів за часів Української революції (1917–1921 років), ми можемо простежити процес інституалізації охорони історико-культурного надбання. Учораšní дослідники-аматори та поціновувачі вітчизняної старовини із академічних кіл отримали змогу перетворити давнє захоплення на професію. Спершу поруч із громадськими організаціями, а потім – замість них, виникають відповідні державні інституції (Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва, ВУКОПМІС та його місцеві структури тощо). Однак через перманентну політичну нестабільність та слабкість центральних органів влади в діяльності тогочасних пам'яткоохоронних інституцій простежується схильність до децентралізації, що супроводжувалася перенесенням значної частини функцій на місця. Подібні тенденції були особливо характерними для національно орієнтованих політичних режимів (Української Центральної Ради, гетьманату П. П. Скоропадського, Директорії). Це було пов'язано, передовсім, із відсутністю досвіду у творенні та забезпеченні функціонування профільних міністерств та відомств. Деякі прояви децентралізації діяльності з охорони пам'яток минулого простежуються й за більшовиків. Приміром, службовцями ВУКОПМІСу під час проведення Третього з'їзду рад у березні 1919 року були розповсюджені «Опитувальні аркуші» [139, арк. 20] серед делегатів задля максимально розширеного збирання відомостей про пам'ятки у різних місцевостях України.

Поява ВУКОПМІСу та його місцевих структур із регламентованими нормами, цілями та задачами діяльності дозволяє говорити про «професіоналізацію» пам'яткоохоронного середовища, формування якого розпочалося у попередню добу. Співробітникам установ, що опікувалися охороною історико-культурного надбання, були властиві окремі риси, що характеризують їх як сформовану професійну спільноту. Дослідники, що

дотримуються функціоналістського підходу в «соціології професій», виділяють такі основоположні риси сталої професійної спільноти: наявність спеціальних професійних знань, досвіду та професійної етики [450, с. 21–22]. При цьому, говорити про повноцінну професійну автономію, на значущості якої наголошують західні дослідники [567, с. 16], для цього періоду не видається можливим. Її відсутність зумовили екстремальні суспільно-політичні умови та повне підпорядкування цієї професійної групи державі.

Учені, що були співробітниками академічних наукових установ, також долучилися до пам'яткоохоронної роботи. У 1921 році на базі Українського наукового товариства, що організаційно підпорядковувалося Всеукраїнській Академії наук, була утворена Археологічна комісія (АК) на чолі із відомим мистецтвознавцем Ф. І. Шмітом [381, с. 256]. До її складу також увійшли М. Ф. Біляшівський, М. О. Макаренко, Д. М. Щербаківський та інші знані дослідники. Новостворена комісія ставила собі за мету передовсім розвиток вітчизняної музейної мережі. Утім, існування Археологічної комісії не було довготривалим. 6 лютого 1922 року на базі Археологічної комісії, що припинила своє існування до кінця 1921 року, був створений Всеукраїнський Археологічний комітет (ВУАК) [409, с. 6]. Комітет мав стати провідним пам'яткоохоронним органом радянської України. До його завдань належав нагляд за всіма сферами, що стосувалися охорони історико-культурного надбання. Утім, практична реалізація цих планів мала істотні перепони. Передовсім давався взнаки брак кадрового забезпечення. Виходячи зі змісту Пояснювальної записки [3, арк. 423], складеної академіком О. П. Новицьким, станом на літо 1924 року комітет складався із чотирьох академіків, утім лише Олекса Петрович міг постійно опікуватися питаннями, що стосувалися роботи комітету. Це пояснюється тим, що акад. М. П. Василенко вибув (через арешт), акад. М. Ф. Біляшівський мав слабе здоров'я, а акад. Ф. І. Шміт здебільшого перебував у відрядженнях поза межами Києва. У червні 1924 року Спільне зібрання ВУАН затвердило нових членів ВУАК – М. О. Макаренка, Д. М. Щербаківського, П. П. Курінного, Ф. Л. Ернста та

інших [3, арк. 423]. Проектом інструкції Археологічного комітету при ВУАН (1924 р.) було передбачено, що ця структура виконуватиме не лише роль науково-консультативного центру, а й здійснюватиме реєстрацію та облік об'єктів історико-культурного надбання, надання дозволів на проведення археологічних розкопок та ремонтів старовинних будівель тощо [179, арк. 40]. Особливо активну роль у виробленні ініціатив ВУАК щодо унормування діяльності комітету та вироблення ним законодавчих пропозицій відіграв Д. М. Щербаківський. Також завдяки старанням останнього розпочала роботу об'єднала секція мистецтв у складі ВУАК [514, с. 238–239].

Слід зазначити, що Всеукраїнська академія наук (ВУАН) чимало уваги приділяла питанням, пов'язаним зі збереженням різних пластів спадщини українського народу. Так, згідно із списком відряджень по лінії ВУАН найбільше із них припадає на Перший відділ академії, до складу якого входила Етнографічна комісія. З-поміж 32 наявних у списку відряджень [167, арк. 165–165 (зв.)] чотири мають виразну пам'яткоохоронну мету. Включення структурних підрозділів ВУАН у збереження надбань минулих епох є додатковим підтвердженням тези І. І. Колесник про існування української «академічної лінії» у різних інституційних формах і проявах [366, с. 177]. До того ж, за підрахунками Л. А. Савенок, серед працівників ВУАН у 1920-х роках зберігалася найбільша частка етнічних українців. Їх було 28% на противагу середньому показнику у 15% з-поміж штатних працівників освітніх та наукових установ УСРР [466, с. 99].

Протягом 1924–1933 років координаційним центром археологічної, пам'яткоохоронної та музейної роботи республіканського масштабу був Археологічний комітет ВУАН. Більшість його членів мешкали у Києві, хоча до роботи ВУАКу долучалися вчені не лише із наукових центрів УСРР та інших радянських республік, а й закордонні фахівці. Так, у 1930 році 27 з-поміж 43 членів Археологічного комітету були киянами [198, арк. 1]. Всеукраїнський археологічний комітет долучив до своєї роботи спеціалістів із Харкова, Одеси, інших наукових центрів УСРР та СРСР, Фінляндії й

Німеччини [197, арк. 2]. Протягом 1932 року особовий склад ВУАКу збільшився на 42 співробітники (щоправда, четверо із 53 працюючих у 1931 році вибули). Більшість нових працівників спеціалізувалися на археології та антропології, втім до складу комітету були долучені пам'яткознавці М. О. Макаренко та Е. А. Левицька [96, арк. 1–2].

Академічні установи виконували об'єднавчу роль для спільноти охоронців історико-культурного надбання. Працівники науково-дослідних кафедр також долучалися до теоретичних та практичних аспектів пам'яткоохоронної діяльності. Попри амбітні проєкти, лише декілька подібних установ розгорнули активну науково-педагогічну діяльність. У жовтні 1921 року академіком Д. І. Багалієм була створена науково-дослідна кафедра історії України при Харківському інституті народної освіти (ХІНО). У 1926 році установа отримала назву науково-дослідної кафедри історії української культури [305]. Федором Шмітом була створена Харківська науково-дослідна кафедра історії європейської культури. Підготовка Ф. І. Шмітом аспіранток О. О. Нікольської, О. Я. Берладіної, М. Ю. Лейтер [515, с. 243] сприяла збереженню традицій харківської мистецтвознавчої школи. Кафедра історії української культури мала «потужний кістяк» із дореволюційної професури, зокрема, на ній працювали М. Ф. Сумцов, О. С. Федоровський, Є. В. Іванов. Чимало учнів Д. І. Багалія долучилися до збереження документальних пам'яток в Укрцентрархіві, зокрема В. О. Романовський, В. О. Барвінський та інші [305]. Від січня 1922 року у Києві діяла Науково-дослідна кафедра мистецтвознавства, яку очолювали Ф. І. Шміт (1922–1924 роки) та О. П. Новицький (1924–1930 рр.). У роботі кафедри, що мала вісім секцій задля всебічного вивчення вітчизняного та закордонного мистецтва, плідно працювали Д. М. Щербаківський, В. М. Зуммер, С. О. Гіляров тощо [515, с. 242–245]. Кафедра щорічно готувала кількох аспірантів. На Сіверщині історико-культурне надбання студіювали співробітники науково-дослідної кафедри культури і мови при

Ніжинському інституті народної освіти, а на Поділлі – працівники спеціалізованої кафедри при Кам'янець-Подільському ІНО [466, с. 102].

Працівниками Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія було чимало знаних пам'яткоохоронців. Так, до збереження творів писемності та організації архівної справи в радянській Україні долучилися Д. І. Багалій (голова архівної секції Харківського ГУБКОПМІСу), В. О. Барвінський, В. І. Веретенников, О. Г. Водолажченко, Є. М. Іванов та інші. Згодом, у 1921–1923 роках Д. І. Багалій та його колеги по науково-дослідній кафедрі історії української культури обіймали ключові посади в Центральному архівному управлінні (ЦАУ) УСРР. Знані археологи О. С. Феодоровський та О. В. Ветухов рятували викопні артефакти минулого, а М. Ф. Сумцов студіював етнографію Слобожанщини [282, с. 69–70]. Окрім цього, співробітники Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія сприяли становленню вітчизняного краєзнавства починаючи з часів його інституційного оформлення в 1925 році. У 1924–1925 роках С. А. Таранушенко разом зі студентами та аспірантами організував обстеження селянських господарств Слобожанщини, а пізніше О. В. Ветухов та П. Г. Ковалівський були членами Українського краєзнавчого комітету [282, с. 41–43].

Починаючи із 1926 року найбільше завдань із охорони історико-культурного та природного надбань покладалося на крайових інспекторів. Відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури і природи» від 16 червня 1926 року, у складі Наркомосу була створена «Генеральна інспектура охорони пам'яток культури в Україні», очолювана В. В. Дубровським [348, с. 110]. На території республіки також було створено чотири крайові інспектури (комісії) на чолі з крайовими інспекторами. На інспекторські посади призначили досвідчених музейних працівників зі значним досвідом академічної роботи (див. додаток II). Харківську крайову інспектуру очолив директор Музею українського мистецтва, проф.

С. А. Таранушенко, Київську – організатор та працівник низки музеїв, проф. Ф. Л. Ернст, Одеську – директор історико-археологічного музею, проф. С. С. Дложевський, Дніпропетровську – завідувач історико-археологічного відділу історичного музею П. А. Козар. Призначення цих науковців та музейників головами крайових інспектур зробило можливим збереження спадкоємності вітчизняних академічних та музейних традицій. Про сталість цих традицій свідчать підрахунки сучасної української дослідниці Л. А. Савенок. У 1927 році в академічних установах трьох дореволюційних університетських центрів – Харкова, Києва та Одеси працювали 76,4% від загальної кількості вчених-істориків УСРР [166, с. 98]. С. А. Таранушенко, голова Харківської крайової інспектури та директор Музею українського мистецтва підкреслював, що провідні музейні установи великих міст, надавали у своїй діяльності пріоритет виконанню завдань крайових інспектур охорони пам'яток культури (збирання даних про пам'ятки, введення їх до відповідних реєстрів та у науковий обіг тощо) [217, с. 153–166]. Представники знаних музейних центрів нерідко сприяли налагодженню роботи музейної мережі на периферії. Так, В. В. Дубровський домігся перетворення Старокостянтинівського замку на заповідник у 1929 році. В. І. Кочубей, найактивніший захисник твердині, отримав посаду директора новоствореного музею-заповідника [272, с. 64–70].

До сьогодні зберігся Звіт («Відчит») Харківської крайової інспектури охорони пам'яток культури за 1927 рік [25, арк. 1370]. Завдяки цьому діловодному документу ми можемо побачити, що інспектори приділяли найбільше уваги роботі із реєстрації цінних з історико-культурної точки зору об'єктів по округах, практичним пам'яткоохоронним заходам та організації мережі кореспондентів з охорони вітчизняної старовини. Поруч зі співробітниками інспектури, що постійно працювали в академічних та музейних установах Харкова (С. А. Таранушенко, П. М. Жолтовський, Д. Г. Чукин та інші), велику роль у накопиченні й опрацюванні інформації відігравали кореспонденти в округах, що відносилися до інспектури.

Кореспондентська мережа мала складатися з представників окружних музеїв (див. додаток І). Однак станом на кінець 1927 року, в Красноградській та Охтирській округах робота так і не була розпочата [25, арк. 1370]. Попри подібні складнощі, потужна експедиційна робота Харківської крайової інспектури зробила можливою збереження відомостей про пам'ятки старовини, більшість з яких була невдовзі втрачена [423, с. 265–266].

У 1926 році був створений Український комітет охорони пам'яток культури (УКОПК). Його члени мали, як і працівники ВУКОПМІСу, ГУБКОПМІСів та КОПМІСів, поєднувати державні та громадські функції: поширювати серед населення розуміння важливості зберігати пам'ятки минулого. Разом із представниками Бюро комітету (його головою – І. Ю. Куликом, заступником голови – В. В. Дубровським та ученим секретарем М. Й. Тихим), на громадських засадах до його діяльності долучилося чимало тогочасних пам'яткоохоронців [348, с. 111]. Відповідно до проекту структури Українського комітету охорони пам'яток культури, до його складу мали увійти представники від Українського Центрального архіву, профільних інститутів та кафедр (історії української культури, матеріальної культури, сходознавства, марксизму-ленінізму тощо), Істпарту та методичного сектору НКО. Також мали бути залучені представники Управління комунального господарства при РНК УСРР, комсомолу і Товариства пролетарського туризму та екскурсій [99, арк. 75]. Комісії та члени-кореспонденти УКОПК мали складати реєстри об'єктів історико-культурного надбання республіканського та місцевого значення, співпрацювати із представниками Укрнауки, Істпарту (окрім вже залучених до роботи у комітеті представників цих структур) та окружними виконкомами [319, с. 40]. Також слід зауважити, що від початку своєї діяльності УКОПК тісно співпрацював із Українським комітетом охорони пам'яток природи. Участь представника «паралельного» (природоохоронного) комітету в роботі інституції передбачав, зокрема, проект структури УКОПК [99, арк. 75]. Варто зазначити, що

О. С. Федоровський, знаний археолог та член УКОПК, перебував у складі Українського комітету охорони пам'яток природи [23, арк. 120]. Враховуючи, що О. С. Федоровський, окрім археології, активно студіював ще й геологію та палеонтологію, подібна взаємодія допомагала поглибити міждисциплінарну співпрацю у вивченні та охороні природних та рукотворних надбань України.

Збережені до сьогодні облікові та діловодні документи Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) дозволяють простежити зміну кількісних та якісних показників кадрового складу цієї структури, що стала провідною в пам'яткоохоронній сфері УСРР. У травні 1929 року відбувся пленум УКОПК, де присутні обговорювали основні проблеми й виклики охорони надбань минулих епох, а також ділилися власними досягненнями у дослідженні вітчизняних старожитностей. Бюро інституції очолював знаний діяч української радянської культури І. Ю. Кулик (голова УКОПК), а головним інспектором охорони пам'яток був В. В. Дубровський, посаду секретаря обіймав М. Й. Тихий. Незмінними учасниками всіх пленарних засідань були очільники всіх чотирьох республіканських інспектур (С. А. Таранушенко, Ф. Л. Ернст, С. С. Дложевський, П. А. Козар). Також були присутні представники державних інституцій – Харківської кафедри історії української культури (В. Ю. Білецька), Київської кафедри мистецтвознавства (М. В. Лейтер), Українського комітету краєзнавства (М. Г. Криворотченко) та інші [212, арк. 36]. Також важливу роль у засіданнях УКОПК відігравали запрошені фахівці у різних галузях знань – історії України та археології (Д. І. Багалій), історії України та етнографії (Д. І. Яворницький), історії архітектури (І. В. Моргілевський), українського мистецтва (М. Г. Бурачек) та інші [190, арк. 85]. У травні 1929 року в УКОПК було 20 постійних членів [54, арк. 87], не враховуючи представників різноманітних інституцій та фахівців у різних галузях знань, котрих запрошували за нагальної потреби.

Станом на 1 січня 1931 року членами УКОПК були 36 осіб. У списку вони відносяться до трьох категорій: представники державних установ та управлінь – 11; представники наукових установ та організацій – 10; фахівці у дотичних до пам'яткоохоронної діяльності галузях знань – 15 [230, арк. 77]. Слід зазначити, що поруч із репрезентантами гуманітарних академічних установ з-поміж членів УКОПК були й представники Народного комісаріату внутрішніх справ, а також низки управлінь Народного комісаріату освіти.

Списки працівників Київської, Одеської та Дніпропетровської крайових інспектур охорони пам'яток культури, складені протягом жовтня – листопада 1931 року, дозволяють простежити більш суттєві зміни, що відбувалися на місцях в роки «Великого перелому». Зокрема у складеному 27 жовтня 1931 року списку працівників Київської інспектури була введена графа, що стосувалася партійності. Так, із вісімнадцяти осіб п'ятеро були членами КП(б)У (іще один – Спілки войовничих безвірників) [108, арк. 14]. Одеська крайова інспектура охорони пам'яток культури була найчисельнішою. Вона нараховувала 29 учасників [65, арк. 36], більшість із якими (як і у випадку з Київською інспектурою) були музейними працівниками. Однак і в складі Одеської інспектури перебували представники Агітпропу міського партійного комітету, Ленінського комуністичного союзу молоді (ЛКСМ) тощо. У датованому 30 листопада 1931 року списку представників Дніпропетровської крайової інспектури охорони пам'яток культури зазначається, що далеко не всі установи відгукнулися на прохання спрямувати своїх представників до місцевого пам'яткоохоронного осередку. Цим можна пояснити те, що Дніпропетровська інспектура складалася всього із шести осіб [65, арк. 38] (директори двох міських музеїв, представники політосвіти та профспілки робітників освіти).

У 1933 році склад членів Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) істотно відрізнявся від того, що був зафіксований у 1929 році. Зокрема, посада голови УКОПК була вакантною із 1932 року, а

В. В. Дубровський був заступником голови комітету. Станом на 1 серпня 1933 року з-поміж двадцяти п'яти посад в Українському комітеті охорони пам'яток культури п'ять були вакантні, а ще дві мали звільнитися до кінця 1933 року [203, арк. 49]. З-поміж десяти персонально обраних фахівців найбільше (четверо) були археологами. Також змінилася кількість крайових інспектур – до чотирьох вже існуючих додалися Чернігівська, Сталінська та Вінницька (дві останні не мали крайових інспекторів). Збільшення кількості інспектур можна пояснити переходом до триступеневої системи управління радянськими республіками (центр-область-район). Слід зауважити, що тенденція до скорочення чисельності пам'яткоохоронців у зазначений період істотно розійшлася із аналогічними процесами серед інших науковців. Знаний український дослідник Г. В. Касьянов провів підрахунки, відповідно до яких чисельність наукових працівників в радянській Україні збільшилася із 2,6 тис. у 1925 до 15,9 тис. у 1938 році [466, арк. 105]. Також у 1930-ті роки давалася взнаки централізація ледь не усіх сфер життя в СРСР, у тому числі – наукової. 8 вересня 1933 року Комітет обліку та вивчення наукових сил СРСР у Ленінграді надіслав до УКОПК анкетні опитувальні аркуші та особові анкети для працівників [231, арк. 4]. Очолюваний академіком Сергієм Ольденбургом комітет ставив собі за мету взяти на облік «наукові сили» СРСР, а також скласти загальносоюзний довідник. Водночас Наркомат освіти УСРР, що опікувався науковими установами, формально все ще залишався республіканським.

Порівнюючи склад працівників Українського комітету охорони пам'яток природи (УКОПП) у 1933 та 1934 році, бачимо відмінності. Так, жодна із двадцяти трьох посад не була вакантною (щоправда, у складі УКОПП функціонували всього дві інспектури – Харківська та Дніпропетровська) [23, арк. 120–121]. В роботі українського комітету охорони пам'яток природи брали участь троє представників УКОПК – В. В. Дубровський, О. С. Федоровський та М. Й. Тихий (останній так само виконував обов'язки секретаря). Активну роль у діяльності УКОПП станом

на 1934 року відігравали професори відновлених незадовго до цього університетів. Стан комітетів охорони пам'яток культури і природи станом на 1933 та 1934 рік відповідно демонструє більшу кількість кризових явищ в Українському комітеті охорони пам'яток культури (УКОПК). Це можна пояснити тим, що охорона спадщини минулих епох, на відміну від об'єктів природного походження, була значно більш політизованою та ідеологізованою. Це особливо далось взнаки під час «Великого перелому» та утвердження сталінського тоталітарного режиму.

Процеси «професіоналізації» пам'яткоохоронної діяльності тісно пов'язані із організацією музейної роботи. Чимало охоронців українського історико-культурного надбання, починаючи від Г. Г. Павлуцького, Є. К. Редіна, Ф. І. Шміта та інших діячів плідно працювали на музейній ниві. Міста, що стали центрами крайових інспектур охорони пам'яток культури (Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ [144, арк. 91–92]), ще з часів Російської імперії були важливими центрами музейної справи. Тож не дивно, що професійне середовище пам'яткоохоронців формувалося передовсім довкола музеїв. П. М. Жолтовський, помічник С. А. Таранушенка, так згадує початковий етап функціонування музейної галузі у радянській Україні: «Музейна справа у 20-х роках переживала добу розквіту. По колишніх губерніальних містах діяли старі, ще дореволюційні музеї. Їхні робітники, що до революції нерідко займалися музейною справою лише зі своєї охоти та ентузіазму, стали штатними музейними робітниками. [...] Поруч старих, дореволюційного часів музеїв стихійно виникали нові музеї по колишнім повітовим та іншим містам» [87, с. 48]. Всебічна охорона пам'яток минулого вимагала не лише збереження, а й примноження особливо цінних об'єктів історико-культурного надбання, зокрема, у музейних фондах. Так, С. А. Таранушенко, що окрім крайової інспектури охорони пам'яток культури очолював ще й Музей українського мистецтва у Харкові, проводив листування зі львівським лікарем Л. С. Павенським щодо викупу портрету українського декабриста О. М. Муравйова авторства Т. Г. Шевченка (1857

року) [217, с. 276]. Окрім зацікавленості у поповненні музейного зібрання, Стефан Андрійович певною мірою продовжував започатковану ще наприкінці XIX – на початку XX ст. наукову комунікацію між дослідниками з Наддніпрянської та Західної України. Музей українського мистецтва в Харкові, як і інші музеї великих міст, мав змогу поповнювати свої фонди під час експедиційної роботи в різних куточках України. Так, під час перебування у 1928 році на Дніпропетровщині працівники Харківської крайової інспектури зібрали колекцію золотих виробів в районі Новомосковська. У придбанні та транспортуванні коштовностей їм допомогли представники Дніпропетровської крайової інспектури охорони пам'яток культури, зокрема, Д. І. Яворницький та П. А. Козар. Також для Музею Українського мистецтва у Харкові було придбане церковне начиння (ікони та скульптуру) Покровського храму у Зінькові на Полтавщині [217, с. 164]. На Чернігівщині під час експедиції 1930 року С. А. Таранушенко із помічниками виявили нетиповий для українського малярства ктиторський портрет у церкві села Лінків та хоругву Ніжинського цеху золотарів [87, с. 400–401]. Активну роботу працівників Музею українського мистецтва високо оцінили укладачі путівника по Харкову, що мав столичний статус у тогочасній радянській Україні. У виданні колекція установи була названа однією з кращих в республіці, а сам музей був рекомендований для обов'язкового відвідання [246, с. 40].

Від часу свого створення у 1926 році найбільшим осередком музейного життя в радянській Україні залишалось «Всеукраїнське музейне містечко» в Києво-Печерській лаврі. Станом на 1931 р. комплекс складався із дев'яти окремих музеїв та постійних виставок, а також філії у Святогірську [213, арк. 61] біля Слов'янська. «Всеукраїнське музейне містечко» під головуванням директора П. П. Курінного сконцентрувало значні інтелектуальні ресурси. В установах «Музейного городка» плідно працювали знані дослідники, реставратори та колишні колекціонери: М. Г. Вайнштейн, П. П. Потоцький, М. М. Черногубов, Н. В. Гепінер, М. О. Новицька, М. О. Щепотьєва та інші

[280, с. 142–146]. Своєрідною презентацією здобутків київських пам'яткоохоронців та музейників є путівник по Києву, складений у 1930 р. за редакцією Ф. Л. Ернста – голови Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури. Видання містить низку статей інших членів УКОПК та УПОПП – П. П. Курінного, В. М. Зуммера, О. П. Новицького, М. О. Макаренка, В. М. Базилевича, М. В. Шарлеманя та інших. Окрім згаданого раніше «Всеукраїнського музейного містечка», найбільше уваги з-поміж музейних установ приділено тим, що мали найкращі колекції рухомих пам'яток – Всеукраїнському історичному музею ім. Т. Г. Шевченка [107, с. 408], Всеукраїнському археологічному комітету із Кабінетом мистецтв ВУАН та Київській картинній галереї [107, с. 235].

Для розуміння природи гуртування дослідників навколо пам'яткоохоронних інституцій, слід звернутися до критеріїв об'єднання людей у цільові спілки, запропонованих німецьким соціологом Максом Вебером у роботі «Про деякі категорії соціології розуміння». В межах окремих установ на кшталт «Спеціальних інститутів крайових інспекторів з охорони пам'яток історії та культури», пам'яткоохоронці, принаймні, протягом нетривалого часу, мали ознаки виділеної М. Вебером «цільової спілки» («Zweckverein») [306, с. 126]. Охоронці історико-культурного надбання мали артикульовану та затверджену в нормативно-правових актах мету. Основоположним для учасників цього об'єднання було вивчення та збереження пам'яток минулого. У підготовленому 1927 року збірнику інструкцій були чітко прописані алгоритми дій щодо убезпечення історико-культурної спадщини попередніх епох [144, арк. 91–92]. Залежність від державної «історичної політики» та соціально-політичної ситуації зумовила нетривалість існування профільних інституцій. Функціонування більшості пам'яткоохоронних структур припинилося в часи масових репресій та «Великого терору» в СРСР. Приміром, у 1935 році «саморозпустилася» навіть «Комісія з охорони пам'яток Громадянської війни та Червоної армії» при Президії ЦВК УСРР [264, с. 129]. Також протягом другої половини 1930-

х років відбулися реорганізації музейної мережі радянської України. Установи у великих містах переробляли за типовою схемою «соціального музею». У «соціальних музеях» науково-дослідні завдання заміщувалися ідейно-пропагандистськими. Протягом 1934–1939 років, синхронно із пам'яткоохоронними інституціями, були закриті музеї в низці українських міст – Глухові, Новгороді-Сіверському, Ромнах, Конотопі тощо [329, с. 58–59].

Через те, що майже всі профільні інституції протягом другої половини 1930-х років фактично припинили своє існування, пам'яткоохоронці значною мірою були позбавлені змоги підтримувати напрацьовані протягом попередніх років професійні традиції. Промовистою ілюстрацією для цього твердження є висновок О. О. Нестулі щодо характеристик відновленого Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) на чолі із письменником П. Й. Панчем [406, с. 195]. Враховуючи те, що наприкінці 1930-х років майже всі сфери життя національних республік були підпорядковані загальносоюзному центру, існування «відновленого» УКОПК мало суто формальний характер. Відсутність можливості зберегти власні професійні традиції стало наслідком фактичного знищення професійної автономії, що є запорукою сталої професіоналізації будь-якого виду діяльності [296, с. 127]. Крім цього, зміна головних дійових осіб у межах профільної інституції мала для неї фатальні наслідки. Промовистою ілюстрацією цієї тези є ситуація, що склалася після заміни «непоступливого» щодо ініціатив виконавчої влади Харківського крайового інспектора охорони пам'яток культури С. А. Таранушенка. Його наступник, живописець та графік С. Ф. Беседін був не конфліктним та не відрізнявся принциповістю в питаннях збереження історико-культурних надбань попередніх епох [217, с. 10]. Після початку каденції С. Ф. Беседіна у 1934 році активна діяльність у галузі збереження пам'яток минулого на Харківщині, по суті, зійшла нанівець.

Послугуючись критеріями Макса Вебера, професійну спільноту пам'яткоохоронців, навряд чи можна назвати самостійною [296, с. 128] Це об'єднання було гетеро кефальним [296, с. 129], тобто залежним від Наркомату освіти УСРР, адже історично та культурно цінні об'єкти, як і їх охорона, перебували у віданні Наркомату Освіти УСРР (Управління науковими установами (Укрнауки)) та його місцевих органів [144, арк. 91–92]. Найбільше подібне об'єднання людей у спільноту підпадає під веберівську класифікаційну одиницю «інституту», оскільки у спільноті був наявний апарат примусу та чітка регламентація діяльності [296, с. 129]. Протягом 1920-х–1930-х років в СРСР спостерігається свідомий злам традицій формування та регулювання інтелектуальних співтовариств. Відбувався санкціонований з боку радянського режиму відхід від усталених традицій поповнення складу інтелектуалів та дотримання принципів академічної автономії на користь класового підходу та тотального одержавлення академічного життя [341, с. 167]. У випадку із пам'яткоохоронцями радянської України рушійною силою їх об'єднання була «професіоналізація» охорони історико-культурного надбання попередніх епох. Окрім нетривалості існування та залежності від нечисленних діячів із лідерськими якостями, що бачили своє покликання у збереженні спадку минулого, професійна спільнота пам'яткоохоронців в радянській Україні мала ще одну особливість, що сприяла її послабленню як професійного організму. Формування інституцій цієї спільноти в УСРР відбувалося «зверху», тобто гетерономним шляхом [296, с. 151], у випадку із крайовими інспектурами – початковою точкою відліку їх функціонування є постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури й природи», що була ухвалена 16 червня 1926 року [161, арк. 30–34].

Отже, основні дослідницькі центри та групи пам'яткоохоронців України першої третини ХХ ст. утворились на основі університетського середовища. Студіюванням пам'яток України займалися численні аматорські товариства та гуртки. На початку ХХ ст. до них долучилося чимало молодих

академічних дослідників. У цей час виразно прослідковується процес формування наукових шкіл.

Під час подій Української революції 1917–1921 років відбулося становлення інституційно оформлених пам'яткоохоронних структур із чітко регламентованими нормами, цілями та задачами діяльності. Раніше розпорошені по різноманітних громадських, академічних та музейних структурах фахівці отримали змогу стати штатними працівниками відповідних державних установ. Водночас аналіз персонального складу пам'яткоохоронних інституцій дозволяє зробити висновок, що більшість фахівців не зрадили своїй професії за політичних режимів різноманітного ідеологічного забарвлення.

У міжвоєнній радянській Україні охоронці історико-культурного надбання та музейні працівники протягом певного часу мали змогу реалізувати власне професійне покликання. Попри численні реорганізації профільних структур, ключові пам'яткоохоронні центри та групи лишалися незмінними. У 1919 році провідною інституцією всеукраїнського масштабу став ВУКОПМІС та його місцеві органи, а від 1922 р. – ВУАК. Після 1926 року, коли завершилося формування профільного республіканського законодавства, чітко окреслилися чотири провідні пам'яткоохоронні центри: Харківський, Київський, Одеський та Дніпропетровський. Вони успадкували традиції академічних центрів дореволюційних часів (за виключенням Дніпропетровська). У Харкові та Києві працівники профільних структур активно виконували різноманітні завдання в галузі збереження пам'яток культури і природи. Одеський та Дніпропетровський центри лишилися радше музейними і опікувалися переважно рухомими пам'ятками. Персональний склад працівників цих структур здебільшого лишався незмінним аж до часів «Великого перелому».

В академічному середовищі міжвоєнної радянської України активно розвивалися наукові школи. Чимало уваги студіюванню вітчизняної старовини приділяли співробітники структурних підрозділів ВУАН. Багато

охоронців історико-культурного надбання були працівниками науково-дослідних кафедр. Під час «Великого перелому» поступово збільшувалася кількість представників виконавчої влади та партійних органів у профільних структурах. Порівняння змін в УКОПК та УКОПП протягом 1929–1933 років засвідчує, що фахівцям із охорони пам'яток природи, так само, як і археологам, вдавалося у більшій мірі зберегти рештки професійної автономії.

Підрозділ 4.2. Професійна етика пам'яткоохоронців радянської України та утвердження тотального партійно-ідеологічного контролю (1920-ті–1930-ті роки)

На сьогодні в гуманітаристиці існують різні визначення поняття «професійна етика». Більшість авторів погоджуються із тим, що це поняття включає в себе сукупність моральних принципів та цінностей, наявних у представників певної професійної групи чи спільноти [554]. Деякі науковці вважають, що поняття «професійна етика» включає в себе не лише актуальні норми, що були втілені у приписах та інструкціях, а й історичні передумови та контекст їх формування [538].

Нормативно-правові акти, що регулюють певну сферу діяльності, здебільшого базуються на сталій системі принципів та цінностей працівників. Робота над спеціальним пам'яткоохоронним законодавством активізувалася із початком стрімких суспільно-політичних змін періоду Української революції 1917–1921 років. Найактивнішим подвижником у справі схвалення спеціального законодавства в Українській Народній Республіці був М. Ф. Біляшівський. Знаний музейник та археолог, що розпочав наукову діяльність із 1880-х років, був своєрідним уособленням зв'язку поколінь між подвижниками-аматорами та працівниками профільних інституцій. М. Ф. Біляшівський із січня по квітень 1918 року готував проєкт закону «Про охорону пам'яток старовини і мистецтва», відповідно до якого був передбачений державний контроль за збереженням усіх видів пам'яток.

Відповідно до проєкту закону при Міністерстві освіти мав бути створений центральний орган охорони історико-культурної спадщини, а також забезпечені права громадської та приватної форм власності над об'єктами, що становили цінність для історичного надбання України. Чи не найголовнішим його пунктом було положення про заборону знесення, перебудови або реставрації пам'яток старовини без дозволу відповідного пам'яткоохоронного органу. За порушення Закону передбачались санкції від штрафів та конфіскації майна у власність держави до тюремного ув'язнення [326, с. 7].

Несприятливі зовнішні чинники можуть як завадити становленню професійної етики певної спільноти, так і сприяти усвідомленню цінності власної діяльності. У 1918 році знаний пам'яткоохоронець Ф. Л. Ернст писав, що за останні півтора роки змінилося шість політичних режимів. Розглядаючи не лише пошкодження цінних споруд внаслідок бойових дій, а й потенційну шкоду від реконструкцій столичного середмістя, Федір Людвигович висловив тезу, актуальність якої не втрачається до сьогодні: «Якщо кожен новий уряд буде прагнути перекроїти Київ на свій смак та лад, то що станеться з нещасною столицею України?» [258, с. 18]. Протягом серпня – вересня 1918 року В. А. Шугаєвський, виконуючий обов'язки голови Комітету охорони пам'яток мистецтва та старовини Головного управління мистецтва та національної культури Української Держави, намагався не допустити незаконних розкопок Верхньосалтівського катакомбного могильника [60, арк. 5]. Задля цього науковець змушений був піти проти волі німецького генерала Р. Менгельбіра, що прагнув самовільно розкопати археологічну пам'ятку та вивезти знахідки на виставку до Берліну. Утім, П. І. Заліський, харківський губернський староста, вчасно заборонив проводити незаконні археологічні розкопки у Верхньому Салтові. Завдяки цьому унікальні артефакти лишилися на території України. Отже, в атмосфері повної невизначеності та хаосу охоронці історико-культурного надбання намагалися стати зберігачами надбань минулого для нащадків.

Український історик мистецтва О. П. Новицький долучився до порятунку історико-культурного надбання Криму. Так, очоливши у 1918 році Феодосійську фундаментальну бібліотеку, подвижник врятував чимало книг, мистецьки цінних речей. Олекса Петрович також вивчав старожитності Феодосії й Коктебеля, а також очолив Культурно-просвітню лігу у 1920 році [287, с. 67]. Під час Української революції 1917–1921 років К. В. Широцький, П. О. Балицький, Г. І. Нарбут та інші діячі української культури прагнули повернутися на Батьківщину із Петрограда та інших частин колишньої Російської імперії, попри всі складнощі та негаразди [280, с. 32–33].

За часів Української революції укріпилися міжособистісні зв'язки між поціновувачами вітчизняної старовини по обидва береги Збруча. Постійне листування, зустрічі й обговорення відбувалися між Й. Г. Пеленським, І. І. Кревецьким, О. Д. Назаруком, Г. І. Нарбутом, В. Г. Кричевським, М. Ф. Біляшівським та іншими. Особливою самовідданістю у намаганнях зберегти пам'ятки минулих епох (насамперед – дерев'яні церкви) вирізнявся професор Львівського університету Й. Г. Пеленський, що зібрав величезну кількість матеріалів (фотографій, рисунків, планів та описів) [303, с. 44]. Після встановлення польської влади у Львові Йосип Гаврилович перевіз свій доробок до Києва, де ним дуже зацікавилися Г. Г. Павлуцький та В. М. Щербаківський. Завдяки подібним контактам дослідники української старовини, що були розділені імперським кордоном, почали все активніше підтримувати різноманітні форми комунікації, створюючи єдине дослідницьке середовище. Враховуючи модерну специфіку, створені ними міжособистісні зв'язки принаймні частково відповідають критеріям «мережевого суспільства» [552, с. 24].

У 1919 році працівники пам'яткоохоронних інституцій скаржилися на об'єктивну неможливість проводити послідовну роботу зі збереження історико-культурного надбання через нечіткість поставлених цілей і задач, загальну нестабільність та відсутність постійного фінансування. Зокрема, згадки про матеріальну скруту можна простежити на сторінках щоденника

Ф. Л. Ернста, працівника Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІСу). Ситуація у серпні 1919 року була настільки нестабільною, що була ліквідована навіть сама інституція, що опікувалася пам'ятками минулого: «9 [серпня] дізналися, що на 10 призначена евакуація банку. ВУКОПМІС ліквідується, грошей на перевозку неможливо дістати, всі співробітники по банках, в муз[ейному] фондї або на розкопках, не мають платні 1 ½ місяця» [154, с. 131]. У несприятливих умовах перманентних бойових дій та постійної зміни політичних режимів знані митці та науковці змушені були підробляти на найважчих роботах. Як зазначав у некролозі на згадку про живописця Г. І. Нарбути його давній товариш Д. М. Щербаківський, такі підробітки рідко приносили гроші, проте часто підривали здоров'я. Слід зазначити, що і сам Д. М. Щербаківський нерідко був змушений харчуватися лободою, зібраною на дніпрових кручах та працювати вантажником в порту міста Києва [281]. Непоодиноким явищем були й «підселення» сторонніх людей у квартири дореволюційних професорів. Так, від червня 1920 року всій родині Г. Г. Павлуцького, професора Київського університету св. Володимира, довелося мешкати в одній кімнаті колись просторої оселі [451, с. 7].

У працівників перших пам'яткоохоронних інституцій радянської України як через переважно привілейоване соціальне походження (із дворянства або духівництва), так і з причини власної політичної позиції нерідко виникали «непорозуміння» із представниками радянських репресивно-каральних органів. Так, у 1919 році, під час «Червоного терору» у Харкові, був заарештований мистецтвознавець, професор Ф. І. Шміт. Вчений був засуджений до трьох років примусових робіт умовно [254, с. 807]. Науковець очолював місцевий ГУБКОПМІС, стояв біля витоків «Харківської школи мистецтвознавців», займався виробленням теоретичного та практичного інструментарію дослідження спадщини минулого. Як відомо, не лише науково-педагогічні, а й морально-етичні настанови Ф. І. Шміта мали значний вплив на його учнів та учениць, що самовіддано зберігали

рухомі та нерухомі пам'ятки вітчизняної історії та культури [426, с. 262]. Професору закидали те, що він разом із іншими харківськими інтелігентами підписав «Звернення вчених Півдня Росії до вчених Західної Європи» за часів перебування денікінців. «Звернення» було радше антибільшовицьким політичним маніфестом, хоча у ньому підписанти підкреслили важливість збереження академічних свобод. Потрапила в поле зору радянських репресивно-каральних органів й учениця Ф. І. Шміта О. О. Нікольська, що мала дворянське походження [436, с. 116–118]. Через постійний пресинг із боку репресивно-каральних органів, чимало видатних дослідників були змушені змінювати місця свого постійного проживання й роботи. Така доля спіткала й професора Ф. І. Шміта [254, с. 807]. Попри наявність умовного засудження до трьох років примусових робіт, таки зміг працювати за фахом у Харкові, а згодом перебрався до Києва. Від 1921 року Федір Іванович опікувався дослідженням та реставрацією Софійського собору, обіймав керівні посади у Всеукраїнському археологічному комітеті (ВУАКу), займався музейною діяльністю тощо.

Протягом 1920-х років, в часи «коренізації», українські науковці отримали змогу відносно вільно досліджувати ті пласти історико-культурного надбання, що ілюстрували національну самобутність. Доповідна записка до Музейно-виставкової секції Політосвіти є документом, де були артикульовані ключові цілі пам'яткоохоронної та музейної роботи. Доповідна записка була складена М. Ф. Біляшівським, директором Першого державного музею у місті Києві [72, арк. 9]. Одночасно із завданням проводити наукову роботу у різних напрямках, музейником був зроблений акцент на територіальному, а не суто етнічному принципі організації досліджень, що вказує на прагнення всебічно досліджувати вітчизняну історію та культуру: «Головне завдання цього Музею – з'ясувати з різних боків [...] як минуле, так і сучасне життя всіх народів, що населяли, чи населяють Україну» [72, арк. 9]. Текст цієї «Доповідної записки» свідчить про те, що українські музейники у 1920-ті роки прагнули ставити собі за

мету всебічно проаналізувати ключові особливості артефактів задля забезпечення високого рівня об'єктивності в конструюванні образу історичних епох та етнічних процесів, що відбувалися на території України. Слід зауважити, що забезпечення достовірності історичних реконструкцій є одним із ключових завдань музейництва на сучасному етапі розвитку [393, с. 95].

Попри відсутність в українських науковців упередженого ставлення до представників інших національностей, їх російські колеги неодноразово закидали їм «шовінізм». Так, після переїзду до Києва у 1921 році професор Ф. І. Шміт жалівся своєму ленінградському колезі М. Я. Марру на сильні «націоналістичні настрої» [254, с. 808–809]. Попри те, що професор зазначав, що не може бути «суддею» українцям у прагненні побудувати національну культуру, у власних листах до київського приятеля А. В. Вінницького він неодноразово таврував академіка О. П. Новицького та інших київських колег-музейників як «укрошовіністів» [526, с. 311–312]. Окремі співробітники Російської академії історії матеріальної культури, що у 1924 році разом із представниками ВУАКу брали участь в розкопках Ольвії, із відвертим роздратуванням ставилися до вимог та норм, встановлених українськими вченими та інституціями. Попри тісні контакти із Б. Л. Богаєвським та іншими науковцями РСФРР, представник ВУАКу Д. М. Щербаківський підкреслював, що чимало росіян продовжували сприймати Україну як «провінцію» [409, с. 75–76]. Утім, на той час українські та російські колеги вміли визнавати здобутки одне одного. Свідченням цього є запрошення представників УСРР на Всесоюзний Археологічний з'їзд [18, арк. 86], присвячений 100-річчю археологічних розкопок у Херсонесі-Таврійському, що було надіслане Головним управлінням науковими установами Наркомосу РСФРР у лютому 1927 року. У газетній замітці, присвяченій проведенню Другого Всесоюзного Археологічного з'їзду у 1927 році, були розміщені повідомлення як від російських, так і від українських археологів. Учасники з'їзду відзначили

вагомий внесок В. П. Бузескула та Ф. Л. Ернста у дослідження античних пам'яток Криму [153, с. 3].

Протягом 1920-х років у фаховому середовищі обговорювалася низка проєктів перетворень у різних аспектах пам'яткоохоронної роботи. Кожен із них був відображенням бачень науковцями пріоритетних завдань охорони історико-культурного надбання, що формувалися на основі професійної етики. Особливо активно дослідники та представники влади обговорювали зміни в музейній сфері. Серед численних пропозицій слід виокремити ті, що належали М. Ф. Біляшівському (просвітницька робота, акцент на історії праці, побуту, сільського господарства), В. В. Дубровському (існування різних типів музеїв – історичних, мистецьких, природничих, технічних і т. д.) та М. Г. Криворотченку (концепція «соціального музею», по факту – установи політосвітнього спрямування) [391, с. 255–272].

Надалі розходження проєктів В. В. Дубровського (представник Укрнауки) та М. Г. Криворотченка (представник Укрполітосвіти) вилилися у масштабну дискусію. М. Г. Криворотченко прагнув розповсюдити на всі профільні установи схему «соціального музею», що мав би показувати розвиток людства виходячи із принципу детермінованості історичного процесу розвитком виробничих сил відповідно до марксистсько-ленінського підходу [275, с. 14–15]. Основоположним завданням музейних установ було задеклароване виховання свідомих радянських громадян. Це завдання мало бути досягнуте перепрофільованими музейними установами завдяки співробітництву із Політосвітою, Школами соціалістичного виховання, науковими кафедрами тощо. В. В. Дубровський, натомість, не заперечував важливості ідеологічного виховання мас, однак передовсім звертав увагу на необхідність об'єднати всі державні музейні установи під єдиним керівництвом. Представник Головнауки наполягав на тому, що музеї мають об'єднати функції збереження об'єктів історико-культурного надбання із науково-дослідною та освітньою (у широкому визначенні) роботою [89, арк. 179–183]. Засідання Методичної комісії, де представники Головполітосвіти

та Головнауки, попри розбіжності, були заявлені як співдоповідачі, відбулося 25 травня 1926 року [348, с. 113]. Серед учасників засідання переважали прихильники «наукоцентричної» концепції розвитку музейної сфери, втіленням якої був проєкт В. В. Дубровського. Аналізуючи Журнал засідання комісії для з'ясування розходжень між Головополітосвітою та Головнаукою, можна дійти висновку, що заідеологізований проєкт М. Г. Криворотченка беззастережно підтримали тільки працівники Харківського соціального музею О. Ю. Оландер та Б. К. Пилипенко [89, арк. 183–189]. Частково підтримав «політосвітне» бачення майбутнього й директор Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка А. В. Вінницький, що мав досвід роботи у київській губернській політосвіті. Більшість дослідників пристала на пропозицію В. В. Дубровського, що передбачала підпорядкування музеїв Українському головному управлінню науковими установами (Укрнауці) при збереженні їх диференційного спрямування. Цікавим є те, що на засіданні комісії окрім організаційних та ідейних розходжень, музейники та пам'яткоохоронці обговорили низку питань, що не вирішувалися протягом років. Так, С. А. Таранушенко, директор Музею українського мистецтва у Харкові, зазначив, що одним із ключових викликів для цієї сфери є крайня обмеженість фінансових та кадрових ресурсів. Водночас дослідник аргументовано довів, що музей є передовсім науковою установою [217, с. 163]. Ф. Л. Ернст звернув увагу присутніх на вкрай незадовільний стан пам'яткоохоронної роботи, що на той час також перебувала де-факто у віданні Головополітосвіти. Також професор зазначив, що в УСРР були ліквідовані навчальні заклади та їх підрозділи, де готували музейних та пам'яткоохоронних працівників. Через це виникла небезпека розпорошення кадрів, адже нечисленні майбутні фахівці мали навчатися у Ленінграді або Москві [89, арк. 186–187]. Остаточо питання щодо об'єднання різних типів музеїв під керівництвом Укрнауки було вирішене на засіданні Колегії НКО 28 вересня 1926 року [348, с. 115]. Цей крок допоміг зберегти музеї як наукові та пам'яткоохоронні центри та створити на базі найбільших із них (у

Харкові, Києві, Одесі та Дніпропетровську) крайові інспектури з охорони пам'яток культури. Станом на початок 1929 року Народний комісаріат освіти та його місцеві осередки утримували 69 музейних установ із 95, а інші 16 перебували на балансі різноманітних відомств – від Істпарту до Наркомату земельних справ [78, с. 8–11]. Спроби відстояти традиції вільної від контролю «згори» наукової діяльності мали місце і до з'ясування розбіжностей між структурними підрозділами Наркомосу у травні 1926 році. Ще раніше, у листопаді 1925 року, прагнення до збереження академічної автономії спричинило внутрішні непорозуміння між членами ВУАКу. М. О. Макаренко, В. Є. Козловська та інші дослідники заблокували ухвалення рішень та об'єднаних зборів 21 листопада 1925 року. Науковців непокоїли плани щодо об'єднання секції археології та мистецтв у складі ВУАН із Всеукраїнським археологічним комітетом. Зрештою у лютому 1926 року переміг проєкт М. Я. Рудинського, що передбачав об'єднання під єдиним керівництвом всіх інтелектуальних сил Академії наук та перетворення ВУАКу на основний теоретико-методологічний та наглядний пам'яткоохоронний орган радянської України [409, с. 20–21].

Для кращого розуміння професійної етики пам'яткоохоронців, слід усвідомити, що збереження історико-культурного надбання було них справою усього життя. Заради свого покликання вони були готові миритися із фінансовими, побутовими та іншими незручностями. На початку 1920-х років матеріальне забезпечення музейних та пам'яткоохоронних установ і навіть ВУАН було настільки сутужним, що працівники не отримували ані заробітної платні, ані «академічних» пайків. У своєму листі до академіка М. Я. Марра перший голова ВУАКу Ф. І. Шміт констатував, що на посадах лишалися лише люди, «ідейно пов'язані з наукою», а молодші працівники «розбігаються» [254, с. 867].

Залишав бажати кращого не лише рівень матеріального забезпечення співробітників, а й технічний стан та оснащення самих музеїв. М. Ф. Біляшівський, учений зберігач Першого державного музею у місті

Києві, інформував представників Музейно-виставкової секції політосвіти про незадовільний технічний стан провідного київського «храму мистецтв». Станом на листопад 1922 року у будівлі по вулиці Олександрівській, 29, протікав дах, вийшли з ладу водогін та каналізація [56, арк. 8]. Фізичне збереження об'єктів історико-культурного надбання було пріоритетним у діяльності тогочасних пам'яткоохоронців і музейних працівників. Через це представники Всеукраїнської академії наук поставили жорсткі вимоги щодо дотримання низки вимог організації та охорони виставок, які відбувалися за розпорядженням Київського губернського відділу народної освіти [52, арк. 181].

Сучасний український історик Сергій Білокінь, що особисто спілкувався із мистецтвознавцем Павлом Жолтовським, згадував, як Павло Миколайович характеризував залежність між умовами роботи у тогочасних музейних установах та відданістю справі їх працівників: «Мізерні штати, мізерні кошти тодішніх музеїв прирікали любителів цієї справи на спартанське життя. І була в цьому дуже добра сторона. Люди без покликання не довго бавились цими справами, швидко відсіювались. Залишались на музейній роботі лише ті, що «претерпіли до кінця»» [217, с. 9]. Нерідко самовіддана робота пам'яткоохоронців не знаходила розуміння як у представників місцевої влади, так і у їхніх колег-музейників. Приміром, у 1929 році співробітники Музею українського мистецтва разом із документацією були затримані головою Бобрицької сільради Жданом біля Ромен. Занепокоєння сільського посадовця викликали обміри ампірної церкви (1801 року) в селі Бобрик, котру планували розібрати на будматеріали. Утім, завдяки рішучості заступника наркома освіти О. А. Полоцького та крайового інспектора С. А. Таранушенка прикре непорозуміння вдалося владнати [249, арк. 111]. У відповідь на протест представників Коростенського краєзнавчого музею в справі вилучення представниками Музею українського мистецтва в Харкові різьблених дверей церкви у селі Підлуби, С. А. Таранушенко зауважив, що лише так можна

було врятувати їх від знищення. При цьому музейник підкреслив, що Воскресенська церква (1750 року) у Підлубах перебувала на балансі Коростенського краєзнавчого музею як пам'ятка культури. Сакральна споруда не використовувалася за прямим призначенням і перебувала в аварійному стані. Прикрашені різьбленням двері та західний портал храму потерпали від неодноразового вандалізму місцевих мешканців [68, арк. 346].

Спогади П. М. Жолтовського, що були написані вже на схилі літ, дають змогу переконатися, наскільки сильно він та подібні до нього подвижники переймалися становищем історико-культурного надбання своєї Батьківщини. Прикметно, що він бачив зв'язок між ставленням до надбань минулих епох з боку держави та власною долею: «... Перипетії мого життя цілком відповідали перипетіям історичної долі пам'яток старовини та мистецтва... Взагалі все гірке і важке, як і щасливе і гарне в моєму особистому житті тісно зв'язане з відношенням до пам'яток старовини: коли їх нищили – мені прийшлося разом з іншими діячами нашої культури сидіти у концтаборах; коли припинилась епоха... мені пощастило знову повернутися до своєї справи, уже як шанованому спеціалісту. І репресії, і нагороди мені припадали за одну і ту ж справу, в залежності від того, як до цієї справи ставились» [87, с. 121–122].

Нерідко дослідники настільки прив'язувалися до справи всього свого життя, що не могли жити без створених власноруч колекцій та експозицій, а також роботи, що так сильно їх вабила. Недаремно сучасний український дослідник А. О. Пучков бачить зв'язок між передчасною смертю знаного мистецтвознавця Г. Г. Павлуцького та «погромом», що був вчинений в його Alma Mater – Київському університеті, у 1924 році. Напередодні смерті Григорія Григоровича безслідно зникли майже всі експонати створеного ним Музею красних мистецтв, а оздоблення колишньої університетської церкви було повністю знищене [148, с. 12].

Вшанування здобутків дослідників старшого покоління було невід'ємною складовою професійної етики охоронців історико-культурного

надбання. Дослідники-учні згадували про своїх вчителів та наставників не лише теплим словом, а й ґрунтовним аналізом творчого доробку віддавали шану тим, хто відкрив для них світ науки. Після смерті Г. Г. Павлуцького вийшли одразу декілька некрологів та розлога доповідь колишніх студентів університетського професора, виголошена на засіданні київського Історичного товариства Нестора-літописця 25 березня 1924 року. С. О. Гіляров, В. М. Зуммер та Ф. Л. Ернст відзначили непересічну роль Григорія Григоровича в дослідженні та популяризації українського мистецтва, самовіддану педагогічну роботу покійного вченого [516, с. 76]. Отже, слід зауважити, що Г. Г. Павлуцький, Ф. Л. Ернст, Д. М. Щербаківський, С. А. Таранушенко, П. М. Жолтовський та інші музейники та охоронці історико-культурного надбання ставили перед собою соціально значущу ціль, із високим ступенем відповідальності усвідомивши своє покликання [396, арк. 169]. Як зазначив знаний німецький соціолог Макс Вебер у праці «Про внутрішнє покликання до науки», особистістю у науковій сфері може стати лише той, хто служить лише одній науковій справі [296, с. 313]. Заради свого покликання віддані своїй праці науковці могли лишити поза увагою низку незручностей, адже для них самореалізація в справі, що їх довгий час вабила, була значно більш пріоритетною. Так, у листуванні із директором Житомирського краєзнавчого музею В. Г. Кравченком П. М. Жолтовський розповідав про своє сутужне матеріальне становище й незабезпеченість житлом у Харкові. У листі від 19 січня 1926 року Павло Миколайович повідомив, що помешкання він не має і проживає у приміщенні музею. У листі, написаному між лютим і травнем того ж 1926 року, музейник бідкається, що задля того, аби винаймати квартиру на Основі (тодішньому передмісті Харкова) йому треба викласти 10 рублів із 35, що він одержує на місяць [87, с. 367].

Важливим проявом професійної етики спільноти пам'яткоохоронців був високий рівень внутрішнього контролю та неприпустимість порушень норм роботи із пам'ятками. Завдяки дослідженню фамільного склепу

Лизогубів під Воскресенською церквою у Седневі інспектор чернігівської політосвіти О. Ю. Оландер зажив слави у науковому співтоваристві [277, с. 119]. У серпні 1927 року був звільнений з посади директора Конотопського окружного музею О. Ц. Поплавський, що за будь-яку ціну прагнув прославитися в дослідницьких колах. Аматор [435, с. 54], що не мав фахової освіти та наукового керівництва, відкритого листа чи будь-якого іншого дозвільного документу, вдерся до склепу останнього українського гетьмана Кирила Розумовського у Воскресенській церкві в Батурині. Внаслідок некомпетентних робіт була частково зруйнована стеля склепу та мармуровий надгробок. Через некомпетентність та непоправні наслідки, самовільні роботи О. Ц. Поплавського в Батурині були розцінені представниками Народного комісаріату освіти як злочин [110, арк. 43]. Завідувач Конотопським окружним музеєм, імовірно, хотів знайти в могилі К. Г. Розумовського добре збережене тіло та поховальний інвентар. Утім, у підсумку до Конотопу були відправлені лише декілька гудзиків і прикрас, фрагменти волосся та забальзамоване серце останнього гетьмана України у пошкодженій скриньці [208, с. 49]. Вчинок Олега Поплавського отримав морально-етичну оцінку не лише представників освітнього комісаріату, а і його колег. За некомпетентність та марнославство він був охарактеризований Київським крайовим інспектором охорони пам'яток культури Федором Ернстом як «Герострат із Конотопу» [85, с. 2]. Некомпетентні дії музейника, що мали руйнівні наслідки, стали предметом обговорення на Загальних зборах Конотопського краєзнавчого товариства 10 липня 1927 року. Колеги О. Ц. Поплавського на чолі із головою історичної секції товариства А. Х. Сузилом звернулися до Всеукраїнської академії наук та Укрнауки задля відновлення пошкоджених пам'яток та недопущення подібних випадків у майбутньому [16, арк. 47]. При цьому, навряд чи можна оцінювати постать О. Ц. Поплавського настільки однобічно. У серпні 1925 року завідувач Конотопським окружним музеєм звертав увагу посадовців на загрозовий стан палацу Кирила Розумовського в Батурині [11, арк. 25] Окрім цього,

О. Ц. Поплавський листувався із київським крайовим інспектором Ф. Л. Ернстом і неодноразово запрошував його до Конотопу і Батурина [435, с. 55–56].

Важливою складовою становлення професійної етики пам'яткоохоронців було утвердження монопольного права надавати дозволи науковцям на проведення відповідних досліджень. Так, 25 жовтня 1921 року на Спільному засіданні секцій археології та мистецтва ВУАН Д. М. Щербаківський виступив із закликом негайно відкликати мандати, виданий Г. Я. Стеллецькому. Вченого обурило те, що дозвіл на розкопки кістяка мамонта біля Кременчука був виданий в обхід Археологічної секції Всеукраїнської академії наук [191, арк. 218]. Порушення норм археологічних розкопок набули особливого поширення протягом 1920-х – 1930-х років. У той час пошуком коштовностей займалося чимало аматорів, яким були невідомі усталені у науковому співтоваристві норми, Данило Михайлович Щербаківський констатував значну поширеність «скарбошукацтва» на Київщині, Херсонщині та Дніпропетровщині у своїх доповідях на пленумі ВУАК та зборах Київської крайової інспектури охорони пам'яток у 1926 році [516, с. 270–273]. Деякі фахівці, приміром, науковий співробітник Херсонського історико-археологічного музею А. В. Добровольський, допускали залучення всіх охочих до найпершого, підготовчого етапу археологічних досліджень – рекогносцировки. Утім, подібні заходи мали здійснюватися лише за наявності відкритого листа ВУАКу та звіту про здійснені роботи [532, с. 147–148]. Задля поширення відомостей про наукові засади археологічних досліджень ВУАК підтримував контакти зі своїми кореспондентами та уповноваженими в багатьох містах і селах радянської України [409, с. 77–78].

Професійна етика пам'яткоохоронців включала й усвідомлення необхідності дотримуватися схвалених у фаховому середовищі норм при проведенні реставраційних робіт. Приміром, ленінградським професором М. П. Сичовим та представниками ВУАК були визнані неприпустимими

методи реставрації фрескового живопису, що застосовувалися професором Д. Й. Кіпліком у давньоруських пам'ятках Чернігова та Києва. Зокрема, через недбало застосований клей відстав шар фарби на фресці із зображенням св. Теклі (Фекли) зі Спасо-Преображенського собору в Чернігові [13, арк. 369]. Сама фреска була розділена на дві частини (більша потрапила до музею, менша лишилася в соборному храмі). Не менше суперечностей виникло між представниками Софійської комісії ВУАК та професором Д. Й. Кіпліком через роботи, проведені ним у Києві влітку 1928 року. Реставрація фрескового живопису в південній вежі Софійського собору в Києві проводилася з використанням рідкого скла, а також низки «спірних» у методиці поновлення живопису речовин. До них належали алебастр, смола та аміак. Просмолювання поверхні стін проводилася за допомогою праски. Представник Київської крайової інспектури охорони пам'яток культури В. М. Базилевич та професор М. П. Сичов із Ленінграда звернули увагу фахівців на тьмяність кольорів фресок Південної вежі, вкритих рідким склом [288, с. 201]. Через це Софійська комісія ВУАК постановила ліквідувати наслідки робіт, виконаних професором Д. І. Кіпліком. У подальших протиаварійно-відновлювальних роботах київські дослідники та реставратори погодилися орієнтуватися на письмові інструкції Інституту археологічної технології у Ленінграді (реорганізованого в Другий відділ Державної академії історії матеріальної культури), де працював М. П. Сичов [13, арк. 369–370]. Микола Петрович Сичов також наполіг, аби при розкритті первісних фресок Софії Київської були ретельно задокументовані всі пізніші нашарування, адже там могли бути й сліди поновлень XVI і давніших століть [513, с. 94]. Пам'яткоохоронці радянської України напрацювали чималий практичний досвід роботи із вітчизняною старовиною, що знайшов своє відображення не лише у теоретичних розвідках, а й у інструкціях щодо проведення реставраційних робіт. Так, у 1925 році Д. М. Щербаківський разом із М. О. Макаренком уклали «Інструкцію щодо реставрації пам'яток шиття і тканини». Досвідчені члени Реставраційної комісії при «Музейному

містечку» радили не замінювати втрачені фрагменти новими, а передовсім орієнтуватися на припинення процесів руйнації речі [516, с. 268–269]. Українські реставратори старанно студіювали досвід своїх попередників. Це помітно у детальному огляді дореволюційних реставраційних робіт «новгородських фресок» Успенського собору Московського кремля, виконаному працівниками лаврських реставраційних майстерень у Києві [121, арк. 161–165]. Критичні зауваження щодо книги А. Н. Успенського про царських живописців та іконописців XVIII ст. стосуються в більшій мірі змісту зазначеної праці, аніж є втіленням спроби затаврувати попередника за допомогою ідеологічних штампів [256, арк. 178]. В очолюваному крайовим інспектором охорони пам'яток культури С. С. Дложевським Одеському державному історико-археологічному музеї була організована робота із камеральної роботи та реставрації знахідок на місцях розкопок поселень в Ольвії, Березані, Червоному Маяку та Усатовому [24, с. 4–5].

Представники професійної спільноти пам'яткоохоронців сприймали свою роботу не стільки як можливість мати стабільний та високий заробіток чи високе соціальне становище, а радше як шляхетну місію дослідити пам'ятки старовини та зберегти їх для нащадків. В умовах нестачі елементарних продуктів харчування, що стала особливо відчутною під час Голодомору 1932–1933 років та запровадження карткової системи у містах, працівникам музеїв та пам'яткоохоронних структур дозволили одержати городи для їх обробітку. У щоденнику Ф. Л. Ернста можна знайти записи про колективні виїзди на городи біля Ірпеня навесні – влітку 1933 року. Попри те, що працівникам пам'яткоохоронних установ нерідко доводилося ночувати за містом навіть у найгіршу погоду, Федір Людвігович радів, що все-таки мав змогу продовжити свою дослідницьку роботу незважаючи на сутужні матеріальні обставини [277, с. 90–91]. Безумовно, через фінансову скруту музейна й пам'яткоохоронна галузь втратила багато цінних кадрів, адже бути хранителем надбань минулого попри всі складнощі міг далеко не кожен виходець із вчительського, лікарського середовища чи дрібного чиновництва.

Їх попередні заняття дозволяли мати більші й стабільніші доходи. Особливо важко доводилося вихідцям із селянського середовища, адже на їх матеріальну допомогу розраховували чималі родини. Так, Павло Жолтовський згадує про Василя Пруса із с. Дубище біля Житомира, котрий перевівся на бухгалтерську роботу з Музею українського мистецтва, оскільки «не мав за що купити своїй рідні гостинців» [87, с. 64]. Лишалися на пам'яткоохоронній й музейній роботі лише ті, хто готовий був пройти через такі випробування задля дослідницької самореалізації. Такі люди мали високий рівень самосвідомості, сприймаючи дослідження й охорону історико-культурного надбання як свій професійний обов'язок [396, с. 169–170]. Отже, за висловом Макса Вебера, для них подібна праця була «покликанням, що реалізується професійним шляхом» [296, с. 332].

Протягом 1920-х років чимало знаних фахівців «витіснялися» із музейних та пам'яткоохоронних інституцій представниками політосвітніх та партійних структур. Тож можемо погодитися із тезою американської дослідниці Шейли Фіцпатрик, що однією із рис «культурної революції» є «витіснення» старих спеціалістів «висуванцями» [510, с. 12–13]. Віддані науці дослідники нерідко намагалися самотужки боротися за власні принципи та переконання, хоча їхня непоступливість часто мала трагічні для них наслідки. Так, був доведений до самогубства знаний музейник Д. М. Щербаківський. Науковець не витримав цькувань, інтриг та невиправданих звинувачень з боку директора Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка, «висуванця» із політосвіти (до цього чекіста) А. В. Вінницького та його «протеже» А. І. Онищука. Вчений, попередньо залишивши передсмертного листа товаришеві, директору «Музейного містечка» П. П. Курінному, втопився у Дніпрі біля Києва 6 червня 1927 року [516, с. 323–325]. У цьому вчинку Данила Михайловича можна вбачати останню з можливих форм протесту в умовах, коли інакше неможливо було довести свою правоту. З огляду на те, що брат доведеного до самогубства Данила, Вадим Щербаківський, жив у Празі та викладав в Українському

вільному університеті, про трагедію стало відомо далеко за межами УСРР. Це стало поштовхом до трагічної смерті Д. М. Щербаківського на засіданні політбюро ЦК КП(б)У [255, с. 17–18]. Керівництво НКО УСРР не лишилося осторонь подій, що відбулися у 1927 році в Історичному музеї імені Т. Г. Шевченка в Києві. Представники влади намагалися виступити в якості модераторів відносин між науковцями та державою всередині трудових колективів. М. О. Скрипник зауважив, що призначення А. В. Вінницького директором установи було помилковим. Новоспечений директор не мав достатнього досвіду адміністрування, наукових праць і не користувався авторитетом серед колег. Водночас, М. О. Скрипник розкритикував групу співробітників, до якої належали Д. М. Щербаківський та В. Є. Козловська. Народний комісар освіти звинуватив їх у спробі протиставити академічну свободу радянській владі. На думку М. О. Скрипника, подібним гаслам не могло бути місця в радянській державі [204, с. 5]. Натомість, він вбачав у боротьбі вчених за академічні свободи спроби посилити соціальні протиріччя, протиставивши інтелігенцію державі.

Похорон Данила Михайловича, де зібралися знані представники ВУАН та її підрозділів, низки музейних установ, об'єднав представників наукового співтовариства в їх бажанні не лише провести в останню путь знаного колегу, а й домогтися від органів державної влади чесного та неупередженого розслідування причин, через які відомий дослідник вкоротив собі віку. У відкритому листі авторства Й. Ю. Гермайзе, що був підписаний багатьма друзями, колегами та учнями Д. М. Щербаківського, першопричиною трагедії була названа некомпетентність та упереджене ставлення керівництва музею на чолі із А. В. Вінницьким [516, с. 330–338]. На похороні Д. М. Щербаківського його колега, М. О. Макаренко, сказав, що подвижника вітчизняної музейної справи «замучили кати». Правдоподібною видається версія сучасного українського історика С. І. Білоконя про те, що одразу після похорону на «занадто говірких» учасників прощальної церемонії був написаний донос. Аргументом на користь цього може бути те, що під час

допиту М. О. Макаренка 22 травня 1934 року слідчий майже дослівно повторив слова, сказані науковцем над труною Д. М. Щербаківського [281].

Спроби встановити контроль органів влади над усіма сферами життя суспільства надзвичайно посилювалися на тлі «Великого перелому» в СРСР. Навіть участь громадян у наукових та краєзнавчих товариствах перебувала у полі зору адміністративних та репресивно-каральних органів. У 1929 році представники Одеського окружного адмінвідділу та управління НКВС зазначали, що участь «позбавленців» у товариствах різноманітного спрямування може бути дозволена лише як виключення. Водночас представники органів влади «не заперечували», а радше вважали «корисним», якщо типові статuti краєзнавчих, мистецьких та інших товариств не допускали би участі позбавленців [318, с. 33]. Однак, наприкінці 1920-х років представники краєзнавчих об'єднань намагалися залучити якомога ширші кола громадськості, тож не висували додаткових вимог до соціального походження чи роду занять учасників. За даними історика В. С. Прокопчука, протягом 1928–1929 років мережа кореспондентів Українського комітету краєзнавства (координаційного органу загальнореспубліканського рівня) стрімко розширювалася. Так, чисельність кореспондентів зросла із 45 до 65 на території більшості округ УСРР [448, с. 55]. На той час до краєзнавчого руху долучалися люди найрізноманітніших професій – від музейних працівників до агрономів. Місцеві краєзнавчі товариства також не встановлювали жорстких вимог до роду занять та соціального походження учасників. Так, у зареєстрованому 9 квітня 1928 року Статуті Волинського наукового товариства краєзнавства зазначалося, що до Житомирського та інших осередків товариства може долучитися кожен, хто бажає стати корисним у діяльності організації [68, арк. 70]. Дослідницькі та популяризаторські завдання визначалися волинськими краєзнавцями як першочергові. Чільне місце з-поміж них відводилося охороні пам'яток старовини, мистецтва, побуту і природи [68, арк. 71]. Утім, із поступовим утвердженням сталінського тоталітарного режиму становище

відданих справі людей дедалі погіршувалося. Із деякими дослідниками, що мали особливо «неблагонадійне» соціальне походження воліли зайвий раз не спілкуватися. Так, колеги по роботі у Всеукраїнському музейному містечку трималися осторонь колишнього генерала царської армії П. П. Потоцького, аби не бути зарахованими до «друзів білогвардійського генерала [280, с. 137–138].

На тлі «Великого перелому» дедалі важчою ставала місія крайових інспекторів із порятунку історико-культурну спадщину минулих епох для нащадків. Виконуючи свої професійні обов'язки як голова Харківської крайової інспектури, С. А. Таранушенко «тримав руку на пульсі» щодо стану цінних з архітектурної та мистецької точки зору об'єктів. Розуміння неприпустимості руйнувань цінних пам'яток та бажання докласти максимум зусиль для порятунку вітчизняної старовини на додачу до принциповості та прямолінійності Стефана Таранушенка нажили йому чимало впливових ворогів. Тож знаний охоронець історико-культурного надбання перебував на посаді Харківського крайового інспектора охорони пам'яток культури до 1 грудня 1930 року. Цю посаду посів менш конфліктний та не настільки принциповий у питаннях збереження надбань минулих епох живописець та графік С. Ф. Беседін [217, с. 10]. Ф. Л. Ернст, голова Київської крайової інспектури був не менш принциповим та рішучим за свого харківського колегу. У 1929 році Федір Ернст листувався із представниками виконавчої влади на місцях, аби не зберегти принаймні найцінніші пам'ятки Наддніпрянщини. Так, 12 березня 1929 року до сільради с. Трипілля та Обухівського райвиконкому була надіслана заборона руйнувати Введенську церкву (1797 року) [64, арк. 7]. Ф. Л. Ернст аргументував таку позицію щодо цього об'єкту історико-культурного надбання нормами постанови «Про пам'ятки культури і природи» від 16 червня 1926 року, а також винятковим значенням культової споруди як типової для цієї частини України. Наявність посилення на працю Г. Г. Павлуцького «Дерев'яні та кам'яні храми України» [148, с. 74–78] (перше видання побачило світ 1905 року) вказує на

незмінність авторитетів серед представників професійної спільноти пам'яткоохоронців. У свою чергу, це є свідченням існування сталої професійної етики.

Протягом 1920-х – 1930-х років у представників пам'яткоохоронних структур, що мали непохитні принципи професійної діяльності, нерідко виникали конфлікти з представниками місцевої влади. Через це дослідники нерідко вимушено змінювати місце роботи та проживання, проте лишались вірними власним переконанням. Так, К. В. Мощенко та М. Я. Рудинський, два знані полтавські музейники, змушені були полишити роботу в Центральному пролетарському музеї Полтавщини у 1924 році. Утім, давня дружба полтавчан із Д. М. Щербаківським та П. П. Курінним дозволила двом фахівцям знайти роботу у музейних установах Києва [516, с. 196–198]. У 1925 році працівники ДПУ на чолі із В. А. Балицьким розпочали розробку механізмів встановлення повного контролю над українською інтелігенцією. Того ж року розпочалося інспіровані спецслужбами цькування Миколи Біляшівського, Миколи Макаренка, Дмитра Яворницького, Михайла Рудинського та інших директорів музеїв Києва, Дніпропетровська, Полтави тощо [286, с. 302–303]. Сумлінна праця М. Г. Вайнштейна із порятунку історико-культурних надбань Чернігова викликала постійний спротив з боку місцевих органів влади. У своєму особистому листі до знаного київського пам'яткоохоронця Ф. Л. Ернста він зазначав: «Мене за будь-яких підстав безпідставно опльовують місцеві начальники». Через це науковець переїхав до Києва [406, с. 34]. Однак й на новому місці жити й працювати принциповій та непохитній в своїх переконаннях людині було дуже важко.

Вчених змушували привселюдно «вибачатися» за нехтування марксистсько-ленінськими нормами. З початком «Великого перелому» дедалі більше знецінювалася значущість інтелектуальної праці. Зокрема, члени ВУАН примусово мали відвідувати загальні зібрання заводу «Червоний пролетар», а заводчани – відвідувати засідання вченої ради Академії [494, с. 150]. Подібні заходи мали зробити вітчизняних науковців повністю

підконтрольними «громадськості» у «паноптикумі», що створювався тогочасним політичним режимом [569, с. 59]. Із посиленням тоталітарного режиму все частішими ставали нічні збори представників музеїв та установ ВУАН. Людей цілеспрямовано тримали в стані надзвичайної нервозності, надаючи «екстраординарності» звітам про «чистки» в різноманітних установах. Наприклад, про один із таких «понаднормових» нічних заходів, що відбувся 8 вересня 1933 року у «Всеукраїнському музейному містечку» під головуванням новопризначеного директора Л. П. Калениченка згадував у своєму «Щоденнику» знаний охоронець історико-культурного надбання Ф. Л. Ернст [277, С. 93]. На таких зборах критикувалася, з-поміж іншого «надмірна» пам'яткоохоронна активність науковців. Назви подібних засідань були надзвичайно промовистими: «Фашизм в українському мистецтвознавстві», «Попівщина під забралом мистецької критики», «Проти відродителів та реставраторів» тощо [494, с. 151].

В умовах встановлення тотального партійно-ідеологічного контролю працівники пам'яткоохоронних структур були вимушені йти на компроміси із необхідністю реалізувати «партійні завдання» задля збереження хоча б найціннішої частини з-поміж шедеврів минулого. В укладеній М. І. Яворським та В. В. Дубровським Доповідній записці до ВУАКу та крайових інспектур пропонувалося «знайти баланс» між пам'яткоохоронною діяльністю та викликами «Культурної революції». В умовах «Великого перелому» та масштабної антирелігійної кампанії вчені були змушені просити колег надавати дозвіл на розбирання частини церков XVII–XVIII ст. Однак, була висунута умова проводити обов'язкове наукове обстеження пам'яток перед їх знищенням коштом організації, що прагнула використати будматеріали. Авторами Доповідної записки був зроблений акцент на неприпустимості безконтрольного задоволення подібних прохань від комуністичних активістів та місцевих організацій [43, арк. 19]. Дізнавшись у 1929 році про наміри Сумської міської ради розібрати Покровську церкву (1783 року), голова Харківської крайової інспектури охорони пам'яток

культури С. А. Таранушенко висловив аргументований протест проти таких дій і відрядив до Сум співробітника інспектури. В описі пам'ятки професор мистецтвознавства зробив акцент на тому, що цей храм належить до українського «народного» типу, опозиційного «пансько-кріпацькому» стилю ампір [138, арк. 123]. У зверненні до УКОПК, Відділу культів та НКВС УСРР представники крайової інспектури, що повне знесення Покровської церкви в Сумах є неприпустимим. Утім, лишалася можливість дійти компромісу із міською радою, що прагнула поліпшити рух на Базарній площі м. Суми. Задля цього пропонувалося розібрати пізніші, ампірні прибудови – дзвіницю, тамбур, а також огорожу зі сторожкою [66, арк. 124]. Теоретично це дозволяло «очистити» більшу частину ділянки, необхідної для поліпшення дорожнього руху. Однак, представники виконавчої влади не дотрималися обіцянки зберегти початкову, «козацьку» частину храмового ансамблю. У листопаді 1932 року Сумська міськрада задля здешевлення процесу розбирання прибудов і дзвіниці Покровської церкви дозволила використати динаміт за порадою «авторитетних техніків та інженерів». Унаслідок вибуху первісна частина споруди була настільки пошкоджена, що «довелося знести і саму пам'ятку» [81, с. 30]. У 1931 році, під час вилучення «Рудметалторгом» коштовностей із колекцій «Музейного містечка» у Києві, тамтешній співробітник М. М. Чорногубов надав експертний висновок про малоцінність речей, що мали бути відправлені на металобрухт: «... Такому ансамблю, думається, не завадить зняття потворних нових срібних шат з десятка нестарих ікон притвору» [406, с. 137].

Ідеологізація всіх сфер життя радянського суспільства була однією із характерних особливостей часів «Великого перелому». Охорона пам'яток не була виключенням. Своєрідний «злам» у науковій етиці зафіксував звіт про роботу УКОПК за період із травня 1930 по травень 1931 року [95, арк. 159–160]. Крайовим інспекторам з охорони пам'яток культури закидали, що на закріплених за ними територіях ведеться пріоритетний облік тих об'єктів, що відображають їх наукові інтереси, а не актуальні громадські потреби.

Фахівців звинуватили в неуважності до виконання директив Наркомосу УСРР щодо першочергового обліку революційних пам'яток. Представників Харківської крайової інспектури звинувачували у надмірній увазі до пам'яток сакрального дерев'яного зодчества, Київської – до будівель у стилі ампір, Одеської – до археологічних об'єктів [95, арк. 160]. У 1931 році Колегія Народного комісаріату освіти радянської України констатувала відірваність роботи охоронців культурного і природного надбання від нагальних господарських потреб, а також звинуватила їх у недостатній системності дослідницької роботи. Працівники пам'яткоохоронних інституцій були звинувачені в тому, що вони залишили поза увагою об'єкти, пов'язані із революційною боротьбою, побутом робітників і селян, розвитком техніки та соцбудівництвом. Натомість фахівці, з огляду на тематику власних наукових студій, занадто багато уваги приділяли вивченню церков та цивільних будівель, що ілюстрували «західні впливи» на вітчизняну культуру [144, арк. 91–92]. Поділ пам'яток на археологічні, історичні, архітектурні та інші мав бути замінений типологічною схемою, заснованою на класовому підході. Так, об'єкти історико-культурного надбання мали розподілятися на докапіталістичні, капіталістичні та місця «класових боїв пролетаріату і пролетарської революції» [151, арк. 93].

Відстоювання принципів наукоцентричності роботи музейних установ ставало дедалі складнішим завданням на тлі боротьби із «речовим ухилом». Вірні усталеним традиціям зберігання та експонування об'єктів матеріальної культури працівники музейних установ були звинувачені у «формалізмі», «ідеалізмі» та інших «хибах». Наукового співробітника Всеукраїнського антирелігійного комбінату М. М. Черногубова звинуватили у «фетишизмі» за твердження, що будь-який музей є перш за все зібранням речей. Теза про культурне братерство навіть із упередженими щодо СРСР європейцями була затаврована як така, що «межує із контрреволюційністю» [124, арк. 48]. Робота музейних установ усе більше й більше ідеологізувалася, фактично перетворюючись на ідеологічно-пропагандистську, що була покликана

усплавлювати тогочасних керівників держави та «соціалістичний наступ усім фронтом» [438, с. 101].

Умовною «точкою неповернення» в становленні тотального патрійно-ідеологічного контролю над пам'яткоохоронною та музейною сфері УСРР стали процеси, пов'язані із усуненням з посади наркома освіти, ідеолога «українізації» М. О. Скрипника 23 лютого 1933 року та його самогубством 7 липня 1933 року Наступник Миколи Скрипника, В. П. Затонський, почав блокувати процеси, що сприяли розвитку національної свідомості українців й конституювали їх окремішність [410, с. 141]. Надалі розпочалися «чистки» в Народному комісаріаті освіти з метою винищення «націоналістичних традицій» Миколи Скрипника. Однією із жертв кампанії із витіснення «неблагонадійних» став колишній «боротьбист» О. А. Полоцький [278, с. 512], голова Укрнауки, що особисто контролював стан пам'яткоохоронної роботи. Знаний пам'яткоохоронець В. В. Дубровський згадував самогубство М. О. Скрипника як жахливу подію, що «кинула трагічну тінь» на весь період його урядування [348, с. 166]. Те ж саме стосувалося й прибічників курсу на «українізацію» в структурах Наркомосу, яких замінили на «висуванців» П. П. Любченка та П. П. Постишева [278, с. 511–512]. Британський історик Крістофер Рід зазначив, що через повне підкорення культури ідеологічній сфері під контролем відповідних «державних та партійних органів» [581, с. 19] здійснювалася колосальна перебудова тогочасного суспільства. Радянський Союз часів сталінізму, аналогічно до нацистської Німеччини, не потребував «непрактичної вченості», класичного гуманізму та «аполітичності» [456, с. 526]. Адже, як влучно зауважила відома американська дослідниця Шейла Фіцпатрик, однією із рис «Культурної революції» є «витіснення» старих спеціалістів «висуванцями» (у випадку тогочасного СРСР – здебільшого із середовища пролетаріату та селянства) [510, с. 12–13]. Навіть знане й шановане в професійних колах ім'я не могло врятувати від «ідеологічної розправи». Прикладом подібної «розправи» може слугувати, приміром, сфабрикована у 1933 році справа, що викрила

«буржуазно-націоналістичну групу», якою начебто керував професор Д. І. Яворницький. Його позбавили права керувати створеним здебільшого його зусиллями Дніпропетровським історичним музеєм – потужним центром досліджень спадщини Запорозжя [494, с. 149–150]. За три роки до цього була ліквідована кафедра українознавства в Дніпропетровському інституті народної освіти (ДІНО). Жертвами інспірованих Державним політичним управлінням (ДПУ) судових процесів стали численні колеги та учні Д. І. Яворницького як по академічній, так і по музейній установі: П. А. Козар, М. Я. Рудинський, В. О. Пархоменко та інші [475, с. 29].

Подібною була доля представників школи академіка Д. І. Багалія, більшість з яких працювали в Науково-дослідному інституті історії української культури, що постала на базі однойменної науково-дослідної кафедри у 1930 році. Після смерті Д. І. Багалія інститут очолив інститут очолив «висуванець» ЦК КП(б)У Д. Л. Похилевич. Новий очільник наукової установи не мав фахових публікацій і не користувався повагою більшості співробітників, що були учнями. Восени 1933 року, після трагічної загибелі М. О. Скрипника, Інститут історії української культури імені акад. Д. І. Багалія розформували. Незадовго до цього наукова установа була об'єднана із Інститутом історії матеріальної культури, де до реорганізації була відсутня навіть комсомольська ячейка [77, с. 38–44]. Більшість співробітників об'єднаної установи не уникли репресій. Подібні «погроми» цілих наукових шкіл, члени котрих входили до спільноти пам'яткоохоронців України, «обезкровлювали» цю професійну групу починаючи від 1933 року. Тоді були засуджені за надуманими звинуваченнями охоронці історико-культурного надбання із Харкова, що гуртувалися довкола «корифея» С. А. Таранушенка [434, с. 18]. Згідно постанови судової Трійки Колегії ДПУ УСРР від 24 жовтня 1934 року були засуджені до різних термінів ув'язнення співробітники Музею українського мистецтва (С. А. Таранушенко та П. М. Жолтовський), Харківського художнього інституту (Д. П. Гордєєв) та Харківського історико-художнього музею (О. А. Берладіна, О. А. Нікольська

та О. Ц. Поплавський). Пам'яткоохоронцям та музейникам інкримінувалася участь в «російсько-українському фашистському блоці». За версією слідства, учасники вигаданого угруповання планували «повалити радянську владу» за допомогою «арсеналів зброї», що зберігалася у музеях. Також усі члени блоку активно займалися «шкідництвом» на культурно-просвітницькій ниві [292, с. 107]. Прикметно, що слідчі намагалися якомога «розширити» мережу вдаваних «контрреволюціонерів» на інші міста, що призвело до арештів Ф. Л. Ернста в Києві та Ф. І. Шміта в Ленінграді протягом жовтня – листопада 1933 року [217, с. 585–586].

Варто звернути увагу на те, що в часи утвердження тотального партійно-ідеологічного контролю втрачали силу попередньо укладені угоди між громадянами й урядом, що гарантували безпеку фізичним особам. Так, представники репресивно-каральних органів порушили умови Договору між знаним колекціонером П. П. Потоцьким та Наркомосом УСРР. Укладений 28 квітня 1926 року Договір містив гарантії безпеки Павлу Потоцькому та його колекції, що була перевезена до «Музейного містечка» із Петрограда (фактично продублювавши зміст «охоронного листа» Раднаркому 1921 року) [280, с. 82–84]. Залежно від кон'юнктури, опальним науковцям інколи повертали академічні звання та навіть присуджували нагороди. Приміром, у 1937 році отримав звання доктора суспільних наук знаний історик та музейник Д. І. Яворницький [475, с. 29–30]. Утім, знаний козакознавець був фактично позбавлений права на вільну науково-дослідну роботу.

Справжнім «випробуванням на міцність» для професійної етики пам'яткоохоронців була «соціалістична реконструкція» центру Києва другої половини 1930-х років. Задля надання зовнішніх рис законності своїм планам щодо руйнування Михайлівського Золотоверхого собору – однієї з найцінніших пам'яток України, партійним функціонерам потрібно було провести бодай подобу експертизи споруди, що мала бути визнана «малоцінною». Після такої «формальності» шлях до руйнування давньоруського храму був би відкритим. Першу з експертних комісій очолив

М. О. Макаренко. Подвижник зробив усе від нього залежне для недопущення надання позитивного висновку експертизи. Проте, «лояльніший» до партійної дисципліни Ф. А. Козубовський згадував, що М. О. Макаренко змушував його та І. В. Моргілевського підписати проєкт доповідної записки від імені Президії Академії наук, де зазначалося, що Михайлівський Золотоверхий собор у Києві має виняткову цінність [368, с. 39]. Невдовзі після цього М. О. Макаренко був заарештований за сфабрикованим звинуваченням. Науковця ув'язнили 26 квітня 1934 року. Вирок від тогочасної судової «трійки» не забарився: вже 23 травня Миколу Омеляновича перевели з Києва до Казані, а 4 січня 1938 року М. О. Макаренка розстріляли у Томську [494, с. 186]. Слід зазначити, що непохитний у своїх переконаннях науковець намагався максимально коректно й аргументовано пояснити правомірність власних висновків. Утім, спілкування з Й. В. Сталіним та П. П. Постишевим не врятували ані собору, ані його захисника [406, с. 178].

Ставши свідками трагічної розв'язки спроби Миколи Макаренка чинити опір владним «замовленням», його наступники вирішили не йти «тернистим шляхом» спротиву існуючій тоталітарній системі, а обрати натомість протилежну поведінкову стратегію – стали слухняними «гвинтиками» системи задля збереження власного життя. З огляду на тогочасну атмосферу страху та з метою збереження власного життя доволі швидко знайшлися й фахівці, що на противагу М. О. Макаренку готові були підписати «смертний вирок» собору княжої доби. На підписання усіх необхідних для знищення собору експертних висновків погодилися директор Інституту історії матеріальної культури Ф. А. Козубовський та археологи В. К. Гончаров і Т. М. Мовчанівський. Останній не знайшов кращих аргументів задля виправдання намірів знищити пам'ятку, аніж стверджувати, що собор збудовано насправді не в XII, а в XVII столітті. У часи, коли над усіма сферами життя радянського суспільства вже був встановлений тотальний партійно-ідеологічний контроль, «правильна» суспільно-політична

позиція стала запорукою виживання для дослідників. Представники наукового співтовариства мали просто ретранслювати «правдиві» та «об'єктивні» знання з історії та інших дисциплін [589, с. 22]. З огляду на це не видається дивною теза Т. М. Мовчанівського про те, що відповідно до принципів «наукової партійності», датування собору є «питанням класової політики» [406, с. 177]. Правдоподібною видається теза про те, що Теодосій Мовчанівський був свідомий того, що Михайлівський Золотоверхий знесуть незалежно від висновків найавторитетніших науковців, тож вирішив не опиратися [407, с. 209–213]. Попри лояльність до заздалегідь схвалених рішень влади, представники Інституту історії матеріальної культури просили працівників пам'яткоохоронних структур звернути увагу на ту частину собору, що має виняткову художню цінність [368, с. 39]. На території всіх давньоруських об'єктів Києва пропонувалося провести ґрунтовні археологічні розкопки.

Остаточний висновок експертної комісії, погоджений представниками Інституту історії матеріальної культури визнав часом будівництва частини Михайлівського Золотоверхого собору давньоруську добу. Однак, у ньому Ф. А. Козубовський, Т. М. Мовчанівський зазначили, що насправді через кардинальні перебудови Михайлівський Золотоверхий фактично є пам'яткою українського бароко [298, с. 20–21]. Цей експертний висновок став безапеляційним «смертним вироком» для Михайлівського Золотоверхого собору, який почали розбирати ще навесні 1935 року, а остаточно підірвали 14 серпня 1937 року [313, с. 23]. При цьому, професор І. В. Моргілевський, що очолював Комісію із вивчення архітектури собору із 1934 року, досліджував будівлю настільки скрупульозно і неквапливо, що у його діях неодноразово вбачали «мовчазний протест» проти дій влади, чи навіть саботаж [298, с. 22–23]. Важливим є те, що будівництво урядових споруд на місці зруйнованого храму так і не розпочалося. Сучасний український дослідник О. В. Костючок, досліджуючи тогочасні тогочасними проектно-кошторисні документи, дійшов висновку, що на місці Михайлівського

Золотоверхого монастиря протягом 1937–1938 років жодних споруд зводити й не планувалося (у республіканському бюджеті просто не було коштів на подібні гігантські будівельні роботи) [372, с. 108]. Проте, поведінкова стратегія сумлінних виконавців, обрана авторами вищезгаданого висновку експертної комісії, не могла гарантувати збереження життя на піку «Великого терору» в СРСР. Так, Т. М. Мовчанівський був заарештований 17 лютого 1938 року, на допитах викрив «контрреволюційну організацію». Теодосій Мовчанівський був розстріляний 10 травня 1938 року. На допитах досліднику античних пам'яток Ольвії дорікнули, що він намагався виправдати майбутню іноземну інтервенцію тезою про те, що вся культура на території СРСР була залежною від колонізаторів [407, с. 213–214]. Проте, цими епізодами та викриттями справа про «контрреволюційну організацію», до якої також начебто входили С. С. Магура, К. Ю. Коршак та інші його колеги, не завершилася. На одному із допитів Т. М. Мовчанівський назвав вербувальником свого безпосереднього керівника, директора Інституту матеріальної культури Ф. А. Козубовського, який теж був розстріляний до кінця 1938 року [298, с. 22].

Навіть за часів сталінського тоталітаризму, в атмосфері загального страху, чимало фахівців продовжували самовіддано виконувати свою роботу. При цьому, вони мали чітке усвідомлення того, що більшість пам'яток врятувати не вдасться. Чимало таких професіоналів згадував у своєму Щоденнику реставратор-мозаїст В. О. Фролов, командирований до Києва із Ленінграду з метою зняття мозаїк Михайлівського Золотоверхого собору в квітні – серпні 1934 року [241, с. 35–39]. Володимир Фролов, як і решта реставраторів, переймалися не лише технічно вдалим виконанням власної ділянки робіт, а й подальшим експонуванням мозаїк і фресок у спеціально пристосованих для цього музейних приміщеннях [241, с. 36]. Чимало колег українських пам'яткоохоронців із Академії наук СРСР та інших установ загальносоюзного значення докладали зусиль, аби врятувати Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. Запропонували власну участь у переробці вже

затвердженого проєкту перебудови київського середмістя академіки Д. В. Айналов та Г. І. Котов [406, с. 176]. Деякі дослідники, зокрема мистецтвознавець С. О. Гіляров, намагалися «безболісно» для власних переконань змістити ідеологічні акценти у своїх працях. Наприклад, у праці «Архітектура Києва передвоєнної доби» Сергій Олексійович показав зовнішню лояльність режимові: «Соціалістична реконструкція незабаром до невпізнання змінить архітектурне обличчя столиці радянської України. [...] В архітектурному ансамблі соціалістичного міста... ще десятки років стоятимуть будівлі феодальної та капіталістичної доби» [31, с. 1].

Однією із найтрагічніших сторінок історії вітчизняного наукового співтовариства є практика добровільного співробітництва окремих його представників із партійно-ідеологічними та репресивно-каральними органами. Подібні випадки можна вважати своєрідною «точкою неповернення» в руйнуванні усталеної професійної етики пам'яткоохоронців. Безумовно, мотиви людей були різними й зараз майже неможливо визначити ступінь добровільності або вимушеності в кожному із подібних випадків. Ініціаторами «доносів» та ідеологічних розправ були як ті, хто не мали іншої змоги вижити, так і ті, хто «зводили рахунки» з особами, з якими мали конфлікти. Відштовхуючись від умовного розподілу конфліктів у науковому середовищі на концептуальні, статусні та особистісні [274, с. 115], можна побачити, що їх причини часто не були гомогенними. Приміром, Є. В. Холостенко, один із найзапекліших борців із «петлюрівщиною», «попівщиною» та «фашизмом» в українському мистецтвознавстві, окрім ідеологічних, мав й особисті конфлікти із представниками професійної спільноти пам'яткоохоронців та музейників. Євген Холостенко вважав О. П. Новицького, Ф. Л. Ернста, В. Є. Козловську та інших співробітників кафедри мистецтвознавства ВУАН винними у тому, що його ідейні опоненти цілеспрямовано не допустили успішного складання Холостенком іспиту в аспірантурі [277, с. 94–95]. Конфлікт між директором Одеського державного історико-археологічного музею В. Ф. Ковальським та заступником директора

із наукової роботи, знаним археологом М. Ф. Болтенком, завершився для останнього фатально. Використавши особисті зв'язки із заступником наркома освіти А. А. Хвилею, В. Ф. Ковальський спромігся звинуватити Михайла Болтенка в «українському буржуазному націоналізмі». Попри те, що М. Ф. Болтенко відбув п'ятирічний термін ув'язнення за рішенням судової трійки від 25 травня 1934 року, репресії не минули і його недоброзичливців [367, с. 297–298]. Утім, мали місце й цілковито протилежні випадки.

Нерідко представники наукового співтовариства, що були «висунуті» тими чи іншими науковими установами, брали участь у їх «чистках». Так, Т. М. Мовчанівський, що за рекомендацією Всеукраїнського археологічного комітету очолив Бердичівський історико-культурний заповідник, став учасником комісії, що займалася перевіркою ВУАКу та його видань у 1933 році. Працівників інституції наукової інституції всеукраїнського масштабу й значення звинуватили у «відірваності від соцбудівництва» та «дрібнобуржуазній апологетиці» народного мистецтва [407, с. 211–213]. Подібні випадки можна вважати своєрідною «точкою неповернення» в руйнуванні усталеної професійної етики пам'яткоохоронців. Адже, як відомо зі спеціальних досліджень, для професіоналів важливо підтримувати не лише свій презентабельний образ, а й престиж професії [261, с. 756]. Наукова корпорація все більше втрачала важелі внутрішнього регулювання, перетворюючись на цілковито керовану ззовні. У таких умовах уже неможливо говорити навіть про рештки академічної автономії чи інституційно сформовані умови для пошуку об'єктивної істини [261, с. 750].

Чи не найбільш складною лишається тема наявності «доносництва» серед людей, що не лише працювали в одній сфері, а й мали схожі погляди й дружні взаємини. Сучасний український історик С. І. Білокінь, що брав інтерв'ю у Т. Л. Ернст, дружини заарештованого 23 жовтня 1933 року Ф. Л. Ернста, ретранслював твердження про те, що Федір Ернст став жертвою репресивно-каральних органів через наклеп колеги – Василя

Дубровського [277, с. 123–124]. Утім, беручи до уваги методи, якими послуговувалися працівники ДПУ в отриманні зізнань, не видається дивним те, що невдовзі після арешту В. В. Дубровського 15 листопада 1933 року він звинуватив й свого чернігівського «наставника» Я. М. Ждановича, а також колишніх колег із Ніжинського історико-філологічного інституту [348, с. 167–171]. З огляду на масштаби «викриття» контрреволюціонерів в радянській Україні, представники репресивно-каральних органів намагалися якомога «розширити» не лише коло, а й ідейні мотиви вдаваних «ворогів». Так, від жовтня 1933 року тривав процес над харківськими мистецтвознавцями, начебто об'єднаними в «українсько-російський фашистський блок». Під час одного із допитів виснажений та морально зламаный Д. П. Гордєєв змушений був визнати винним не лише себе, а й навісити різноманітні ідейні «ярлики» на своїх колег. В академічних та музейних установах тогочасної столиці УСРР знайшлося місця як «українським націоналістам» (В. В. Дубровський, С. А. Таранушенко, П. М. Жолтовський, Д. Є. Чукін), так і російським «великодержавним шовіністам» (О. А. Нікольська, О. А. Берладіна, Т. А. Івановська) [434, с. 20]. Цікаво, що слідчі органи розглядали можливість використання музейних установ (наприклад, відділів Харківського історико-художнього музею, де зберігалася зброя) в якості схронів для майбутніх «контрреволюційних виступів». Лише за збігом обставин та з огляду на відмову О. А. Нікольської та О. А. Берладіної «обмовити» себе та колег [436, с. 118], цим двом музейницям вдалося відбутися порівняно «легкими» вироками, а згодом навіть повернутися до професії. Подібні випадки були нечастими, проте все-таки мали місце. Так, археолог М. Ф. Болтенко, після повернення з ув'язнення на Далекому Сході до Одесі, розпочав викладацьку діяльність у тамтешньому університеті ім. І. І. Мечнікова у 1939 році [367, с. 298].

В умовах постійного тиску з боку виконавчої влади та ідеологізації суспільно-політичного життя ставало дедалі важче зберігати існуючі музейні установи від згубних з точки зору їх працівників реорганізацій. Загалом,

нерозривність експозицій є одним із «стовпів» професійної етики музейників, що знайшла своє відображення й у сучасних морально-етичних кодексах [365, с. 7]. На тлі посилення антирелігійної боротьби наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років все активнішими ставали заклики створювати профільні музеї, що мали слугувати трибунами для атеїстичної пропаганди. Утім, досвідчені музейники намагалися знайти аргументи, аби ресурси та кадровий потенціал їх установ не розпорошувався. Так, на Одеській міжмузейній нараді (22 квітня 1932 року) була висловлена пропозиція поліпшити антирелігійну роботу шляхом створення профільного музею на базі вже існуючих експозицій. Однак директор Музею єврейської культури Б. М. Рубштейн зауважив, що у його установі вже давно ведеться відповідна робота завдяки «правильному» акценту у висвітленні юдейського побуту. Знаний одеський археолог М. Ф. Болтенко знайшов іще переконливіший аргумент, звернувши увагу присутніх на те, що представники «релігійних прошарків населення» не підуть на виставку атеїстичного спрямування. Утім, їх зможуть переконати тематичні антирелігійні відділи в уже існуючих музейних установах [187, арк. 46–47]. Прохання не розпорошувати фондів профільних установ і не позбавляти відвідувачів можливості ознайомлюватися із вже існуючими експозиціями міститься в Доповідній записці директора «Всеукраїнського музейного містечка» М. В. Вернера до вищого керівництва УРСР від 7 січня 1939 року. Аргументацію стосовно неможливості ефективного ведення антирелігійної пропаганди в установі, що підпорядковується Управлінню у справах мистецтв та необхідність створення нового закладу в організаційній системі Наркомосу М. В. Вернер не вважав переконливою. В якості прикладів ефективної роботи профільних установ директор «Музейного містечка» навів Ленінградський музей історії релігії та Московський Центральний антирелігійний музей, що підпорядковувався Академії наук та Верховній раді відповідно [71, арк. 6–8]. З початком масових «чисток» серед музейників радянської України, відповідні установи були реорганізовані або ліквідовані. П. П. Курінний, що

сам став жертвою репресій, згадував, що Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка був «скасований» внаслідок арешту більшості наукових співробітників. На базі ліквідованої установи був створений Музей народного мистецтва [280, с. 201].

Прискіпливий облік та регулярні «інспекції» у пошуках «ворогів народу» стали прикметами часів «Великого терору» в низці сфер життя радянського суспільства. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність не була виключенням. У Доповідній записці щодо стану справ в історико-культурному заповіднику «Могила і музей Т. Г. Шевченка» в Каневі авторства начальника управління у справах мистецтв при РНК УРСР А. А. Хвилі зазначається, що всі установи «потребують негайних заходів та рішучого оздоровлення». Андрій Ананійович Хвиля пов'язував більшу частину «порушень» в роботі музею-заповідника у Каневі із постаттю директора М. С. Стретовича, «відкритого ворога народу», що із другої половини 1934 року очолював заповідник. Не лишився поза увагою емісара й науковий співробітник І. А. Піонтковський, звільнений з посади викладача Миколаївського педагогічного інституту за «націоналістичну пропаганду». Чимало нарікань у партійця А. А. Хвилі викликала організація музейної експозиції та екскурсійного обслуговування [76, арк. 47–49]. Раніше щодо експозиції музею-заповідника «Могила Т. Г. Шевченка» у Каневі вже були висловлені нарікання кореспондента газети «Вісті». Журналістові видалася неналежною організація експозиції, що була орієнтована передовсім на висвітлення «порядків епохи Миколи Палкіна» [російського імператора Миколи I – *О. С. Новак*], а не про «життєвий шлях та боротьбу поета» [42, арк. 41]. Постанова РНК УРСР «Про стан державного заповідника в Каневі «Могила Т. Г. Шевченка»» від 5 серпня 1937 року була своєрідною реакцією вищих органів республіканської влади на вищезазначені зауваження. За рішенням РНК УРСР були звільнені І. А. Піонтковський та інші причетні до виявлених «неподобств». Андрія Хвилю, начальника Управління у справах мистецтв, зобов'язали особисто проконтролювати набір «перевіраних»

працівників, що були «здатні забезпечити належний рівень політико-культурної роботи заповідника» [160, арк. 55]. Рада народних комісарів вимагала посилити контроль за працівниками для недопущення «неперевіраних» кадрів. Прикладом збору даних про працівників є Особова картка службовця Управління справами РНК УСРР І. О. Шманая, складена у 1938 році. У ній, окрім загальних біографічних даних, кидаються у вічі «прикмети часу» – відмітки про відсутність зв'язків із закордоном та партійність (включно із доганами та інформацією про виключення із КП(б)У через неправдиве збільшення стажу) [135, арк. 93]. У Доповідній записці Івана Олександровича Шманая щодо інспекції Спасо-Преображенського собору (XI ст.) у Чернігові можна побачити чимало ідеологічних штампів часів сталінського тоталітаризму. Приміром, І. О. Шманай зі слів секретаря обласного виконкому Кондратенко звинуватив у неналежному стані пам'ятки попередніх представників облвиконкому, що «опинилися серед ворогів народу» [236, арк. 95]. Дії попереднього складу обласного виконавчого комітету та Чернігівської міської ради із розміщення в Спасо-Преображенському соборі складів для зберігання риби і масла (включно із легкозаймистими паливно-мастильними матеріалами) були оцінені Іваном Олександровичем як «шкідництво» [236, арк. 95 (зв.)].

Отже, професійна етика пам'яткоохоронців радянської України утверджувалася одночасно із становленням профільних інституцій всеукраїнського та місцевого рівнів від 1919 року. Основою власної дослідницької діяльності вітчизняні охоронці історико-культурного надбання вважали всеосяжне вивчення та збереження спадщини минулого на наукових засадах. Працівники пам'яткоохоронної сфери реалізовували своє покликання до науки професійним шляхом, сприймаючи матеріальні та побутові незручності як складову частину власного «служіння» суспільству з метою збереження надбань минулого.

Наявність внутрішнього контролю науковців за дотриманням норм та інструкцій з боку дослідників минулого та реставраторів є свідченням

вироблення сталої професійної етики. Представники Народного комісаріату освіти УСРР та Всеукраїнської академії наук здійснили чималий внесок в утвердження усталених норм та практик у науковому співтоваристві. Дослідники в певній мірі отримали змогу працювати відповідно до норм професійної етики. Однак із встановленням сталінського тоталітарного режиму засади науковості були витіснені принципами ідеологічної доцільності. Пам'яткоохоронні та музейні установи були «обезкровлені» нищівними репресіями. «Чистки» серед «ідеологічно неблагонадійних» науковців розпочалися на початку 1930-х років зі сфальшованих звинувачень низки дослідників у «буржуазному націоналізмі» та «контрреволюційній діяльності».

Більшість працівників пам'яткоохоронної та музейної сфери не чинили відкритого спротиву становленню сталінського тоталітарного режиму. Певного поширення набула практика написання «доносів» та «розправ» із колегами як із ідеологічних, так і з особистих мотивів. Нині майже неможливо відділити свідоме «зведення рахунків» від стратегій виживання в екстремальних умовах. Утім, враховуючи масштаб репресій сталінських часів, ані «доносництво», ані сумлінне виконання наказів «згори» не могло бути гарантією самозбереження.

Висновки до розділу 4

Процеси формування професійної спільноти пам'яткоохоронців та конструювання моральних принципів та цінностей, властивих представникам цієї групи, йшли паралельно. На початку ХХ ст., в умовах відсутності профільних інституцій, що опікувалися охороною, збереженням та популяризацією надбань минулих епох, ці функції перейняли члени формальних та неформальних громадських товариств. Об'єднання окремих університетських викладачів, учителів та аматорів довкола збирання та

популяризації знань про українську старовину поступово виробили настанови та норми дослідницької роботи, властиві інтелектуальній спільноті поціновувачів та охоронців вітчизняного історико-культурного надбання.

Надалі, протягом 1919–1926 років в радянській Україні відбувався процес пошуку оптимальних форм професіоналізації пам'яткоохоронної діяльності. Поява перших профільних структур із регламентованими нормами, цілями та задачами діяльності відбулася під чітким контролем радянських міністерств та відомств у 1919 році. Кадровий склад та діяльність ВУКОПМІСу і його місцевих організацій, створення ВУАКу та науково-дослідних кафедр засвідчили збереження зв'язку поколінь та дореволюційних традицій діяльності із вивчення та охорони історико-культурного надбання. Створення низки профільних установ у різних містах зумовило активізацію структурного суперництва між їх працівниками. Найчастіше причинами суперництва ставали особиста неприязнь та амбіції, рідше – ідейно-політичні розходження.

Протягом 1926–1929 років, що відзначилися певною лібералізацією умов суспільно-політичного життя та заходами «коренізації», тривав найбільш плідний етап розвитку професійної спільноти пам'яткоохоронців. Працівники інспектур, музеїв та інших профільних інституцій домоглися втілення окремих своїх ініціатив у профільному законодавстві та рішеннях органів влади. Пропозиції музейників та охоронців історико-культурного надбання засвідчили їх прагнення до наукової роботи, яку більшість із них ставили вище за політико-ідеологічну. Про це промовисто свідчать хід та результати дискусії щодо підпорядкування та перспектив роботи музейних установ між В. В. Дубровським та М. Г. Криворотченком.

У часи «Великого перелому» (1928/29–1933 роки) пам'яткоохоронці змушені були частково поступитися власними етичними настановами задля збереження бодай частини найцінніших об'єктів історико-культурного надбання. Часто мали місце випадки, коли крайові інспектори самі пропонували розібрати менш цінні будівлі чи їх частини, аби не були

втрачені більш вартісні з мистецької чи історичної точки зору об'єкти. У цей період значно посилювався тиск органів виконавчої влади на працівників пам'яткоохоронних інституцій, аж до вимог переробити термінологічний апарат чи принципи класифікації найвизначніших об'єктів. Усе більше посад у профільних структурах обіймали люди із компартійного середовища. Завдяки цьому кількісний склад інституцій, що опікувалися надбаннями культури і природи та краєзнавчих товариств, зростав. Проте рівень їх фаховості падав. Це зумовлювало «розмивання» професійної спільноти та деформацію сталої етики пам'яткоохоронців.

Протягом 1933–1937 років був встановлений тотальний партійно-ідеологічний контроль над усіма сферами життя радянського суспільства. Охорона пам'яток все більше підпорядковувалася принципам ідеологічної доцільності, а пам'яткоохоронці змушені були шукати оптимальні стратегії виживання. Будь-яка лінія поведінки не могла гарантувати безпеки в роки «Великого терору». Наочним підтвердженням цієї тези є історія із одержанням «потрібних» висновків, що уможлилювали знесення Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Репресій зазнали як захисники княжого собору (М. О. Макаренко), так і ті, хто дали дозвіл на його руйнування (Ф. А. Козубовський та Т. М. Мовчанівський). Профільні структури та музейні установи підлягали постійним реорганізаціям та страждали від перманентних змін керівництва та «чисток» серед працівників.

Наприкінці 1930-х років пам'яткоохоронні інституції існували суто номінально, а більша частина «старих спеців» була репресована. Археологи та природоохоронці відносно рідше ставали жертвами репресій з огляду на меншу політизованість власних наукових студій. Отже, у цей період відбувся своєрідний розрив поколінь та руйнування сталих традицій професійної етики охоронців історико-культурного надбання та музейників.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історіографії засвідчив, що вивчення питання унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні у 1919 – 1930-х роках є актуальним науковим завданням. Вирішити його можливо за умови звернення до міждисциплінарного підходу. Це дозволяє з'ясувати передумови, хід та особливості унормування охорони об'єктів історико-культурного надбання в міжвоєнній радянській Україні.

2. Протягом XIX – на початку XX ст. в Російській імперії тривало формування понятійного апарату та вироблення принципів діяльності поціновувачів історико-культурного надбання. Задовго до 1917 року дослідниками був напрацьований досвід організації та підтримування різноманітних форм наукової комунікації. Завдяки постійному листуванню, об'єднанню в спеціальні товариства та проведенню Археологічних з'їздів були зроблені перші кроки на шляху до творення саморегульованого інтелектуального співтовариства пам'яткоохоронців.

3. Ключовими напрямками унормування діяльності аматорів та фахівців, що вивчали пам'ятки минулого, були вироблення та вдосконалення нормативно-правової бази, а також обговорення результатів власної наукової діяльності. На той час значна частина науковців визнала самотність українців та оригінальність їх матеріальної культури.

4. «Професіоналізацію» діяльності дослідників історико-культурного надбання було розглянуто, спираючись на критерії, запропоновані німецьким соціологом Максом Вебером. Відповідно до них, під час революційних подій 1917–1921 років відбулося перетворення наукових співтовариств («цільових спілок») на профільні структури («інститути»). Характерною особливістю процесу «професіоналізації» у випадку з дослідниками історико-культурного надбання були екстремальні умови роботи та повне одержавлення їх діяльності. Щоправда, ступінь одержавлення та рівень толерантності до усталених правил, що побутували

всередині професійного співтовариства, не був тотожним за різних політичних режимів часів Української революції.

5. Унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні пройшло кілька етапів. На першому етапі, що тривав протягом 1919–1926 років, охоронці історико-культурного надбання намагалися дати відповідь на виклики революційної доби та убезпечити бодай найвизначніші витвори сакрального мистецтва в умовах «революційної законності» та кампанії із вилучення церковних цінностей у 1922 році. Протягом другого етапу унормування пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні, що тривав протягом 1926–1929 років, охоронці історико-культурного надбання отримали змогу вести порівняно вільну науково-дослідну діяльність та опікуватися національним музейництвом. Протягом цього порівняно нетривалого періоду часу, що збігся із заходами «коренізації»/ «українізації», були зроблені найбільш рішучі кроки щодо правового врегулювання охорони спадщини минулого відповідно до засад професійної етики самих пам'яткоохоронців. Протягом 1929 – кінця 1930-х років відбулося поступове вихолощення змісту схвалених до того нормативно-правових актів. На тлі зміни акцентів в «історичній політиці», відбулася актуалізація практик використання пам'яток культури і природи на противагу заходам із їх збереження. Охоронці історико-культурного надбання опинилися сам-на-сам із правовим нігілізмом з боку правлячого режиму.

6. До зовнішніх чинників, що впливали на підготовку та імплементацію спеціального законодавства, що регулювало охорону історико-культурного надбання в міжвоєнній радянській Україні, належали: вплив соціально-економічних та суспільно-політичних чинників, насадження панівної марксистсько-ленінської ідеології та норм законодавства РСФРР. Усі вони не були тотожними за своєю роллю та впливовістю протягом 1919 – 1930-х років. Від початку 1920-х років і до «Великого перелому» мистецтвознавці та музейники отримали змогу порівняно вільно вести власну дослідницьку та популяризаторську діяльність, скориставшись здобутками

«коренізації»/ «українізації». До чинників, що побутували всередині інтелектуальної спільноти пам'яткоохоронців радянської України і які мали значний вплив на підготовку та імплементацію законодавства, що регулювало охорону історико-культурного надбання, належали: варіативність бачення першочергових завдань з боку авторитетних діячів, а також наявність окремих центрів та груп всередині цієї спільноти. Показовим є приклад дискусії між представниками Укрнауки (В. В. Дубровським) та Головополітосвіти (М. Г. Криворотченком) НКО УСРР, що відбулася у 1926 році. Її підсумком стало затвердження «наукоцентричних» принципів організації музейної роботи. Утім, після проведення Першого Всеросійського музейного з'їзду у 1930 році відбулося нав'язування «ідеологічно правильного» бачення організації екскурсійно-виставкової діяльності у загальнорадянському масштабі.

7. «Історична політика» реалізувалася більшовиками починаючи із перших днів їх перебування при владі засобами «монументальної пропаганди» та створення пантеону героїв «революційної боротьби». У міжвоєнній радянській Україні нав'язувався «класовий підхід» до вивчення минулого. Його практичним проявом можна вважати спроби нав'язати схему «соціального музею», що не знайшла підтримки серед працівників цієї сфери. Протягом 1919 – кінця 1930-х років мали місце кілька хвиль активізації антирелігійної пропаганди, що мала на меті викоринити релігійний світогляд. Практичними проявами реалізації цього компоненту «історичної політики» більшовиків стали кампанія із вилучення церковних цінностей (1922 рік), масове закриття та нищення храмів, що було однією зі складових «культурної революції», а також заходи «безбожної п'ятирічки» (1932–1937 років). Початок «Великого перелому» у 1928/1929 році ознаменував своєрідний перехід від актуалізації «революційної» складової «історичної політики» до створення ідеологічного підґрунтя для прославлення «соціалістичного будівництва». Написання багатотомної та широко тиражованої «Історії фабрик і заводів», до якого були залучені не лише

представників Істпартів, а й ціла низка істориків та письменників, є практичним проявом «зміни акцентів» у впровадженні «ідеологічного компоненту» «історичної політики» більшовиків.

8. Професійна спільнота пам'яткоохоронців радянської України зазнала змін протягом 1919 – 1930-х років. Спершу до неї входили вчорашні фахівці та аматори, що студіювали та збирали українську старовину, а після створення профільних інституцій стали їх працівниками. Відповідно до критеріїв, виділених Максом Вебером, професійна спільнота пам'яткоохоронців радянської України була «цільовою спілкою». Вона мала гетерокефальний характер та керувалася гетерономним шляхом. Останні два чинники можна пояснити повним одержавленням охорони історико-культурного надбання та музейної сфери в радянській Україні шляхом підпорядкування Наркомату освіти УСРР. Створення в 1919 році Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини та його губернських та місцевих підрозділів було першою спробою інституалізувати пам'яткоохоронну діяльність, а також створити канал постійної комунікації між задіяними в цій справі діячами. Утім, вищезгадані інституції існували лише до 1922 року. Надалі охоронці історико-культурного надбання продовжували працювати в музеях, або ж долучилися до Всеукраїнського археологічного комітету чи науково-дослідних кафедр. «Поворотним моментом» у згуртуванні пам'яткоохоронців стало утворення Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК) у 1926 році. Численність його учасників не була постійною. Приміром, до початку сталінських репресій відносно сталим був «кістяк» спільноти, що складався із істориків та мистецтвознавців ключових академічних центрів УСРР: Харкова, Києва, Одеси та Дніпропетровська. Відповідно до сучасних підходів у вивченні інтелектуальних співтовариств, можна виокремити Харківський та Київський пам'яткоохоронні центри. Їх взаємодія мала елементи структурного суперництва, а між окремим діячами були неприязні особисті стосунки.

9. Професійна етика пам'яткоохоронців радянської України формувалася на основі спільних дослідницьких цілей та завдань. У часи послаблення партійно-ідеологічного та державного контролю охоронці історико-культурного надбання були схильні до саморегулювання власної діяльності. Пам'яткоохоронці та музейні працівники нерідко ставили наукові інтереси вище за особисті, вважаючи свою професійну діяльність виявом служіння суспільству. Важливим було неухильне дотримання ustalених норм при проведенні реставраційних робіт та недопущення проявів марнославства. Діячі ВУАН та інших наукових та академічних структур нечасто вступали до лав правлячої партії. Водночас, серед пам'яткоохоронців та музейних працівників майже не було проявів відкритого спротиву утвердженню тотального партійно-ідеологічного контролю над радянським суспільством. Під час «Великого перелому» певного поширення набула практика «доносництва», що можна вважати свідченням зламу ustalеної професійної етики.

10. Пам'яткоохоронці та музейні працівники міжвоєнної радянської України переважно були вихідцями із академічного середовища ключових університетських центрів: Харкова, Києва, Одеси та Дніпропетровська. Серед працівників науково-дослідних структур, а також серед керівного складу профільних інституцій переважали чоловіки. Жінки працювали здебільшого на службових посадах або екскурсоводами в музейних закладах. Керівні посади в профільних інституціях переважно обіймали люди із науковими ступенями. Серед них майже не зустрічалося вихідців із середовища робітників і селян. До початку «Великого перелому» членство в КП(б)У чи ЛКСМ було рідкісним явищем серед пам'яткоохоронців та музейних працівників. Більшість діячів, що студіювали українську культуру, мали розвинену національну свідомість. Це нерідко ставало причиною їх конфліктів як з ідейними опонентами в установах УСРР, так і з колегами із РСФРР, серед яких частими були прояви «великодержавного шовінізму».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акт обстеження був. молитовні та будівель заповіднику кол. Максаківського старовірського монастиря. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 572. Арк. 2.
2. Акты Харьковской губернской комиссии по изъятию церковных ценностей и проверке инвентарных описей церковного имущества храмов, синагог и мечетей г. Харькова. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-203. Оп. 1. Спр. 888.
3. Археологічна комісія ВУАН. До I-го відділу ВУАН. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 3. Арк. 146.
4. Археологічний комітет. Пояснювальна записка № 1. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.166. Оп.4. Спр. 953. Арк. 423.
5. Багалея Д. И. О необходимости превращения Харьковского исторического архива в Центральный архив. *Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. Том II. Под ред. графини Уваровой П. С.* Москва, 1902. С. 12–17.
6. Бережина А. І. Документи Політбюро ЦК КП(б)У. *Пам'ятки України : історія та культура*, 1991. Вип. 2. С. 49–52.
7. Бережков М. Н. К истории черниговского Спасского собора. *Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове. Том II. Под ред. графини Уваровой П. С.* Москва, 1911. С. 1–21.
8. Біляшівський М. Ф. Українське народне мистецтво. Харків : Видавець Савчук О. О., 2017. 168 с.
9. Борьба с украинским стилем. *Украинская жизнь*. 1912, № 11. Ноябрь 1912 г. С. 75–76.
10. Бразуль С. І. Філософ-мандрівник. *Червоний шлях*. 1926. № 7. С. 105–106.

11. Бюлетень НКО УСРР 1930 р. 1 квітня, № 13. Інструкція про порядок обліку дзвонів. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 390.
12. В Главполитпросет. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 25.
13. В Наркомпрос УССР. г. Харьков. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9390. Арк. 86.
14. В Украинский комитет охраны памятников истории и культуры Комиссариата Народного просвещения УССР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 369.
15. Василь Григорович Кричевський : хрестоматія. Т. I. 1891–1943 рр. Харків: Видавець Савчук О. О., 2016. 532 с.
16. Випис з протоколу № 15/163 засідання комісії для розгляду Законодавчих передположень при РНК УСРР від 19 лютого 1926 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 3.
17. Випис з Протоколу загального зібрання Конотопського окружного краєзнавчого товариства від 10-го липня 1927 року. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 47.
18. Виписка з протоколу № 15/163 засідання Комісії Законодавчих передположень при РНК УСРР від 19 лютого 1926 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 3.
19. Витяг з Постанови № 217 РНК УРСР «Про впорядкування справи відомчої підпорядкованості музеїв України». *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 48.

20. Витяг з Протоколу Політбюро ЦК КП(б)У № 59. Арт. 3 «Про бувший Братський монастир». *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 420. Арк. 110–111.
21. Витяг з Протоколу Політбюро ЦК КП(б)У № 61. П. 17 «Про церкву «Микола Великий»». *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 423. Арк. 91.
22. Відкриті засідання Науково-літературного відділу Українського т-ва ім. Г. Квітки-Основ'яненка за 1915 рік. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-488. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 48.
23. Відомість про ті службові зміни, які мають бути проведені відповідно до нового закону та режимів окладів утримання. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 2. Арк. 7.
24. Відомості про законоположення по охорони пам'яток природи і організацію Українського комітету охорони пам'яток природи та його роботу. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 120–121.
25. Відчит про діяльність Одеського Державного Історично-Археологічного музею за рр. 1927 та 1928. Одеса : Видання Одеського Державного Історично-Археологічного музею, 1929. 21 с.
26. Відчит Харківської крайової інспектури охорони пам'яток матеріальної культури за 1927 рік. Склав секретар П. І. Білаш. *Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Ф. 278. Арк. 1370.
27. Всем Областкомам и Губкомам Р. К. П. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1449. Арк. 8.
28. Всеукраинский комитет по охране памятников искусства и старины. Докладная записка о программе деятельности ВУКОПИСа. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5–6.
29. Всеукраинский комитет по охране памятников искусства и старины. Постановления и докладная записка по программе деятельности ВУКОПИСа. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–3.

30. Входящая и исходящая документация об увеличении штата сотрудников, о нахождении старинных монет и о приеме архивов и документов. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 32.
31. Выписка из протокола № 49 заседания Президиума Киевского губисполкома от 23-го июня 1923-го года. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.166. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 5.
32. Гирич І. Б. Ф. Л. Ернст. Видубицький монастир після вибуху Звіринецьких порохових льохів у 1918 році. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1993. Вип. 1–6. С. 187–194.
33. Гіляров С. О. Архітектура Києва передвоєнної доби. *Соціалістичний Київ*, 1936. № 4. С. 1–6.
34. Главное управление по делам искусства и национальной культуры. Рабочий план. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 2. Арк. 41.
35. Горностаев Ф. Ф. Строительство графов Разумовских в Черниговщине. *Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове. Том II. Под ред. графини Уваровой П. С.* Москва, 1911. С. 167–218.
36. Декрет о земле съезда советов рабочих и крестьянских депутатов. *Декреты советской власти*. Т. I. Москва, 1959. С. 377–385.
37. Декрет СНК РСФСР «О памятниках республики» от 12 апреля 1918 г. *Декреты советской власти*. Т. II. Москва, 1959. С. 389–390.
38. Декрет СНК РСФСР «О реорганизации и централизации архивного дела в Российской Социалистической Федеративной Советской Республике» от 1 июня 1918 г. *Декреты советской власти*. Т. II. Москва, 1959. С. 383–385.
39. Декрет СНК РСФСР «О свободе совести, церковных и религиозных обществах» от 20 января 1918 г. *Декреты советской власти*. Т. II. Москва, 1959. С. 373–374.

40. Декреты и инструкция об учете и охране памятников искусства, старины и природы. Москва : Отдел по делам музеев и охране памятников искусства и старины Народного комиссариата просвещения, 1924. 31 с.
41. До Адмініуправління НКВС. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 12.
42. До Адмініуправління НКВС. Таємно. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 4.
43. До Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва при МНО. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 1.
44. До відповідального редактора «Вістей» тов. Тарана. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 41.
45. До Всеукраїнського Археологічного комітету. Від 28.IV.1930. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 348. Арк. 19.
46. До Всеукраїнського музейного городка, Бердичівського держзаповідника, Чернігівського держзаповідника. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 195.
47. До всіх зав. окрадмінвідділів. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 19.
48. До всіх ОВК'ів УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9390. Арк. 38.
49. До всіх окрадмінвідділів. У додаток до обіжника НКВС від 05.04.1929. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 11.
50. До ВУАК'у. На № 553 з 23.III.1930. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 348. Арк. 17.

51. До Головного інспектора НКО охорони пам'яток культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 399.
52. До головного інспектора НКО охорони пам'яток культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 399.
53. До Головного інспектора охорони пам'яток культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 32а.
54. До Завідувача Губнаросвітою Київщини. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 3. Арк. 181.
55. До заступника голови Ради Народних Комісарів УСРР тов. О. К. Сербиченка. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 96.
56. До кандидатів у члени Бюро. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 57. Арк. 87.
57. До музейно-виставкової секції Політосвіти. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 2.
58. До Музейно-виставкової секції політосвіти. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 8.
59. До Наркомюсту, Наркомвнусправ, Наркомфіну УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 1.
60. До Окрвиконкому. Від 27.VI.1929. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 5.

61. До п. о. настоятеля церкви Миколи Набережного. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 2. Арк. 48.
62. До пана міністра внутрішніх справ. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 2457. Арк. 5.
63. До Полтавської духовної консисторії. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 2. Арк. 44.
64. До Президії ВУАКу. Доповідна записка вченого секретаря ВУАКу П. П. Курінного. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 300. Арк. 62–64.
65. До сектору науки НКО. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 126.
66. До сільради с. Трипілля, Київської округи. Копія: до РВК м. Обухів. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 7.
67. До Українського комітету охорони пам'ятників культури. На № 1125 від 30.XI.1931. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1493. Арк. 36–38.
68. До українського комітету охорони пам'яток матеріальної культури. Копія: Відділу культів, НКВС УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 124.
69. До Укрголовнауки. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 953. Арк. 165.
70. До Укрнауки. На № оп. 19 від II.III.1930 року. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 346.
71. Довідка авт. С. Л. Червоного до секретаря ЦК КП(б)У тов. М. М. Попова. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 423. Арк. 93.

72. Докладные записки Глуховского окружкома партии и Винницкого окрисполкома в ЦК КП(б)У о закрытии церквей (20 февраля 1930 – 16 июля 1930 г.). *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 3095. Арк. 1–3.
73. Доповідна записка від 06.01.1930. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 10.
74. Доповідна записка Директора Музейного містечка Вернера Миколи Васильовича. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 6–8.
75. Доповідна записка до музейно-виставкової секції Політосвіти. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 9.
76. Доповідна записка заст. зав. сектора науки тов. Покровському. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1493. Арк. 50.
77. Доповідна записка Комісії ЦК КП(б)У про передачу цінностей Києво-Печерської лаври на зберігання в Київську контору Держбанку. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 6231. Арк. 2.
78. Доповідна записка секретарю ЦК КП(б)У тов. Хрущову М. С., голові РНК УРСР Коротченку Л. С. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 38–40.
79. Доповідна записка. До Сектору науки НКО. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 572. Арк. 2.
80. Доповідна записка. Історико-культурний заповідник в Каневі «Могила і музей Т. Г. Шевченка» потребує негайних заходів до рішучого оздоровлення. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 47.

81. Дубровський В. В. «Дрібні замітки на великі теми» : сторінки мемуарів та публіцистики; авт. передм. та упоряди. В. А. Казимір. Харків–Чернігів : Видавець Олександр Савчук, 2020. 352 с.
82. Дубровський В. В. Музеї на Україні. Харків : Державне видавництво України, 1929. 59 с.
83. Дубровський В. В. Охорона пам'яток мистецтва, старовини й природи. *Культура і побут*. 1925. 19 липня. С. 7–8.
84. Дубровський В. В. Про заповідник біля могили Т. Г. Шевченка. *Культура і побут*. 1925. 19 липня. С. 9.
85. Дубровський В. В. Про стан та завдання охорони пам'яток культури та природи. Доповідна записка. Проект. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1988. Вип. 3. С. 25–32.
86. Дубровський В. В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. *Український музей. Збірник 1 / Управління науковими установами УСРР; гол. ред. П. П. Курінний*. Київ, 1927. С. 13–26.
87. Еремеева Ю. С. Главный тормоз народному просвещению и устройству разумных развлечений в селах на Украине. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-488. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 38–44.
88. Ернст Ф. Л. Адам і Єва, картина Луки Кранаха. *Всесвіт*. 1929. № 5. С. 12.
89. Ернст Ф. Л. Герострат з Конотопу. *Пролетарська правда*. 1927, 3 серпня. № 174 (1787). С. 2.
90. Єрофіїв І. Ф. До питання про перебування Т. Шевченка на Харківщині. *Червоний шлях*. 1930. № 3. С. 162–163.
91. Жолтовський П. М. Вибрані праці (в трьох томах). Харків : Видавець Савчук О. О., 2013. 608 с.
92. Журнал № 4 собрания комиссии по реставрации св. Софии Киевской. 1918 г., 22/25 октября. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. Ф. 2451. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 2.

93. Журнал Засідання Комісії для з'ясування моментів розходження Головополітосвіти й Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УСРР. *Український музей. Збірник 1 / Управління науковими установами УСРР; гол. ред. П. П. Курінний*. Київ, 1927. С. 179–191.
94. За день. Вместо церковей – культурные учреждения. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 15.
95. Заседания Всеукраинского комитета изобразительных искусств. 24-го февраля 1919 года. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.166. Оп. 1. Спр. 681. Арк. 15.
96. Затонський В. П. Лист до Ф. Я. Кона від 13 червня 1934 року. *Пам'ятки України : історія та культура*. 1989. № 1. С. 43.
97. Заява консерватора Першого державного музею в Києві, секретаря Археологічної секції ВУАН В. Є. Козловської. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 15.
98. Заявление церковной общины Рождества Богородицы хут. Церковщина Хотовской волости Киевского уезда. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.166. Оп. 1. Спр. 692. Арк. 10.
99. Звернення Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва Генерального секретарства народної освіти до народу про збереження культурних цінностей // *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали*. У 2-х т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1996. С. 460.
100. Звернення Народного комісаріату освіти до Адміністративного відділу Харківського ОВК від 19-го лютого 1930 року. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 11.
101. Звіт за роботу УКОПК за термін з 23.V.30 р. по 12.V.31 р. Загальні підсумки. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 146. Арк. 159–160.

102. Звіт про роботу Археологічного комітету ВУАН. 1932 р. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 429. Арк. 1–2.
103. Звіт про роботу УКОПК за термін з 23.V.30 до 12.V.31. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 146. Арк. 159.
104. Инструкция уездным инструкторам, данная Художественной секцией подотдела искусств при К.В.О. Н.О. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.166. Оп.1. Спр. 681. Арк. 5.
105. П. Структура. Український комітет охорони пам'яток культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1493. Арк. 75.
106. Інструкції про постановку архівної справи в райвиконкомах та сільрадах УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 146. Арк. 2–4.
107. Інструкція крайовим комісіям для охорони пам'яток матеріальної культури в справі контролю над вивозом за кордон історичних та мистецьких цінностей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 100–103.
108. Інструкція Крайовим комісіям для охорони пам'яток матеріальної культури в справі контролю над вивозом за кордон історичних та мистецьких цінностей. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 100.
109. Інструкція НКО УСРР про місцеві комісії для охорони пам'яток культури і природи. *Шалит М. С. Заповідники та пам'ятки природи України. Харків : Український комітет охорони пам'яток природи при Укрнауці, 1932. С. 73.*
110. Інструкція про порядок відання та робіт між інспектурою по охороні пам'яток Укрнауки НКО та Археологічним комітетом Української Академії

наук. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 131. Арк. 18.

111. Інструкція. Науково-літературний відділ т-ва ім. Гр. Квітки-Основ'яненка. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-488. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 46–47.

112. Керуючому справами Ради Народних Комісарів УРСР тов. Шинкарьову А. Доповідна записка. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 91.

113. Київ : Провідник / за ред. Ернста Ф. Л.; передм. Білоконя С. І. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. 842 с.

114. Київська крайова інспектура охорони пам'яток культури. До УКОПК. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1493. Арк. 14.

115. Киржаєва І. В. Свідчать документи: Постанова президії Київської міськради від 29 червня 1934 р. *Пам'ятки України: історія та культура*, 1990. № 2. С. 39–40.

116. Конотопської Окрінспектури Наросвіти. Копія: Київському краєвому інспектору по охороні пам'яток культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 43.

117. Кричевський В. В. Розуміння українського стилю. Василь Григорович Кричевський: хрестоматія. Т. I. 1891–1943 рр. Харків : Видавець Савчук О. О., 2016.

118. Крылова А. Л. О старине Донской области. *Труды VI Археологического съезда в Одессе*. Том VI. Москва, 1884. С. 54–62.

119. Лист заклику до батьків та громадян м. Харкова в день святкування «різдва» від активу войовничих безвірників школи № 5. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 1052. Арк. 3.

120. Лист заклику до батьків та громадян м. Харкова в день святкування «різдва» від активу войовничих безвірників школи № 15. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 1052. Арк. 46.

121. Лист Народного комісаріату освіти до Ради народних комісарів УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 371. Арк. 8.
122. Листування з Міністерством внутрішніх справ про охорону могил біля Верхнього Салтова Харківської губ. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 1. Спр. 48.
123. Личный состав служащих Волчанского уездного комитета по охране памятников искусства и старины. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 44.
124. Лукомский Г. К. Старинная архитектура Галиции. Очерки по истории архитектуры XII–XVIII вв. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/1096.html> (дата звернення: 05.03.2020.).
125. Львов А. Н. Русское законодательство об архивах. *Труды Одиннадцатого Археологического съезда в Киеве. Том II. Под ред. графини Уваровой П. С.* Москва, 1902. С. 1–11.
126. Макаренко Н. Е. Памятники украинского искусства XVIII века. Санкт-Петербург: Типография СПб градоначальника, 1908. 14 с.
127. Мандат, виданий тов. Беседіну С. Ф. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 25.
128. Мандат, выданный тов. Эрнсту Ф. Л. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 172.
129. Матеріал, техніка та реставрація фресок. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 523. Арк. 161–165.
130. Метод диалектического материализма и музейное строительство. Тезисы вступительного доклада И. Луппола. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1567. Арк. 119–120.

131. Міллер М. М. Будинок у Харкові в українському стилі. *Рада*. 1911, 24 лютого. С. 9.
132. Музеї не мають кадрів. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1507. Арк. 48.
133. Наказ Начальника Адміністративного управління НКВС УСРР від 2 січня 1930 року. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.1. Оп. 6. Спр. 210. Арк. 2–13.
134. Наказ по Відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва. 25 жовтня 1918 р.. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2451. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 21.
135. Народному комісару освіти УРСР, тов. Редько Ф. А. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 90.
136. Наука и научные учреждения СССР. Справочник. Ч. VI. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1928. 810 с.
137. Начальнику сектору агітації та масової пропаганди тов. Микитюку. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1382. Арк. 35.
138. Новицкий А. П. По поводу статьи «Украинский архитектурный стиль» (из письма в редакцию). *Украинская жизнь*. 1912, № 11. Ноябрь 1912 г. С. 71–72.
139. Новицкий А. П. Черты самобытности в украинском зодчестве. *Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове. Том II. Под ред. графини Уваровой П. С.* Москва, 1911. С. 59–72.
140. Нові музеї в західних областях України. *Вісті ВУЦВК*. Київ. 1939. 31 грудня. С. 12.
141. О сохранении наиболее ценных архивов Чернигова и Глухова с окрестностями. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. р-166. Оп. 1. Спр. 693. Арк. 41.

142. Об усадьбе бывшего Межигорского монастыря. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 387. Арк. 111.
143. Об'єктивні дані на тов. Шманай Івана Олександровича. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 93.
144. Обіжник Головної управи робітничо-селянської міліції УСРР – «Про охорону пам'яток культури й природи». *Шалит М. С. Заповідники та пам'ятки природи України. Харків : Український комітет охорони пам'яток природи при Укрнауці, 1932. С. 73–74.*
145. Общество исследования искусств. *Институт рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Ф. 152. Спр. 53. Арк. 1.
146. Опис пам'ятника культури будівлі кол. Покровської церкви в м. Суми. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 123.
147. Опросный листок Всеукраинского отдела искусств. Город Елисаветград. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 684. Арк. 8–22.
148. От Сектора науки Наркомпроса РСФСР. Ко всем музейным работникам. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1567. Арк. 118.
149. Отчет ВУКОПИСа за июнь 1919 г. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. р-166. Оп. 1. Спр. 464. Арк. 1–2.
150. Отчет Комиссии Отдела искусств в составе т. Вольского, Лукомского и Нарбута. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 46.
151. Отчет Харьковского епархиального церковно-археологического общества с 1915 г. по 1 января 1917 года. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-820. Оп. 1. Спр. 3Г. Арк. 61–76.

152. Охорона пам'яток природи і культури в УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 91–92.
153. Охорона пам'яток історії та культури на Україні. Збірник 1. Харків : Український комітет охорони пам'яток культури при Укрнауці, 1927. 159 с.
154. Охрана, использование и пропаганда памятников истории и культуры в УССР (1917–1981). Киев: Наукова думка. 1987. 735 с.
155. Павлуцкий Г. Г. О происхождении форм украинского деревянного церковного зодчества. *Труды Четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове. Том II. Под ред. графини Уваровой П. С.* Москва, 1911. С. 47–58.
156. Павлуцький Г. Г. Дерев'яні та муровані храми України. Харків : Видавець Савчук О. О., 2017. 214 с.
157. Перечень штатов и окладов должностей Всеукраинского комитета изобразительных искусств. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 681. Арк. 20.
158. Перспективи і найближчі завдання охорони пам'яток природи і культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 93–94.
159. Перспективи й найближчі завдання охорони пам'яток природи і культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 93.
160. План роботи групи музейних та бібліотечних установ Сектору науки НКО за 1931 рік. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 176–177.
161. Платонов С. Ф. Ко Второй Всесоюзной Археологической конференции. Значение херсонесских раскопок. *Маяк коммуны*. 1927. 11 сентября. № 210. С. 3.
162. Побожій С. І. Щоденник Федора Ернста. *Пам'ятки України : історія та культура*, 1993. № 1–6. С. 130–135.

163. Повідомлення про експедицію по садиби Флота у Бабаї. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 7.
164. Положение о Центральном Архивном Управлении Союза ССР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 953. Арк. 146.
165. Положення про міжвідомчий Комітет по охороні пам'яток революції, мистецтва і культури при Президії ЦВК УРСР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 72.
166. Полонська-Василенко Н. Д. Спогади / Упоряд., вступ. ст. та іменний покажчик Шевчука В. П. Київ: Києво-Могилянська Академія. 2011. 591 с.
167. Порядок дня. 1 декабря в 5 час. дня открытие съезда. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1567. Арк. 121.
168. Постанова № 964 Ради народних комісарів УРСР. 5 серпня 1937 року. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 55.
169. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи». *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 30–34.
170. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про заміну артикулу 3 і 6 Постанови ВУЦВК та РНК УСРР «Про пам'ятки культури і природи». *Шалит М. С. Заповідники та пам'ятки природи України. Харків : Український комітет охорони пам'яток природи при Укрнауці, 1932. С. 69.*
171. Постанова Народного Комісаріату освіти та Народного Комісаріату Внутрішніх Справ УСРР. Інструкція про порядок обліку, охорони та передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна, що мають наукове, історичне та мистецьке значення. *Центральний*

державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 35.

172. Постанова Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР. Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври за історико-культурний заповідник і про перетворення її у Всеукраїнський музейний городок» // *Український музей. Збірник 1 / Управління науковими установами УСРР; гол. ред. П. П. Курінний*. Київ, 1927. С. 213–214.

173. Постанова Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УСРР. «Устава про музеї УСРР». *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 371. Арк. 11.

174. Постанова ЦК КП(б)У від 13 травня 1937 р. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 423. Арк. 103–105.

175. Постановление Всеукраинского центрального исполнительного комитета. О передаче церковных ценностей в фонд помощи голодающим. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. Оп. 20. Спр. 1450. Арк. 183.

176. Постановление Народного комиссариата по просвещению. Об образовании губернских комитетов по охране памятников искусства и старины. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–4.

177. Пояснювальна записка № 2. Додаток до Положення щодо Статуту Всеукраїнського Археологічного Комітету. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 4. Спр. 953. Арк. 425.

178. Про завдання й планування археологічно-дослідницьких робіт в УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1499. Арк. 145–146.

179. Про обмін пам'ятками культури в СРСР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 14.

180. Про рятування пам'ятки матеріальної культури т. зв. «Андрія Первозваного» у м. Києві. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9390. Арк. 417–418.
181. Про увічнення пам'яті М. М. Коцюбинського. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9390. Арк. 42.
182. Про утворення Архітектурної колегії при Комісаріаті мистецтв. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. р-166. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 15–16.
183. Про утворення Архітектурної комісії при Комісаріаті мистецтв. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 244. Арк. 15.
184. Проект положення о Всеукраинском комитете охраны памятников искусства и старины. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. р-166. Оп. 1. Спр. 680. Арк. 1–10.
185. Проект пунктів основного договору. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. р-№ 166, Оп. 1, Спр. 464, Арк. 27.
186. Проект штатів департаменту Головного управління справами мистецтв та національної культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 6.
187. Проект інструкції Археологічному комітету при Всеукраїнській академії наук. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59 (Всеукраїнський археологічний комітет). Спр. 20. Арк. 40–42.
188. Проект реорганізації Всеукраїнського археологічного комітету. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 300. Арк. 59.

189. Протокол № 1 Заседания комитета изобразительных искусств при Подотделе Искусств. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 681. Арк. 8.
190. Протокол № 2. 12 апреля 1897 г. *Институт рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Ф. 241. Спр. 1. Арк. 3.
191. Протокол № 24 Бюро Українського комітету охорони пам'яток культури при НКО. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 377. Арк. 13.
192. Протокол № 5 Заседания комитета охраны памятников искусства и старины при Всеукраинском отделе Искусств. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 681. Арк. 8.
193. Протокол заседания политической редакции истории фабрик и заводов от 19 октября 1933 года. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 17.
194. Протокол заседания политической редакции истории фабрик и заводов. От 19 октября 1933 года. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6225. Арк. 27.
195. Протокол засідання сектора масової комуністичної освіти з 10/III/31. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1507. Арк. 46–47.
196. Протокол комісії по реставрації храму св. Софії у м. Києві. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 1. Спр. 36.
197. Протокол Народи комісії щодо зачинення церков у м. Харкові від 17-го лютого 1930-го року. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 1077. Арк. 42.
198. Протокол Народи при НКО від 27 липня 1930 р. в справі перевірки музейних фондів, щоб виявити речі з кольорових металів, що не мають художньої вартості для передачі їх Рудметалторгу. *Центральний державний*

архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 533. Арк. 2.

199. Протокол пленуму Українського комітету охорони пам'яток культури. Від 13 травня 1929 року. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 57. Арк. 85.*

200. Протокол Спільного засідання секцій археологічної та мистецтва Української Археологічної комісії УАН 25 жовтня 1921 року. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Ф. 59. Спр. 3. Арк. 218.*

201. Протоколи засідань ГУБКОПИСа за 1919 г. Обращение Отдела народного образования при Чугуевском совете рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. *Державний архів Харківської області. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 26.*

202. Протоколи засідань Комитета охраны памятников искусства и старины при Отделе искусств. *Державний архів Харківської області. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 4.*

203. Протоколи засідань секцій ГУБКОПИСа за 1920 г. Заседание музейной секции ГУБКОПИСа от 5 января 1920 г. *Державний архів Харківської області. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 2.*

204. Протоколи засідань секцій ГУБКОПИСа за 1920 г. Заявление гражданина Льва Симоновича Лившица. *Державний архів Харківської області. Ф. р-4365. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 8.*

205. Путівник по історичних місцях революційних подій у Харкові / під ред. А. І. Снісара. Харків : Український центральний музей революції, 1937. 128 с.

206. Реєстр дійсних членів ВУАК поза межами Києва, в РСФРР та за кордоном. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Ф. 59. Спр. 328. Арк. 2.*

207. Реєстр дійсних членів ВУАКу та їх адреси. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Ф. 59. Спр. 328. Арк. 1.*

208. Религиозные настроения – письмо из Харькова. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2494. Арк. 3.
209. Рерих Н. К. Берегите старину. Москва: Международный центр Рерихов, 1993. 72 с.
210. РНК УРСР. Керівникові справами. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 74.
211. Секретаріату ВУЦВК (від 16 січня 1930 р.). *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 6.
212. Склад Відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва при Головному управлінні мистецтва та національної культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2457. Оп. 2. Арк. 96.
213. Склад УКОПК на 1.VIII.33 р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1493. Арк. 49.
214. Скрипник М. О. Про події в історичному музеї імені Т. Г. Шевченка в Києві. *Пролетарська правда*. 1927. № 189 (1802). С. 5.
215. Соціалістичне будівництво й музейна справа на Україні. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1507. Арк. 134–138.
216. Список державних історико-культурних заповідників. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 348. Арк. 5.
217. Справа про закриття церкви в с. Токарівці Дергачівського району. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-845. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 3.
218. Спритний завмузею. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 49.

219. Стаборовский А. А. Провинциальный вандализм. Несколько слов о предстоящем разрушении древнейшего архитектурного памятника в г. Виннице. *Архитектурно-художественный ежегодник*, 1916. № 4. С. 41–46.
220. Статут Волинського наукового товариства краєзнавства. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1507. Арк. 68–71.
221. Статут Всеукраїнського археологічного комітету при УАН. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 75. Арк. 13–14.
222. Стенограма та протоколи засідань Бюро та пленумів українського комітету охорони пам'яток культури. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 57. Арк. 36.
223. Стислий звіт по основних показниках роботи Всеукраїнського Музейного Городка за 1931 рік. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 571. Арк. 61.
224. Сысоев В. М. Остатки запорожской церковной старины в пределах Кубанской области. *Труды XII Археологического съезда в Харькове*. Том I. Москва, 1905. С. 111–124.
225. Таранушенко С. А. Звіт за роботу Харківського крайового інспектора охорони пам'яток матеріальної культури влітку 1929 р. по місяцях. *Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Ф. 278. Спр. 1378.
226. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ : Будівельник, 1976. 332 с.
227. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 років. Харків : Видавець Савчук О. О., 2011. 692 с.
228. Таранушенко С. А. О церковних древностях и их изучении. Доклад в историко-филологическом обществе. 23 марта 1916 года. *Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Ф. 278. Спр. 1.
229. Таранушенко С. А. Пам'ятки архітектури Катеринославської губернії. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2013. 78 с.

230. Таранушенко С. А. Пам'ятки архітектури Київської губернії. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2011. 199 с.
231. Таранушенко С. А. Пам'ятки архітектури Слобідської України. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2011. 223 с.
232. Таранушенко С. А. Пам'ятки архітектури Чернігівської губернії. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2011. 127 с.
233. Таранушенко Стефан Андрійович. Звіт за роботу Харківського крайового інспектора охорони пам'яток матеріальної культури влітку 1929 р. на місцях. *Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Ф. 278. Арк. 1378.
234. Таранушенко Стефан Андрійович. Комітет охорони пам'яток культури на Україні. Лекція. 13 травня 1929 р. *Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Ф. 278. Арк. 1373.
235. Тези до плану ближчої діяльності Всеукраїнського Археологічного Комітету Головнауки при ВУАН. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 44. Арк. 19.
236. Товариство охорони Українських пам'яток за кордоном. Протоколи засідань управи та загальних зборів товариства. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4009. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 9–18.
237. Товариство охорони Українських пам'яток за кордоном. Протоколи засідань управи та загальних зборів товариства. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 4009. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2–14.
238. У зверненні в. о. начальника обл. відділу у справах мистецтв Василевського до РНК УРСР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 146.
239. Ударницькі зобов'язання В. Є. Козловської до 01.01.1933. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 396. Арк. 4.

240. УКОПК на 1.І.1931. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1493. Арк. 77.
241. Укр. к-т охрани памятников культуры. 8 сентября 1933 г. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1493. Арк. 4.
242. Украинский архитектурный стиль. *Украинская жизнь*. 1912, № 9. Сентябрь 1912 г. С. 32–43.
243. Украинской ССР. 15 октября 1930 г. Всем союзным республикам. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 1567. Арк. 117.
244. Українське управління у справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 2.
245. Умови соцзмагання. Археологічний відділ ВУАК'у. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 396. Арк. 7.
246. Управление делами СНК УССР. Культсектор. Докладная записка. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 72. Арк. 95.
247. УРСР – Рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Полтави. 10 жовтня 1939 року. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 162. Арк. 92–93.
248. Устав Польского общества охранения памятников старины на Украине. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.166. Оп. 1. Спр. 689. Арк. 1.
249. Устава про Український Комітет Охорони Пам'яток Природи (УКОПП). *Шалит М. С. Заповідники та пам'ятки природи України. Харків : Український комітет охорони пам'яток природи при Укрнауці, 1932. 76 с.*
250. Фомин П. Г. Церковные древности села Бездрика Сумского уезда. Харьков : Епархиальная типография, 1916. 181 с.

251. Фролов В. О. Собори наших душ: робочий щоденник зняття і консервації мозаїк Михайлівського монастиря в Києві. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1990. № 4. С. 35–39.
252. Харківський губернський відділ народної освіти. Платежный список служащим Харьковского губернского комитета охраны памятников искусства и старины. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-820. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 42–48.
253. Харківський губернський відділ народної освіти. Принципи, задачі та робота Музейно-виставково-екскурсійного відділу на 1920 р. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-820. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 1.
254. Харківський губернський відділ народної освіти. Протоколи та інші матеріали художньої секції. Опис майна в колишньому будинку Ш. Х. Цетлін. *Державний архів Харківської області*. Ф. р-820. Оп. 1. Спр. 3Г. Арк. 32.
255. Харківський історичний музей. *Комуніст* (Харків). 1934, 21 серпня. С. 10.
256. Харьков : краткий путеводитель по столице Украины. Харьков : Укрполіграфоб'єднання Школи ФЗУ, 1932. 56 с.
257. Харьковская городская биржа труда. Всеукраинскому комитету по охране памятников искусств и старины. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф.166. Оп. 1. Спр. 691. Арк. 27.
258. Харьковский ГУБКОПИС. Архитектурно-монументальная секция. Анкетный лист для составления регистрационных описаний памятников старинного деревянного зодчества. *Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського*. Ф. 278. Арк. 2.
259. Центрального бюро скарг НКВС УСРР. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 9391. Арк. 111.
260. Церковь и продналог. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 749. Арк. 68–69.

261. Циркулярное письмо об издании сборника «Пять лет борьбы Кр. Армии на Украине». Всем губкомам и губбюро истпарта. *Центральний державний архів громадських об'єднань України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1449. Арк. 5.
262. Чаговец В. С. Растрелли под. угрозой. *Вечерний Киев*. 28.03.1929. № 71. С. 9.
263. Чайка П. Ф. Проекты будинку музею в Кам'янці-Подільському. *Сяйво*, 1913. Число 2. С. 118–120.
264. Шмит Ф. И. Избранное. Искусство: Проблемы теории и истории. Санкт-Петербург : Центр гуманитарных инициатив, 2012. 910 с.
265. Щербаківський В. М. Щербаківський Д. М. Українське мистецтво: в двох томах з додатками. Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. 472 с.
266. Що пишуть про реставрацію? *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 523. Арк. 178.
267. Щодо клопотання Чернігівського ОВК. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України*. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 2.
268. Эрнст Ф. Л. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 году. *Фот. «Отд. охраны памятников старины и искусства при Глав. упр. искусств и нац. культуры»*. Киев : Гуро, 1918. 20 с.
269. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. Харків : Видавець Савчук О. О., 2016. 194 с.
270. Povstenko O. I. The Cathedral of St. Sophia in Kiev. New York : Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., 1954. 476 p.
271. Абрамов Р. Н. Быков А. В. Профессиональная этика как объект социологического исследования: между социологией морали и социологией профессий. *Вестник РУДН. Серия : Социология*. 2018. Т. 18. № 4. С. 747–764.

272. Акуленко В. І. Демонтаж ленінського плану монументальної пропаганди. *«Праці Центру пам'яткознавства» НАН України і УТОПІК*. Вип. 36. Київ, 2019. С. 32–54.
273. Акуленко В. І. Злочин проти пам'яті. Про нищення культурних цінностей на Україні (1927–1941). Київ : Видавництво Товариства «Знання» України, 1999. 79 с.
274. Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). Київ : Вища школа, 1991. 274 с.
275. Алексєєв О. О. Формування пам'яткоохоронного законодавства в перші роки радянської влади (1917–1920 рр.). *Праці історичного факультету Запорізького національного університету. Збірник наукових праць*. 2009, Вип. XVII. С. 117–120.
276. Ассман А. Длинная тень прошлого: Мемориальная культура и историческая политика / Пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва : Новое литературное обозрение, 2014. 323 с.
277. Ахметшин А. С. Законодательство по охране памятников культуры в России XIX – начала XX вв. и практика его применения. *Вестник ОмГУ. Серия. Право*. 2013. Вып. 2 (35). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakonodatelstvo-po-ohrane-pamyatnikov-kultury-v-rossii-xix-nachala-xx-vv-i-praktika-ego-primeneniya> (дата звернення : 08.08.2022).
278. Бадяк В. П. До питання реєстрації об'єктів культурної спадщини України з позицій фаховості та національної гідності. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів, 2013. Вип. 24. С. 348–367.
279. Бадяк В. П. Становлення засад пам'яткоохоронної роботи у Львові. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2010, Вип. 11. С. 21–35.
280. Бадяк В. П. Теоретичні й практичні методи обліку об'єктів культурної спадщини. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2013. Вип. 24. С. 47–73.

281. Базелюк В. В. Історія становлення і розвитку законодавства України у сфері охорони об'єктів археологічної та культурної спадщини. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 2. С. 1–12.
282. Байталюк О. М. Діяльність пам'яткоохоронних органів на Шепетівщині у 1920-ті рр. *Київські історичні студії*. 2017. Вип. 2 (5), С. 64–70.
283. Бакштановский В. И. Согомонов Ю. В. Профессиональная этика. *Ведомости. Вып. 14 : Этнос среднего класса* / Под ред. В. И. Бакштановского, Н. Н. Карнаухова. Тюмень : НИИПЭ, 1999. 160 с.
284. Баранец Н. Г. О причинах научных конфликтов / Н. Г. Баранец, А. Б. Вережкин, Л. Г. Савинова. *Власть*. 2012. Вып. 4. С. 115–117.
285. Бездрабко В. В. М. Криворотченко й ідея соціального музею. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць молодих вчених*. Харків, 1997. С. 14–19.
286. Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. Париж: YMCA-PRESS, 1955. 78 с.
287. Білокінь С. І. В обороні української спадщини : історик мистецтва Федір Ернст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. 355 с.
288. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. : джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
289. Білокінь С. І. Місце Федора Ернста в історії української культури поч. ХХ ст. *Пам'ятки України : історія та культура*. 2012. Вип. 10. С. 4–17.
290. Білокінь С. І. Музей України. Збірка П. Потоцького: Доба, середовище, загибель. Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. 476 с.
291. Білокінь С. І. Спогади Данила Щербаківського про Г. Нарбута. *Збереження історико-культурних надбань Глухівщини : Матеріали Четвертої науково-практичної конференції (21–22 квітня 2005 р.)*. Глухів, 2005. URL : <https://www.s-bilokin.name/Personalalia/Scerbakivskuj.html> (дата звернення : 30.12.2021).

292. Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). Харків : Вид. ХДПУ, 1994. 196 с.
293. Богдашина О. М. Мікронаукові групи в структурах української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки, 2009, Вип. 4. С. 183–193.
294. Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України : Історична ретроспектива та сучасний стан. Київ : Основи, 1994. 168 с.
295. Бойко А. І. Тихою сапою... Мартиролог Києва, складений у США. *Пам'ятки України : історія та культура*. 1990. Вип. 2. С. 18–38.
296. Бонь О. І. Українські археологи та музейники під тиском більшовицького режиму: середина 1920 х років. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2021. Вип. 25. С. 299–306.
297. Бонь О. І. Академік Олекса Петрович Новицький: наукова та громадська діяльність. Київ : Рідний край, 2004. 219 с.
298. Бонь О. І. Василь Базилевич і діяльність Софійської Комісії всеукраїнського археологічного комітету. *Київ і кияни у соціокультурному просторі ХІХ – ХХІ століть: європейський цивілізаційний вимір: матеріали V щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 травня 2015 р.* Київ : Київський університет ім. Б. Грінченка, 2015. С. 198–204.
299. Бонь О. І. Дмитро Гордєєв та діяльність харківських мистецтвознавців у 1920-х – 1930-х роках. *Київські історичні студії*. Вип. 1 (2). С. 70–78.
300. Бонь О. І. Митці Жозефіна Діндо та Бернард Кратко у жорнах радянського тоталітаризму. *Сторінки Історії*. 2020. Вип. 50. С. 145–165.
301. Бонь О. І. Софійська комісія ВУАКу: археологічні дослідження в Софії Київській у 1920-х рр. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2020. Вип. 24. С. 458–466.
302. Бонь О. І. Табірне повсякдення київських професорів-гуманітаріїв: БАМЛАГ. *Київські історичні студії*. 2020. Т. 2. Вип. 11. С. 106–116.

303. Борис Т. П. Становлення і розвиток художніх музеїв України (кінець XIX – перша третина XX ст.): Дис. ... канд. іст. Наук : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2015. 217 с.
304. Бралатан В. П. Гуцаленко Л. В. Здирко Н. Г. Професійна етика. Навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 252 с.
305. Булыгин И. А., Троицкая С. М. Из истории первых мероприятий Советской власти по охране памятников культуры и искусства. *Вестник истории мировой культуры*. 1958. С. 12–24.
306. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ : Основи, 1998. 534 с.
307. Верига В. І. Конфіскація церковних цінностей в Україні у 1922 р. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1996. 192 с.
308. Вечерський В. В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. Київ : НДІТІАМ, 2002. 592 с.
309. Вечерський В. В. Гетьманські столиці України. Київ : Наш час, 2008. 320 с.
310. Вечерський В. В. Полтавщина – Угорщина : пошуки національної архітектури. *Українська культура*. 2014. Вип. 6. С. 4–9.
311. Вечерський В. В. Українські дерев'яні церкви. Київ : Наш час, 2007. 271 с.
312. Вечерський В. В. Українські монастирі. Київ : Наш час, 2008. 400 с.
313. Вівсяна І. А. Консолідація митців Галичини та Наддніпрянщини у створенні й охороні пам'яток національної культури (1917–1920 рр.). *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2012. Вип. 15. С. 39–50.
314. Власов И. С. Охрана исторических памятников в Германии. *Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах : Сборник научных трудов*. Москва: ИНИОН РАН, 2005. С. 43–58.
315. Водотика С. Г. Формування наукових шкіл в Україні (на прикладі школи Д. І. Багалія). URL :

<http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/7205/%D029.pdf?sequence=1>
(дата звернення : 25.10.2021).

316. Волосник Ю. П. Влада та конфесійне життя на Харківщині напередодні великого терору (1934 – середина 1937 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2022. Вип. 61. С. 47–84.

317. Волосник Ю. П. Конфіскація церковних цінностей на Харківщині 1922 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, 2019. Вип. 55. С. 59–68.

318. Волосник Ю. П. Масове закриття церков на Харківщині як складова частина антирелігійної кампанії кінця 1920-х – початку 1930-х рр. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2019. Вип. 22. С. 53–62.

319. Волосник Ю. П. Наступ радянської держави на релігійні конфесії: утиски та переслідування духовенства на Харківщині (кінець 1920-х – початок 1930-х років). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*, 2020. Вип. 58. С. 7–24.

320. Гаврилюк С. В. Вітчизняне пам'яткознавство та музеологія: традиції, досвід, перспективи. *Краєзнавство*. 2015. Вип. 3–4. С. 224–233.

321. Гаврилюк С. В. Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок ХХ ст.): Дис. ... д-ра. іст. наук; Волинський держ. ун-т. ім. Лесі Українки. Луцьк, 2003. 513 с.

322. Гаухман М. В. «Козацька пам'ять»: комеморативні практики чорносотенців Волині на початку ХХ ст. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. 2014. Вип. 12. С. 87–94.

323. Геврик Т. Б. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва: Вид. 2-ге. Нью-Йорк: Український музей, 1987. 64 с.

324. Гернович Т. Д. Становление государственных архивов Беларуси (1919–1922). *Журнал Белорусского государственного университета. Серия: История*. Минск, 2019. № 3. С. 46–56.

325. Гирич І. Б. Горькова А. О. Київський археологічний інститут (1917–1924 рр.) як багатoproфільна платформа співпраці гуманітаріїв-науковців Києва. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/179688/08-Nurych.pdf?sequence=1> (дата звернення : 25.10.2021).
326. Горбик В. О. Бурдоносова Т. І. Охорона історичних пам'яток у США, Великобританії й Канаді. *Український історичний журнал*. 1991. Вип. 10. С. 121–130.
327. Горидовец В. В. Изъятие ценностей у религиозных общин в Витебской губернии в 1922 году. URL : http://www.sedmitza.ru/data/2012/11/26/1235539815/2012_3_4_10.pdf (дата звернення : 18.07.2020).
328. Горькова А. О. Законодавча база Української СРР у галузі охорони археологічної спадщини (1919–1925 рр.). *Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць*, 2013. Вип. 24. С. 30–40.
329. Горькова О. А. Співпраця Українського комітету охорони пам'яток культури з Київською крайовою комісією у пам'яткоохоронній сфері. *Сівєричина в історії України : Збірник наукових праць*. Київ, 2016. Вип. 9. С. 39–42.
330. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). URL: <http://lawdiss.org.ua/books/099.doc.html> (дата звернення : 11.09.2019.).
331. Григор'єва Т. Д., Денисенко Г. Г. З історії збереження історико-культурної спадщини України: діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*, Том 3 : Історія. Київ, 1993. С. 29–55.
332. Гужаловский А. А. Становление государственной сети музеев Белоруссии в первые годы советской власти. 1918–1920. *ВМ*. 2016. № 1 (13). URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-gosudarstvennoy-seti-muzeev->

belorussii-v-pervye-gody-sovetskoj-vlasti-1918-1920 (дата звернення : 14.07.2020).

333. Дементьева Ю. М. Материалы археологических съездов (1869–1914) как источник по истории музейного дела России. *Известия РГПУ им. А. И. Герцена*. 2008. Вып. 80. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/materialy-arheologicheskikh-sezdov-1869-1914-kak-istochnik-po-istorii-muzeynogo-dela-rossii> (дата звернення : 01.06.2022).

334. Денисенко Г. Г. Денисенко О. А. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті. *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика*, 2016. Вип. 21. С. 187–199.

335. Денисенко О. А. Григорій Павлуцький та його внесок у пам'яткоохоронну справу. *Краєзнавство*. 1999. Вип. 1–4. С. 115–118.

336. Денисенко О. А. Історична ретроспектива становлення пам'яткоохоронного законодавства в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України : Збірник наукових праць*. 2014. Вип. 3, С. 5–10.

337. Денисенко О. А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі (1918 р.): Дис. ... канд. іст. наук; Київський національний ун-т. ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 216 с.

338. Дідух Л. В. Микола Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні. *Краєзнавство*. 2008. Вип. 1–4. С. 120–127.

339. Дмитренко Н. М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920-ті – 1930-ті рр.). Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2016. 200 с.

340. Дмитриенко Н. М. Лозовая Л. А. Первый музейный съезд как фактор эволюции музейного дела России. *Вестник Томского государственного университета. Серия : История*, 2013. Вып. 6 (26). С. 193–198.

341. Домрин А. Н. Законодательство США об охране памятников национального значения. *Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах: Сборник научных трудов*. Москва: ИНИОН РАН, 2005. С. 119–134.

342. Домрин А. Н. Охрана памятников истории и культуры в Великобритании. *Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах : Сборник научных трудов*. Москва: ИНИОН РАН, 2005. С. 26–44.
343. Донцова А. А. Государственная охрана памятников в 1920-е гг. : к истории изучения вопроса. *Вестник Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение*. 2017. №27. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/gosudarstvennaya-ohrana-pamyatnikov-v-1920-egg-k-istorii-izucheniya-voprosa> (дата звернення : 15.07.2020).
344. Дубровський В. В. Музеї на Україні. Харків: Державне видавництво України, 1929. 59 с.
345. Дубровський В. В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. *Український музей*. Збірник 1 / Управління науковими установами УСРР; гол. ред. П. П. Курінний. Київ, 1927. С. 13–26.
346. Єгор Кузьмич Редін: Біобібліографічний покажчик (укладач : Р. І. Філіппенко, наук, редактор : канд. іст. наук, проф. С. М. Куделко). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. 228 с.
347. Єфіменко Г. Г. Національно-культурна політика як один з основних засобів модернізації радянського суспільства у 1920 – 1930-ті роки. *Проблеми історії України : факти, судження, пошуки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. 2003. Вип. 9. С. 251–278.
348. Заставецька Н. І. Діяльність Польського товариства краєзнавчого у сфері збереження пам'яток історії та культури на західноукраїнських землях (1920–1930). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць*. Львів: Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2008. Вип. 17. С. 275–281.
349. Захарова М. В. Запозичення в праві : онтологічний аналіз. *Порівняльне правознавство*. 2013. № 1–2. С. 185–198.

350. Зозуля С. Ю. До питання розбудови в радянській Україні системи наукових установ у 1920-х роках: створення науково-дослідної кафедри в Ніжині. *Сівєричина в історії України*. 2014. Вип. 7. С. 259–263.
351. Зякун А. І. Культурні цінності в державній політиці 20–30-х рр. ХХ ст.: від збереження до руйнації. *Світогляд-Філософія-Релігія : збірник наукових праць*. ДВНЗ "УАБС НБУ". Суми, 2012. Вип. 2 С. 161–169.
352. Игнаткин И. А. Охрана памятников истории и культуры. Киев: Вища школа, 1990. 223 с.
353. Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917). К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия / Ред. Длужневская Г. В., Мусин А. Е. (науч. ред.-сост.), Носов Е. Н. (отв. ред.). Санкт-Петербург : Из-во «Дмитрий Буланин», 2009. 1192 с.
354. Іванюк О. Л. Мохнатюк І. О. Осібні аспекти імперської політики пам'яті щодо Наддніпрянської України і Криму в ХІХ — на початку ХХ ст. *Київські історичні студії*. Вип. 2 (9). С. 1–11.
355. Іванюк О. Л. Музеефікація військової історичної спадщини в Наддніпрянській Україні та Криму в ХІХ – на початку ХХ ст. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2018. Вип. 2 (7). С. 81–88.
356. Іванюк О. Л. Полкові музеї у Наддніпрянській Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2017. № 2 (5). С. 38–46.
357. Історія українського мистецтва. У 5-ти т. Т. 5. Мистецтво ХХ століття / Голов. ред. Скрипник Г. А. Київ: НАН України. ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2007. 546 с.
358. Казимір В. А. «Правда і добра воля переможуть». Життя та діяльність Василя Дубровського в Україні (1897–1943). Харків : Видавець Савчук О. О., 2018. 312 с.
359. Каплан В. Е. Исторические общества и идея исторического просвещения (конец ХІХ — начало ХХ века). *Историческая культура*

императорской России: формирование представлений о прошлом: коллективная монография в честь проф. Савельевой И. М. Москва : Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. С. 355–383.

360. Капсалькова К. Р. Советские инструкции по охране культурного наследия и проведению раскопок 1920–1930-х гг. : новая археология по старым правилам. *Советский проект. 1917–1930-е гг. : этапы и механизмы реализации.* Под ред. Горбачева О. В., Мазур Л. Н. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2018. С. 487–496.

361. Касаткина Н. М. Об охране памятников истории и культуры в Португалии. *Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах : Сборник научных трудов.* Москва: ИНИОН РАН, 2005. С. 105–118.

362. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал.* 2016. Вип. 2. С. 118–137.

363. Касьянов Г. В. Історична політика. URL : <https://www.pastfutureart.org/glossary> (дата звернення : 29.04.2021).

364. Киридон А. М. «Історична пам'ять» у просторі політики пам'яті. Історичні і політологічні дослідження. *Трансформації історичної пам'яті : спеціальний випуск.* Вінниця : Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2018. С. 45–53.

365. Киридон А. М. Потенціал комеморативних практик у конструюванні національної ідентичності : концептуалізація проблеми. *Історична пам'ять : науковий журнал.* Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2020. Вип. 42. С. 7–19.

366. Киржаєва І. В. Свідчать документи: Постанова президії Київської міськради від 29 червня 1934 р. *Пам'ятки України: історія та культура.* 1990. № 2. С. 39–40.

367. Клименко О. М. Конструювання пам'яті «нової людини» у 1920-ті – 1930-ті рр. (на матеріалах УСРР): Дис... канд. істор. наук. Київський університет імені Бориса Грінченка. Київ, 2019. 257 с.
368. Клименко О. М. Написання історії фабрик і заводів. Приклад Дніпрогесу. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2019. URL: <file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/179-Article%20Text-297-2-10-20200121.pdf> (дата звернення : 16.11.2021).
369. Кобаль Й. В. З історії пам'яткоохоронної справи на Закарпатті у 20 – 30-ті роки ХХ ст. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Ужгород, 1995. № 3. С. 15–24.
370. Ковалевська О. О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2008. Вип. 2. С. 119–128.
371. Ковпаненко Н. Г. Архітектурно-мистецька спадщина Наддніпрянської України у вітчизняних історичних дослідженнях (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.). Київ, 2013. 308 с.
372. Ковпаненко Н. Г. Дослідження національної архітектурно-мистецької спадщини у діяльності Історичного товариства Нестора-літописця (1900-ті рр.). *Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. Збірник статей* / Відп. ред. В. М. Даниленко. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 19. С. 257–272.
373. Ковпаненко Н. Г. Роль Археологічних з'їздів останньої третини ХІХ – початку ХХ століття у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України. *Український історичний журнал*. 2008. Вип. 6. С. 99–110.
374. Кодекс музейної етики від ІСОМ / Пер. з англійської І. Б. Коновалової і О. С. Климишина. *Наукові записки Державного Природничого музею*. Вип. № 23. Львів, 2007. С. 3–16.

375. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України ХІХ століття. *Український історичний журнал*, 2008. Вип. 1. С. 169–193.
376. Колесниченко А. Н. Научная деятельность М. Ф. Болтенко в Одесском археологическом музее с 1921 г. по 1934 г. *Материалы по археологии Северного Причерноморья : Сборник научных трудов*. 2015. Вып. 13. С. 293–300.
377. Колеснікова В. А. Павленко С. В. «...Моїм особистим бажанням є – не поривати з науково-дослідною працею...» : нариси життя Ф. А. Козубовського. *Археологія і давня історія України*. 2017. Вип. 4(25). С. 11–55.
378. Колісник-Гуменюк Ю. І. Формування професійної етики майбутніх фахівців. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2014. Вип. 5. С. 215–222.
379. Коллинз Р. Социология философий. Новосибирск : Сибирский хронограф, 2002. 1282 с.
380. Корзун В. П. Научные сообщества историков России: практики антропологического описания (из лекционного опыта). *Вестник Челябинского государственного университета. Серия: История*. 2012. Вып. 16 (270). Вып. 51. С. 99–109.
381. Костючок О. В. Урядовий центр у Києві (1934–1937) : історія будівництва. *Студії мистецтвознавчі*. № 1–2. С. 103–113.
382. Красніцька Н. В. Григорій Павлуцький – дослідник українського та світового народного мистецтва. *Етнічна історія народів Європи*. 2011. Вип. 35. С. 62–67.
383. Куделко С. М. Павлова О. Г. З історії музейної справи на Харківщині. *Музейна справа на Харківщині : становлення та розвиток* (науково-допоміжний покажчик) [уклад. : Т. О. Сосновська, В. О. Ярошик]. Харків : Державний заклад «Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка», 2009. 265 с.

384. Кудерська Н. І. Становлення і розвиток законодавства про охорону культурної спадщини в Україні. *Університетські наукові записки*. Київ, 2011. № 3. С. 20–26.
385. Кузьма В. В. Розвиток музейної справи на Підкарпатській Русі (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2011, Вип. 27. С. 163–168.
386. Кузьменко Є. І. Генезис кримінальної відповідальності за знищення, руйнування або пошкодження пам'яток – об'єктів культурної спадщини. *Митна справа*. 2010. № 1 (67). Ч. 2. С. 278–279.
387. Куклинова И. А. Формирование представлений о наследии в годы Великой французской революции: Париж и провинция. *Революция и наследие/ Наследие революции. Сборник материалов*. Санкт-Петербург : Папирус, 2017. С. 22–27.
388. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Ред. кол. : В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін. Київ: Інститут історії України, 2015. 486 с.
389. Курінний П. П. Історія археологічного знання про Україну. Видання 3-тє. Передмова і вступна стаття Горохівського П. І. Умань : ПП Жовтий О.О., 2013. 154 с.
390. Кушнір В. В. Марискевич Т. Г. Засади музейництва та завдання музейної мережі України у працях музеєзнавців УСРР 1920-х років. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць*. Вип. 10, 2018. С. 255–272.
391. Лазар М. Г. Этика науки как новое научное направление социологии науки. *Журнал социологии и социальной антропологии*. Санкт-Петербург. 2001. Вып. 3. С. 32–39.
392. Личак Н. А. Н. И. Седова-Троцкая как организатор и руководитель сохранения памятников искусства и старины в губерниях Советской России в 1920-х гг. *Ярославский педагогический вестник*, 2016. № 1. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/n-i-sedova-trotskaya-kak-organizator-i->

rukovoditel-sohraneniya-pamyatnikov-iskusstva-i-stariny-v-guberniyah-sovetskoj-rossii-v-1920-h-gg (дата звернення : 15.07.2020).

393. Личак Н. А. Организация сохранения памятников искусства и старины в 1920 – 1930-х годах (по материалам губерний Центрально-промышленной области). Дисс... канд. истор. наук. Ярославский государственный педагогический университет им. К. Д. Ушинского. Ярославль, 2016. 203 с.

394. Личак Н. А. Понятие «Памятник искусства и старины» в законодательстве Советской России 1920–1930-х гг. *Ярославский педагогический вестник*. 2015. № 4. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/ponyatie-pamyatnik-iskusstva-i-stariny-v-zakonodatelstve-sovetskoj-rossii-1920-1930-h-gg> (дата звернення : 14.07.2020).

395. Личак Н. А. Противоречия в системе охраны памятников Советской России во второй половине 1930-х гг. *Вестник МГОУ. Серия: История и политические науки*. URL : <https://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/742> (дата звернення : 11.04.2021).

396. Лупандін О. І. Проблеми реституції культурних цінностей в період Української держави 1918 року. Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). *Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць*. Вип. 7 (спецвипуск). Київ : НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 86–94.

397. Мадей А. С. Охорона історико-культурної спадщини України в контексті соціальних комунікацій. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 11. С. 46-49.

398. Малишев О. О. Історичний розвиток законодавства Італії про охорону археологічної спадщини. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 80–91.

399. Мансуров В. А., Юрченко О. В. Социология профессий. История, методология и практика исследований. *СоцИс*, 2009, №8. С. 40–43.

400. Мантуров В. В. Соотношение рецепции и иных форм правовых заимствований. *Вопросы международного права и сравнительного правоведения*. 2012. № 4. С. 104–109.

401. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2000. 140 с.
402. Маньковська Р. В. Теоретичні засади музейної візуальності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені М. Коцюбинського, 2021. Серія: Історія. Вип. 37. С. 93–100.
403. Мартыненко И. Э. Международная и национальные правовые системы охраны историко-культурного наследия государств-участников СНГ. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2012. 964 с.
404. Маслійчук В. Л. Портнов А. В. Советизация украинской исторической науки по-советски. *Неприкосновенный запас*. 2012. Т. 3. URL : https://shron1.chtyvo.org.ua/Portnov_Andrii/Sovetyzatsyia_ystorycheskoi_nauky_ro-ukraynsky_ros.pdf? (дата звернення : 19.01.2022).
405. Массанов А. В. Покликання і психологічні бар'єри в професійному самовизначенні особистості. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2014. Вип. 2. С. 167–173.
406. Мельникова Е. А. «Сближались народы края, представителем которого являюсь я» : краеведческое движение 1920–1930-х годов и советская национальная политика. *Ab Imperio*, 2012. Вып. 1. С. 209–240.
407. Микорский Б. И. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934–1936 годах. Мюнхен : Институт по изучению истории и культуры СССР, 1951. 27 с.
408. Михеева И. В. Охрана памятников в Российской империи: проблемы правового регулирования (историко-правовой аспект). *Пробелы в российском законодательстве*. 2008. Вып. 1. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/ohrana-pamyatnikov-v-rossiyskoj-imperii-problemy-pravovogo-regulirovaniya-istoriko-pravovoy-aspekt> (дата звернення : 23.02.2022).
409. Михеева И. В. Правотворческая деятельность Министерства внутренних дел Российской империи по охране памятников истории и

культури в ХІХ началі – ХХ століття : монографія. Нижній Новгород: Растр-НН, 2009. 197 с.

410. Міщук С. М. Внесок професорів Харківського університету в дослідження рукописно-книжкових пам'яток України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Волинські історичні записки*. 2010. Вип. 4. С. 4–11.

411. Наумов С. О. «Малоросійський проект» ХІХ ст. vs «український проект». *Известия на Института за исторически изследвания*. Софія, 2017. Т. 34. URL : <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=592409> (дата звернення: 23.05.2022).

412. Ненашева Е. Ю. Диалог культур в інтерпретації І. В. Моргілевського (Византия, Кавказ, Киевская Русь). *Universum: філологія и искусствознание*. 2014. № 6 (8). URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/dialog-kultur-v-interpretatsii-i-v-morgilevskogo-vizantiya-kavkaz-kievskaya-rus> (дата звернення : 07.12.2021).

413. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії): монографія / Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1994. 239 с.

414. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 1 : 1917 р. – середина 20-х років: Монографія / Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1995. 278 с.

415. Нестуля О. О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. Ч. 2 : Кінець 20-х – 1941 рр. : Монографія / Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1995. 216 с.

416. Нестуля О. О. Неспокій серця (Ф. М. Мовчанівський). *Репресоване краєзнавство (20-ті – 30-ті роки)* / Інститут історії України АН України, Всеукраїнська Спілка Краєзнавців. Київ : Рідний край. Хмельницький редакційно-видавничий відділ, 1991. С. 209–215.

417. Нестуля О. О. Нестуля С. І. М. Рудинський у пам'яткоохоронному русі Полтавщини 1917 — початку 20-х років. *Археологічний літопис Лівобережної України*. 2002–2003. Вип. 1–2. С. 15–19.

418. Нестуля С. І. Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). Полтава : Видавничий центр «Археологія», 1997. 99 с.
419. Нікольський В. М. Соціальний склад репресованих в Україні. *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 2. С. 141–162.
420. Новак О. С. Мистецтвознавчі студії пам'яткоохоронців Харкова (1919 – 1930-ті рр.). 38-ма Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора Антона Григоровича Слюсарського). 4 грудня 2020 р. : тези доп. Харків, 2020. С. 73–75.
421. Новак О. С. Нормативно-правове регулювання пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1928–1933 рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 1. С. 105–111.
422. Новак О. С. Обстоювання самотності українського історико-культурного надбання в Російській імперії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Актуальні питання гуманітарних наук. Збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 53. Том 1. С. 64–70.
423. Новак О. С. Особливості кампанії із вилучення церковних цінностей у Харкові в 1922 році. 75-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 29 квітня 2022 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 63–65.
424. Новак О. С. Охорона сакральних пам'яток Харкова у переломну епоху (1929–1933 рр.). 39-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у системі науки та освіти: досвід і перспективи», присвяченої 100-річчю створення Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. 3 грудня 2021 р. : тези доп. Харків, 2021. С. 37–39.
425. Новак О. С. Пам'яткоохоронна діяльність в радянській Україні (друга половина 1930-х років). 76-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські

читання (історичні науки)». 21 квітня 2023 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 60–62.

426. Новак О. С. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919–1930-ті рр.). *Сіверянський літопис*. 2022. № 5–6. С. 54–62.

427. Новак О. С. Роль С. А. Таранушенка у професійній спільноті пам'яткоохоронців радянської України (1919–1930-ті роки). 40-ва Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавчі студії у вимірах сучасності, ретроспективі і перспективі», присвячена 300-річчю з дня народження Григорія Савича Сковороди (1722–1794). 3 грудня 2022 р. : тези доп. Харків, 2023. С. 40–42.

428. Новак О. С. Унормування участі громадськості у пам'яткоохоронній діяльності в радянській Україні (1919 – 1926 рр.). 74-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 23 квітня 2021 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 93–95.

429. Новак О. С. Формування нормативно-правової бази пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1919–1926 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 58. С. 57–72.

430. Новак О. С. Формування пам'яткоохоронного понятійного поля у дослідницькому середовищі Наддніпрянській Україні (початок ХХ ст.). 73-я Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 24 квітня 2020 р. : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 127–129.

431. Онопрієнко В. Л. Щербань Т. О. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. Агентство», 2008. 352 с.

432. Основи пам'яткознавства / Під заг. ред. : Гріффена Л. О., Титової О. М. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. 379 с.

433. Отземко В. О., Темірова Н. Р., Шандра І. О. Соціально-економічні трансформації в Україні на межі ХІХ–ХХ ст. за мемуарами представників економічної еліти. *Сторінки історії: зб. наук. пр.* / Нац. техн. ун-т України «Київськ. політехн. ін-т ім. І. Сікорського». Київ, 2022. Вип. 54. С. 53–66.
434. Охрана, использование и пропаганда памятников истории и культуры в УССР (1917–1981). Киев, 1987. 76 с.
435. Павлова О. Г. Наукова і педагогічна діяльність Ф. І. Шміта – професора Харківського університету. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Історія.* 2001. Вип. 33. С. 260–268.
436. Памятниковедение: теория, методология, практика: сб. науч. тр. НИИ культуры. Москва: Министерство культуры РСФСР, 1986. 138 с.
437. Парамонов А. Ф. Парийский А. В. Истоки каменной храмовой архитектуры Слободской Украины. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2012. 234 с.
438. Пивоваров С. В. Мойсей А. А. Охорона історико-культурної спадщини на Буковині (пам'ятки археології). *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історія.* 2011. Вип. 20. С. 144–150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpu_Ist_2011_20_21 (дата звернення : 26.09.2018.).
439. Пилипенко А. Н. Охрана памятников культуры во Франции. Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах : Сборник научных трудов. Москва: ИНИОН РАН, 2005. С. 135–143.
440. Півавар М. В. Досвід захавання гісторыка-культурнай спадчыны Віцебскай губернскай камісіі па ахове помнікаў даўніны (1920–1921 гг.). *Опыт сохранения историко-культурного наследия и трансграничное сотрудничество в сфере культурного туризма: материалы междунар. научно-практической конференции, Витебск, 24–25 октября 2012 г. Витебск, 2012. С. 87–92.*
441. Плаггенбург Ш. Революция и культура: культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. Санкт-Петербург : «Нева», 2000. 414 с.

442. Побожий С. И. Из истории украинского искусствознания. Феномен Харьковской университетской школы искусствознания. *Собор лиц: сборник статей* / под ред. Пиотровского М. Б. и Никоновой А. А. Санкт-Петербург, 2006. С. 86–95.
443. Побожій С. І. «Жупани». Справа № 1029 про процес над харківськими мистецтвознавцями. *Родовід*. 1999. Вип. 1 (17). С. 17–29.
444. Побожій С. І. Музейні діячі Слобожанщини: О. Поплавський. *Треті Сумцовські читання: матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю XII Археологічного з'їзду (18 квітня 1997 р.)*. Харків : Харківський історичний музей, 1998. С. 54–57.
445. Побожій С. І. Олена Нікольська: портрет на тлі тоталітарної доби. *Пам'ятки України: історія та культура*. 1998. Вип. 1. С. 116–123.
446. Полякова М. А. Культурное наследие: историческая динамика понятия. *Обсерватория культуры*. 2006. Вып. 1. С. 60–68.
447. Попова Л. И. Охрана памятников культуры и искусства на Украине (1917–1941 гг.). *Художественное наследие. Хранение, изучение, реставрация*. Москва : Гос. НИИР. 1994, Вып. 15. С. 83–125.
448. Посохов С. І. Діяльність вишівських музеїв у контексті позашкілля / *Музейна педагогіка в науковій освіті* / ред. кол.: С. О. Довгий, О. М. Топузов, В. А. Бітаєв та ін. ; за наук. ред. С. О. Довгого. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. С. 72–84.
449. Посохов С. И. «Своевременные размышления» о теориях памяти, типах культуры и смыслах истории // *Харківський історіографічний збірник*. 2013. Вип. 12. С. 6–23.
450. Посохов С. І. ТОП-особи харківського локусу, або про роль імен у конструюванні образів міста. *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica: зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж.* / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; редкол.: М. Г. Палієнко (голов. ред.) та ін. Київ, 2020. Вип. 20. С. 193–212.

451. Посохова Л. Ю. Інтелектуали Харківського колегіуму другої половини XVIII — початку XIX століття: мереживо зв'язків і взаємин. *Київська Академія*. Київ, 2014–2015. Вип. 12. С. 160–184.
452. Преловська І. М. Деякі обставини утворення державного заповідника «Софія Київська» у 1930-х рр. *Український музей. Збірник наукових праць*. Київ, 2003. С. 20–27.
453. Прибега Л. В. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини. *Культурологічна думка*. 2009. № 1. С. 130–138.
454. Примак А. Ф. Діяльність «Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины» в Україні. *Праці Центру пам'яткознавства : Збірник наукових праць*, 2010. Вип. 18. С. 224–231.
455. Прокопенко Л. Л. Гевель К. М. Досвід державного управління у сфері збереження культурної спадщини в країнах ЄС. *Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України*. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2012. Вип. 1(12). С. 57–65.
456. Прокопчук В. С. Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст. : етапи, форми, напрями діяльності. Автореф. дис... д-ра іст. Наук. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2009. 240 с.
457. Прокопчук В. С. Український комітет краєзнавства на етапі становлення (1925–1929). *Краєзнавство*. 2005. №.1–4. С. 51–57.
458. Професор Дяченко Дмитро Михайлович (14.08.1887 – 21.05.1942) – видатний український архітектор, творець університетського містечка в Голосієві (До 130-річчя від дня народження). *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія : Лісівництво та декоративне садівництво*. 2016. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvnau_lis_2016_255_43 (дата звернення : 29.11.2017.).
459. Профессиональные группы: динамика и трансформация / Под общ. ред. Мансурова В. А. Москва : Издание Института социологии РАН, 2009. 419 с.

460. Пучков А. О. Мистецтвознавець Григорій Павлуцький, перший український. Нью-Йорк : Алмаз, 2018. 144 с.
461. Пучков А. О. Мистецтвознавча особистість і доля її спадщини. *Мистецтвознавство України*. 2012. Вип. 12. С. 353–358.
462. Рассказова Л. В. Разгром дворянских усадеб (1917–1919) : официальные документы и крестьянские практики. *Общество. Среда. Развитие*. 2010. Вып. 2. С. 44–49.
463. Решетников В. О. Профессионализация проблема первичного включения современной молодежи в трудовые отношения. *Школьные технологии*. 2013. Вып. 5. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalizatsiya-kak-protsess-pervichnogo-vklyucheniya-molodyozhi-v-trudovye-otnosheniya> (дата звернення : 19.01.2022).
464. Рибалко О. Л. Руїнники й оборонці. *Пам'ятки України*. 1995. Ч. 1. С. 106–133.
465. Рингер Ф. Закат немецких мандаринов: Академическое сообщество в Германии, 1890–1933. Пер. с англ. Е. Д. Канищевой и П. И. Гольдина. Москва : Новое литературное обозрение, 2008. 645 с.
466. Романовський В. С. Розвиток пам'яткознавства на Харківщині в ХІХ — на початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2007. 19 с.
467. Розумюк В. М. Основні напрями теоретичної рефлексії досліджень пам'яті (memory studies). *Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія*. Кер. авт. кол. – член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А. І. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2021. С. 6–35.
468. Рудий Г. Я. Періодика 1920-х рр. як джерело вивчення пам'яткоохоронної діяльності в Україні. *Український історичний журнал*. 2009. Вип. 4. С. 198–212.

469. Рудий Г. Я. Проблеми збереження музейної спадщини України : за результатами аналізу матеріалів республіканської періодики 1930-х рр. *Український історичний журнал*. 2010, Вип. 6. С. 127–135.
470. Рудий Г. Я. Становлення державної системи охорони історико-культурної спадщини в Україні (1918–1920 рр.). *Краєзнавство*, 2001. Вип. 1–4. С. 95–102.
471. Рудика Н. М. До питання про охорону пам'яток археології в європейських країнах. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2011. Вип. 20. С. 103–111.
472. Рыбинское водохранилище и его жизнь / Под общ. ред. Кузина В. С. Ленинград : Изд-во «Наука», 1972. 364 с.
473. Рябчикова Ф. Д. Формування та еволюція поняття музейний фонд держави. *Краєзнавство*. 2016. № 1–2. С. 195–211.
474. Рябчук М. Ю. Інтелектуальне співтовариство у взаєминах з державою: форми діалогу та їх результати. *Наукові записки*. Вип. 68. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. С. 67–80.
475. Савельева И. М. Полетаев А. В. Теория исторического знания. Санкт-Петербург : Алетейя, 2008. 523 с.
476. Савенок Л. А. Взаємодія академічної науки та вищої школи: досвід України 1920-х років. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2018. Кн. 27. С. 95–106.
477. Савицкий П. Н. Гибель и воссоздание неоченимых сокровищ: разгром русского зодческого искусства и необходимость его восстановления. Прага, 1937. 52 с.
478. Савицкий П. Н. Разрушая свою Родину: снос памятников искусства и распродажа музеев СССР. Берлин, 1936. 40 с.
479. Савчук В. О. Українське та російське краєзнавство 1920–1930-х рр.: проблеми взаємодії та розвитку в умовах формування тоталітарної системи. *Україна ХХ століття : культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 259–267.

480. Саламаха І. П. Державна охорона історичних пам'яток у Східній Галичині напередодні Першої світової війни (1910–1914). *Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 73–79.
481. Саламаха І. П. Охорона пам'яток історії та культури Східної Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : організаційні засади, законодавство, фінансування: Дис. ... канд. іст. наук; Львівський нац. ун-т. ім. Івана Франка. Львів, 2015. 202 с.
482. Саламаха І. П. Охорона пам'яток історії та культури Східної Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. : організаційні засади, законодавство, фінансування: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2015. 18 с.
483. Саламаха І. П. Правове регулювання охорони історичних пам'яток у Східній Галичині австро-угорським законодавством в ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль : Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка. 2010. Вип. 2. С. 49–54.
484. Світленко С. І. Дмитро Яворницький та формування Катеринославської/ Дніпропетровської школи українознавства. Історик і влада. Колективна монографія. Київ : Інститут історії НАН України, 2016. С. 397–414.
485. Світленко С. І. Формування історичної україністики у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара періоду 1918 – початку 1930-х рр. *Roxolania Historica = Historical Roxolania: збірник наукових праць*. Дніпро : Ліра, 2019. С. 11–36.
486. Сенченко Н. М. Церковні музеї в контексті освітньої діяльності в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Молодий вчений*. Вип. 11 (63). URL : <https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3413> (дата звернення : 08.08.2022).

487. Силантьев В. И. Большевики и православная церковь в Украине в 20-е годы. Харьков : ХПИ, 1998. 156 с.
488. Скирда І. М. XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення. Харків: Вид-во Харківського нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2018. 252 с.
489. Скирда І. М. XII археологічний з'їзд: передумови, перебіг подій, історичне значення: дис. ... канд. іст. наук; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2016. 271 с.
490. Складні питання історичної пам'яті у парадигмі діалогічності культур : Колективна монографія. Київський університет імені Бориса Грінченка. Білосток : Білоруське історичне товариство, 2019. 292 с.
491. Сливина Е. А. Музейная деятельность Н. Е. Макаренко на Украине: по материалам периодических изданий 1917–1941 гг. *Вопросы музеологии*. 2015. Вып. 1 (11). С. 21–25.
492. Слободян В. В. Нищення храмів. *Пам'ятки України : історія та культура*. 1995. Вип. 3. С. 49–54.
493. Спиридонова Ю. В. Генезис международной охраны культурного наследия в 1930-е гг. URL : http://icomos-spb.ru/component/joomdoc/Spiridonova_genesis.pdf/download (дата звернення: 04.09.2021).
494. Старенький І. О. Діяльність подільського духовенства зі збереження архівної спадщини на території Поділля в другій половині XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2013. Вип. 1. С. 95–102.
495. Старенький І. О. Співпраця Івана Огієнка з Пилипом Клименком та Юхимом Сіцінським в галузі охорони пам'яток на Поділлі в період Української революції. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/IoIsn_2013_10_30 (дата звернення : 25.10.2021).
496. Старовойтенко І. М. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії. *Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики*. 2006. Вип. 13. С. 6–27.

497. Сторчай О. В. Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924). Київ : Щек, 2009. 336 с.
498. Стравинскас В. В. Советское законодательство по охране историко-культурного наследия. Дисс... канд. юр. наук Нижегородский филиал Государственного университета – Высшая школа экономики. Н. Новгород, 2007. 176 с.
499. Габрусь Т. В. Кулагін А. М. Чантурья Ю. А. Страчана спадчына; уклад. Габрусь Т. В. Мінск : Беларусь, 2003. 351 с.
500. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ : Будівельник, 1976. 332 с.
501. Тарас Я. Б. Українська сакральна дерев'яна архітектура: ілюстрований словник-довідник. Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2006. 521 с.
502. Тельвак В. В. Тельвак В. П. «По долгу історика» : конфлікти в середовищі українських інтелектуалів наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Scriptorium nostrum*. Херсон, 2016. Вип. 2 (5). С. 7–25.
503. Тепляков Д. А. Идея пролетарской культуры Александра Богданова. *Советский проект: оценки, мнения, суждения*. URL : https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/65402/1/978-5-7996-2489-7_2018-02.pdf (дата звернення : 10.09.2021).
504. Ткаченко Б. І. Погром. Документальний нарис. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. 372 с.
505. Ткаченко В. В. Доля українського краєзнавства у 20-ті – 30-ті роки ХХ сторіччя. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. 2007. Вип. 17. С. 335–344.
506. Ткаченко В. В. Наукова діяльність комітетів охорони пам'яток мистецтва і старовини в Україні у перші повоєнні роки. «Образование и наука на 21 от век–2008 : матеріали 4-ї Міжнародної науково-практичної конференції (Софія, Болгарія, 17–25 жовтня 2008 р.). Софія: «Град-Бг» ООД, 2008. Т. 7. : Закон. История. С. 57–61.

507. Томша Э. А. Петербургские истоки Пакта Рериха. 75 лет Пакту Рериха: Материалы Международной общественно-научной конференции. 2010. Москва: Международный Центр Рерихов; Мастер-Банк, 2011. С. 151–157.
508. Топычканов А. В. Охрана и музеефикация культурного наследия России в XVIII – начала XX века. *Историческая культура императорской России : формирование представлений о прошлом: коллективная монография в честь проф. Савельевой И. М.* Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. С. 327–355.
509. Третяк К. О. Київ: Путівник по зруйнованому місту. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. 159 с.
510. Тронько П. Т. Войналович В. А. Увічнена історія України. Київ : Наукова думка, 1992. 275 с.
511. Файда О. В. Єгор Редін та Микола Петров: штрихи до історії наукового співробітництва. URL: https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/02/sskbru_2013_3_19.pdf (дата звернення: 25.10.2021).
512. Федорова Л. Д. Біля витоків національного музейництва в Україні : музей Південно-Західного відділу Імператорського російського географічного товариства. *Український історичний журнал.* 2010. Вип. 6. С. 66–72.
513. Федорова Л. Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870 – 1910-ті рр. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 373 с.
514. Федорова Л. Д. Становлення і розвиток церковно-історичного музейництва в Києві (кінець XIX – початок XX ст.). *Праці Центру пам'яткознавства : Збірник наукових праць.* 2011. Вип. 20. С. 137–152.
515. Федорова Л. Д. Теоретичні та правові питання збереження культурної спадщини в діяльності пам'яткоохоронних структур України (1910-ті рр.). *Український історичний журнал.* 2011. Вип. 1. С. 91–106.

516. Фесик К. І. Сулима О. В. Будинок Полтавського земства. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2014. Вип. 6. С. 20–25.
517. Филиппенко Р. И. Харьковская школа истории искусства: Е. К. Редин *Общество. Среда. Наука*. 2010. Вып. 1 (14). С. 120–124.
518. Филиппенко Р. И. Харьковская школа истории искусства: Ф. И. Шмит. *Культурна спадщина Слобожанщини : збірка наукових статей*. Вип. 35. Харків: Курсор, 2017. С. 5–18.
519. Фирсов С. Л. Была ли безбожная пятилетка? *Независимая газета: НГ-религии*, 2002, 30 октября. С. 2-6.
520. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. 2-е изд. Москва: *Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина*, 2008. 168 с.
521. Фриз Г. Л. Православие, власть и секуляризация в России, 1860–1940. *Германский исторический институт в Москве: Доклады по истории XVIII и XIX вв. DHI Moskau: Vorträge zum XVIII. und XIX. Jahrhundert, Nr. 19 (2013)*. С. 19–24.
522. Фуко М. Слова и вещи. URL: <http://lib.ru/CULTURE/FUKO/weshi.txt> (дата звернення: 08.12.2019).
523. Харлан О. В. Неповторна пам'ятка архітектури запорозьких козаків. *Відлуння віків*. 2008, Вип. 2 (10), С. 26–33.
524. Ходак І. О. Внесок Миколи Сичова в дослідження та реставрацію монументального малярства собору Святої Софії в Києві (за матеріалами київських архівів). *Студії мистецтвознавчі*. 2016. Число 4. С. 92–107.
525. Ходак І. О. Листи Федора Ернста до Данила Щербаківського : сторінки співпраці вчених. *Студії мистецтвознавчі*. 2013. Вип. 1–2. С. 144–171.
526. Ходак І. О. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силуетка українського мистецтвознавства. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2020. 546 с.

527. Ходак І. О. Сергій Гіляров про Григорія Павлуцького: з історії помертвого вшанування науковця. *Студії мистецтвознавчі*. 2015. Вип. 4. С. 72–82.
528. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII – XVIII веков. Москва : Стройиздат, 1967. 236 с.
529. Цвык В. А. Профессиональная этика: проблемы теории и методологии. *Вестник РУДН. Серия: Философия*. 2012. №3. URL : <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnaya-etika-problemy-teorii-i-metodologii> (дата звернення : 28.11.2021).
530. Чаговец В. С. Растрелли под. угрозой. *Вечерний Киев*. 28.03.1929. № 71. С. 9.
531. Чайка П. Ф. Проекти будинку музею в Кам'янці-Подільському. *Сяйво*. 1913. Число 2. С. 118–120.
532. Чепелик В. В. Бесіди про українську архітектуру / за заг. ред. А. О. Пучкова; редкол. : З. В. Мойсеєнко-Чепелик, А. О. Пучков, О. В. Чепелик. Київ : Фенікс, 2013. 224 с.
533. Чепелик В. В. Майстер необароко Дмитро Дяченко. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССХІІ. Праці Комісії архітектури та містобудування*. Львів, 2001. С. 418–431.
534. Чепелик В. В. Український архітектурний модерн : монографія / упорядник З. В. Мойсеєнко-Чепелик. Київ : КНУБА, 2000. 378 с.
535. Чернікова І. В. Охорона, вивчення та використання пам'яток історії та культури на Харківщині (1920 – червень 1941-го року) : автореф. дис... канд. істор. наук. Харків, 2007. 19 с.
536. Чернікова І. В. Стефан Андрійович Таранушенко – славетна постать пам'яткоохоронної справи на Слобожанщині (1920-ті – початок 1930-х років). *Праці Центру пам'яткознавства : Збірник наукових праць*. 2011. Вип. 19. С. 166–180.
537. Шалит М. С. Заповідники та пам'ятки природи України. Харків : Український комітет охорони пам'яток природи при Укрнауці, 1932. 76 с.

538. Шальнева Т. В. Индивидуально-психологические характеристики личности ученого. *Сборник научных трудов Северо-Кавказского государственного технического университета*, 2005. Вып. 2 (14). С.120–128.
539. Шаманаев А. В. Зырянова С. Ю. Охрана культурного наследия в Российской империи. Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2018. 132 с.
540. Шандра І. О. Музей зразків – мініатюрне представництво експортерів у столиці Російської імперії на початку ХХ ст. *Проблеми гуманітарних наук: зб. наук. пр. Дрогобицьк. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка. Серія: «Історія»*. 2020. № 5/47. С. 167–177.
541. Шандра І. О. Торгово-промислові музеї як засіб збільшення товарообігу: світовий та вітчизняний досвід (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 58. С. 104–123.
542. Щербань М. В. Відносини радянської влади і Російської Православної Церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917 – 1930 рр.). Дис. ... канд. іст. наук: Острозька академія. Острог, 2015. 225 с.
543. Яненко А. С. Історія музейної археології УСРР (1919–1934). Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. 367 с.
544. Яненко А. С. Київське музейництво на шпальтах радянських газет 1930-х – початку 1940-х рр. *Сіверщина в історії України : Збірник наукових праць*. Глухів, 2017. Вип. 10. С. 435–447.
545. Яненко А. С. Музейная археология советской Украины 1920-х – первой половины 1930-х гг. : этапы развития. *Археология і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2012. Вип. 9. С. 343–350.
546. Янковська О. В. Культурне життя в Україні у період національно-демократичної революції. *Український історичний журнал*. 2005. Вип. 2. С. 105–118.

547. Янушкевич И. И. Изъятие церковных ценностей из православных храмов Беларуси в 1922 г. URL : <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/8219/4/3B.pdf> (дата звернения : 18.07.2020).
548. Adlercreutz T. The Royal Placat of 1666: Briaefly about Background and Further Importance. *Historical Perspective of Heritage Legislation. Balance Between Laws and Values*. 2016. URL: <http://iclaifi.org/wp-content/uploads/2018/05/Historical-perspective-of-Heritage-Legislation.pdf> (дата звернения : 12.08.2022).
549. Airaksinen T. The Philosophy of Professional Ethics. *Institutional Issues Involving Ethics and Justice*. 2017. Vol. I. URL: <http://www.eolss.net/sample-chapters/c14/e1-37-02-02.pdf> (дата звернения: 28.11.2021).
550. Alatalu R. Development of Heritage Legislation and Institutions of Estonia. *Historical Perspective of Heritage Legislation. Balance Between Laws and Values*. 2016. URL: <http://iclaifi.org/wp-content/uploads/2018/05/Historical-perspective-of-Heritage-Legislation.pdf> (дата звернения : 12.08.2022).
551. Angus I. H. A border within: national identity, cultural plurality, and wilderness. Montreal, Canada, 1997. 178 p.
552. Aslan Z. Introduction to Heritage Site Management: Rationale in Planning and Decision-making for the Conservation and Presentation of Archaeological Sites. *Conservation of Cultural Heritage in the Arab Region. Rome : International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property*. 2016. P. 9–36.
553. Assmann A. Cultural memory and Western civilization: Functions, media, archives. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 403 p.
554. Babushko S., Mankovska R., Solovei M., Solovei L. Humanitarian Mission of Local History Museums in the Society:Ukraine’s Experience. *Краєзнавство*. 2022. № 1–2. С. 40–46.
555. Burke P. What is Cultural History? Cambridge: Polity, 2008. 188 p.

556. Buxton D. *The Wooden Churches of Eastern Europe : An Introductory Survey*. New York. 2008. 416 p.
557. Cassinelli C. W. Totalitarianism, Ideology, and Propaganda. *The Journal of Politics*. Vol. 22, No. 1 (Feb. 1960). URL : <http://www.eolss.net/sample-chapters/c14/e1-37-02-02.pdf> (дата звернення: 28.11.2021).
558. Collin A. *Key Concepts of Museology*. Paris, 2010. URL : <https://www.icom-italia.org/wp-content/uploads/2018/02/ICOMItalia.KeyconceptsofMuseology.Pubblicazioni.2010.pdf> (дата звернення: 28.11.2021).
559. Coleman. H. J. Atheism versus Secularization? Religion in Soviet Russia, 1917–1961. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 2000. № 3. P. 29–43.
560. Connerton P. Seven types of forgetting. *Memory Studies*, 2008. № 1. P. 59–71.
561. Decker S. Engwall L. Rowlinson M. Special issue introduction: Historical research on institutional change. *Business History*, 2018. Vol. 60. No. 2. P. 1–15.
562. Dickinson A. Quantifying Religious Oppression: Russian Orthodox Church Closures and Repression of Priests. 1917–1941. *Religion, State & Society*. Vol. 28, № 4, 2000. P. 327–335.
563. Dijk J. V. *The Network Society. Social Aspects of New Media*. Second edition. London : SAGE Publications, 2012. 301 p.
564. Failla D. Protection of Cultural Properties in Japan (Part 1). *Journal of Japanese Law*. 2004. Vol. 9 No. 18, pp. 67–107.
565. Firak N. L. «Ethical Fictions as Ethical Foundations» : Justifying Professional Ethics. *Osgoode Hall Law Journal*. Vol. 24, 1986. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/232617794.pdf> (дата звернення: 28.11.2021).
566. Freidson E. *Professionalism : The Third Logic*. Chicago : University of Chicago Press, 2000. 240 p.

567. Gorman J. Sharing history: «Ethics» for historians. URL : https://www.academia.edu/43455966/Sharing_history_Ethics_for_historians (дата звернення: 29.09.2021).
568. Guangya Z. China's architectural heritage conservation movement. *Frontiers of Architectural Research*. 2012. Vol. 1. Issue 1. P. 10–22.
569. Halfin S. The Legal Protection of Cultural Property in Britain: Past, Present and Future. *DePaul Journal of Art, Technology & Intellectual Property Law*. 1995. Vol. 6. Issue 1. URL : <https://via.library.depaul.edu/jatip/vol6/iss1/2> (дата звернення : 25.09.2022).
570. Hobsbawm E. Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts. München, 1998. 783 s.
571. Hobsbawm E. Ranger T. The Invention of Tradition. Cambridge : Cambridge University Press. 1983. 310 p.
572. Husband W. B. Soviet Atheism and Russian Orthodox Strategies of Resistance. 1917–1932. *Journal of Modern History*, № 1, 1998. P. 74–107.
573. ICOM code of ethics for museums. Paris, 2006. URL : <http://www.icom-croatia.hr/wp-content/uploads/2011/11/Code-of-Ethics-for-Museums.pdf> (дата звернення: 28.11.2021).
574. Jokilehto J. I. A History of Architectural Conservation: Dis. ... D. Phil. I.A.A.S. York, 2006. 375 p.
575. Kakiuchi E. Cultural heritage protection system in Japan: Current issues and prospects for the future. *Gdańskie Studia Azji Wschodniej*. 2017. Vol. 1 (17). URL: https://www.researchgate.net/publication/315500783_Cultural_heritage_protection_system_in_Japan_Current_issues_and_prospects_for_the_future (дата звернення : 04.10.2022).
576. Kersel M. M. The changing legal landscape for Middle Eastern archaeology in the colonial era, 1800–1930. *Pioneers to the Past: American Archaeologists in the Middle East, 1919–1920*. P. 85–90.

577. Klein C. A. Preserving Monumental Landscapes under the Antiquities Act. *Cornell Law Rev.* 2002. Vol. 87. Issue 6. URL : <http://scholarship.law.cornell.edu/clr/vol87/iss6/2> (дата звернення : 25.09.2022).
578. Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations.* Winter, 2000. URL : <https://eclass.uowm.gr/modules/document/file.php/ELED278/Klein%20memory%20in%20historical%20discourse%202000%20R.pdf> (дата звернення : 04.09.2021).
579. Lorenz E. Stalinist Rule and Its Communication Practices. Postoutenko K. (Ed.): *Totalitarian Communication – Hierarchies, Codes and Messages*. Bielefeld, 2010. 317 p.
580. Macdonald K. *The Sociology of Professions*. London : Sage, 1995. 240 p.
581. Mankovska R. Digital Marketing Tools for Managing the Development of Park and Recreation Complexes. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, VOL. 22. №.5, May 2022. P. 154–162.
582. Mankovska R. Visual construct in museum practices. *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House “Helvetica”, 2022. Issue 23, p. 195–204.
583. Manning C. A. *Ukraine Under the Soviets*. New York : Bookman Associates 1953. 223 p.
584. Mannoni C. Protecting antiquities in early modern Rome: the papal edicts as paradigms for the heritage safeguard in Europe. *Open Research Europe*. 2021. URL : https://s3-eu-west-1.amazonaws.com/openreseurope/manuscripts/14609/_chiara_mannoni.pdf?doi=10.12688/openreseurope.13539.1&numberOfBrowsableCollections=77&numberOfBrowsableInstitutionalCollections=0&numberOfBrowsableGateways=9 (дата звернення : 02.10.2022).
585. Nascimento Araújo M. P., Sepúlveda dos Santos M. «History, Memory and Forgetting: Political Implications». *RCCS Annual Review*. 2009. № 1. URL : <http://journals.openedition.org/rccsar/157> (дата звернення : 29.04.2021).

586. Novak O. The Formation of the Monument-Protection Discourse in Research Environment of the Naddniprianska Ukraine (second half of XIX – early XX century). *Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century* : IX Всеукраїнська наукова конференція. 28 лютого 2020 р. : тези доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 152–159.
587. Ocasio W. Mauskapf M. Steele W. J. History, Society, and Institutions: The Role of Collective Memory in the Emergence and Evolution of Societal Logics. *Academy of Management Review*, 2016. Vol. 41. No. 4. P. 676–699.
588. Peterson M. Cultural heritage and identify. Ukraine, the final test of belonging and identity / *Cultural Heritage Preservation: The Past, the Present and the Future*. Halmstad: Halmstad University edition, 2017. P. 117–123.
589. Posokhov S. Exploring the Face of the City. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. Історія*. 2022. Вип. 61. С. 10–26.
590. Rao G. B. Krishna. Legislation on conservation of ancient monumets and archeological sights and ruins: a critical appraisal. *Journal of the Indian Law Institute*. 1980. Vol. 22. № 1. P. 108–133.
591. Read C. Revolution, Culture and Cultural Policy from Late Tsarism to the Early Soviet Years. *The Sunday Times : Culture*, 2012, № 196. P. 6–19.
592. Rechniewski E. The Construction of National Memory in the «Era of Commemoration». *Special Issue on Culture and Memory*, 2006. URL : <http://openjournals.library.usyd.edu.au/index.php/MGST/article/download/6723/7370> (дата звернення : 04.09.2021).
593. Rescuing the Hidden European Wooden Churches Heritage: An International Methodology for Implementing a Database for Restoration Project / Scientific Editors Gennaro Tampone and Michela Semplici. Citta di Castello (PG), 2006. 247 p.
594. Shandra, I., Temirova, N., & Birova, O. Entrepreneurship Culture: Export Technologies, Strategies and Promoting Ukrainian Goods to the Market of the

Ottoman Empire (Late 19th–Early 20th Centuries). *Journal of History Culture and Art Research*, 2020. № 9(4), С. 184–194.

595. Strobl L. M. Chronology of the Roerich Pact and its movement. *The Pact and the Military* / Edited by Leylya M. Strobl and Friedrich T. Schipper. Vienna : National Defence Academy, 2010. P. 17–21.

596. Tapper A. «Is there an ethics for historians» *Studies in Western Australian History*. Vol. 26, URL : https://www.academia.edu/42697379/Is_there_an_ethics_for_historians (дата звернення: 29.09.2021).

597. The Meaning of Historical Terms and Concepts. *New Studies on Begriffsgeschichte*. Ed. by H. Lehmann, M. Richter. Washington (DC) : German Historical Institute, 1996. URL : https://www.ghi-dc.org/fileadmin/publications/Occasional_Papers/THE_MEANING_OF_historical_terms.pdf (дата звернення : 04.09.2021).

598. Tota A. L. Trever H. Urban Spaces, City Cultures, and Collective Memories. *Routledge International Handbook of Memory Studies*. New York : Routledge, 2015. P. 193–204.

599. Wang Y. The discursive structures of totalitarian ideology. Iowa: Iowa State University, 2003. 212 p.

600. Yazdani M. S. Analysis of 19th and 20th Century Conservation Key Theories in Relation to Contemporary Adaptive Reuse of Heritage Buildings. *Heritage*. 2019. № 2(1). P. 920–937.

601. Yount A. William Morris and the Society for the Protection of Ancient Buildings: Nineteenth and Twentieth Century Historic Preservation in Europe: Dis. ... PhD in History. Western Michigan University. Michigan, 2005. 216 p.

602. Ziakun A. Protection of the Monuments of Ukraine in the State Policy During the 20 – 30-th Years of the XX Century. *Modern Approaches to Cultural Space and Historical Knowledge* (1st Ed.). URL : <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/monographs/article/view/2630/2510> (дата звернення : 12.08.2020).

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

– Публікації у виданнях, включених до переліку фахових видань

України з присвоєнням категорії «Б»:

1. Новак О. С. Формування нормативно-правової бази пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1919–1926 рр.). Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія». 2020. Вип. 58. С. 57–72.

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-58-04

2. Новак О. С. Нормативно-правове регулювання пам'яткоохоронної діяльності в радянській Україні (1928–1933 рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 1. С. 105–111.

DOI: 10.5281/zenodo.6770300

3. Новак О. С. Обстоювання самотності українського історико-культурного надбання в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). Актуальні питання гуманітарних наук. Збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. 2022. Вип. 53. Том 1. С. 64–70.

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-1-8>

4. Новак О. С. Пам'яткоохоронна діяльність на Чернігівщині: основні напрямки та тенденції (1919–1930-ті рр.). Сіверянський літопис. 2022. № 5–6. С. 54–62.

DOI: 10.5281/zenodo.7747267

– Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Новак О. С. Формування пам'яткоохоронного понятійного поля у дослідницькому середовищі Наддніпрянській Україні (початок ХХ ст.). 73-я Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 24 квітня 2020 р. : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 127–129.
2. Новак О. С. Мистецтвознавчі студії пам'яткоохоронців Харкова (1919 – 1930-ті рр.). 38-ма Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених Краєзнавство та краєзнавці: досвід минулого та сьогоденні завдання (до 120-річчя від дня народження професора Антона Григоровича Слюсарського). 4 грудня 2020 р. : тези доп. Харків, 2020. С. 73–75.
3. Новак О. С. Унормування участі громадськості у пам'яткоохоронній діяльності в радянській Україні (1919 – 1926 рр.). 74-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 23 квітня 2021 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 93–95.
4. Новак О. С. Охорона сакральних пам'яток Харкова у переломну епоху (1929–1933 рр.). 39-та Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавство у системі науки та освіти: досвід і перспективи», присвяченої 100-річчю створення Харківського інституту народної освіти імені О. О. Потебні. 3 грудня 2021 р. : тези доп. Харків, 2021. С. 37–39.
5. Новак О. С. Особливості кампанії із вилучення церковних цінностей у Харкові в 1922 році. 75-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 29 квітня 2022 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2022. С. 63–65.
6. Новак О. С. Роль С. А. Таранушенка у професійній спільноті пам'яткоохоронців радянської України (1919–1930-ті роки). 40-ва Міжнародна краєзнавча конференція молодих учених «Краєзнавчі студії у вимірах сучасності, ретроспективі і перспективі», присвячена 300-річчю з

дня народження Григорія Савича Сковороди (1722–1794). 3 грудня 2022 р. : тези доп. Харків, 2023. С. 40–42.

7. Новак О. С. Пам'яткоохоронна діяльність в радянській Україні (друга половина 1930-х років). 76-а Міжнародна наукова конференція «Каразінські читання (історичні науки)». 21 квітня 2023 року : тези доп. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 60–62.

8. Novak O. The Formation of the Monument-Protection Discourse in Research Environment of the Naddniprianska Ukraine (second half of XIX – early XX century). Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century : IX Всеукраїнська наукова конференція. 28 лютого 2020 р. : тези доп. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 152–159.

Додаток Б. Створення перших пам'яткоохоронних інституцій та ухвалення спеціальних законів в деяких країнах світу¹:

Назва країни	Початок функціонування профільних структур (рік)	Ухвалення профільного пам'яткоохоронного законодавства (рік)
Великобританія (Британська імперія)	1830	1887
Франція	1795	1887
Італія	1834	1902
Австро-Угорщина	1860	1911
Османська імперія	1884	1884
Російська імперія	1859	–

¹ Подається за: Горбик В. О. Бурдоносова Т. І. Охорона історичних пам'яток у США, Великобританії й Канаді // Український історичний журнал. 1991. № 10. С. 112–134 ; Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах: Сб. науч. тр. Москва: ИНИОН РАН, 2005.

Додаток В. Організація контролю за охороною старожитностей в Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.¹:

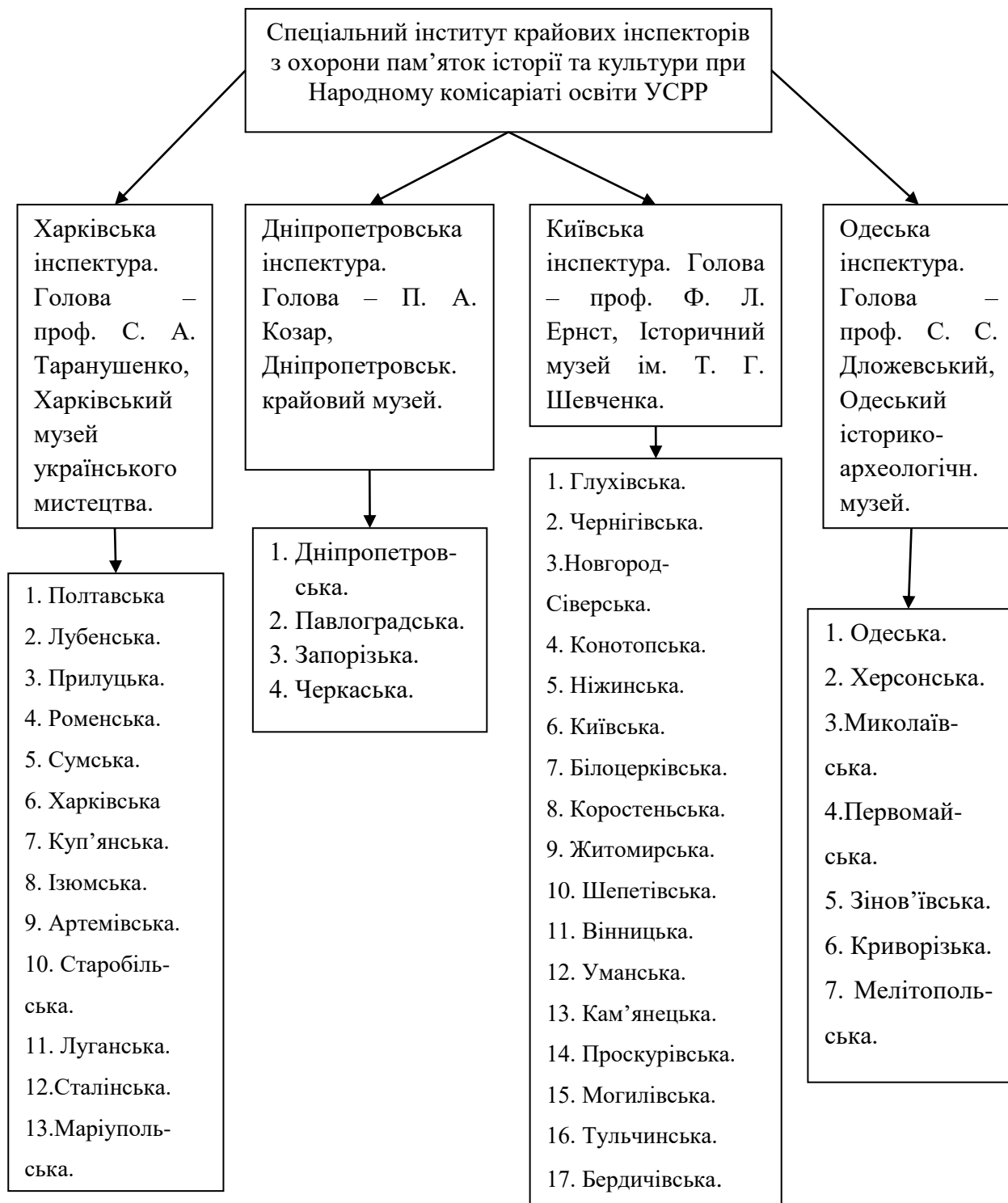
¹ Подається за: Ахметшин А. С. Законодательство по охране памятников культуры в России XIX – начала XX вв. и практика его применения // Вестник ОмГУ. Серия. Право. 2013. №2 (35). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zakonodatelstvo-po-ohrane-pamyatnikov-kultury-v-rossii-xix-nachala-xx-vv-i-praktika-ego-primeneniya> (дата звернення: 08.08.2022); Гаврилюк С. В. Становлення й розвиток історичного пам'яткознавства Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Дис. ... д-ра. іст. наук; Волинський держ. ун-т. ім. Лесі Українки. Луцьк, 2003; Шаманаев А. В. Зырянова С. Ю. Охрана культурного наследия в Российской империи. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2018.

Додаток Г. Підпорядкування пам'яткоохоронних органів УСРР

станом на 1927 рік¹:

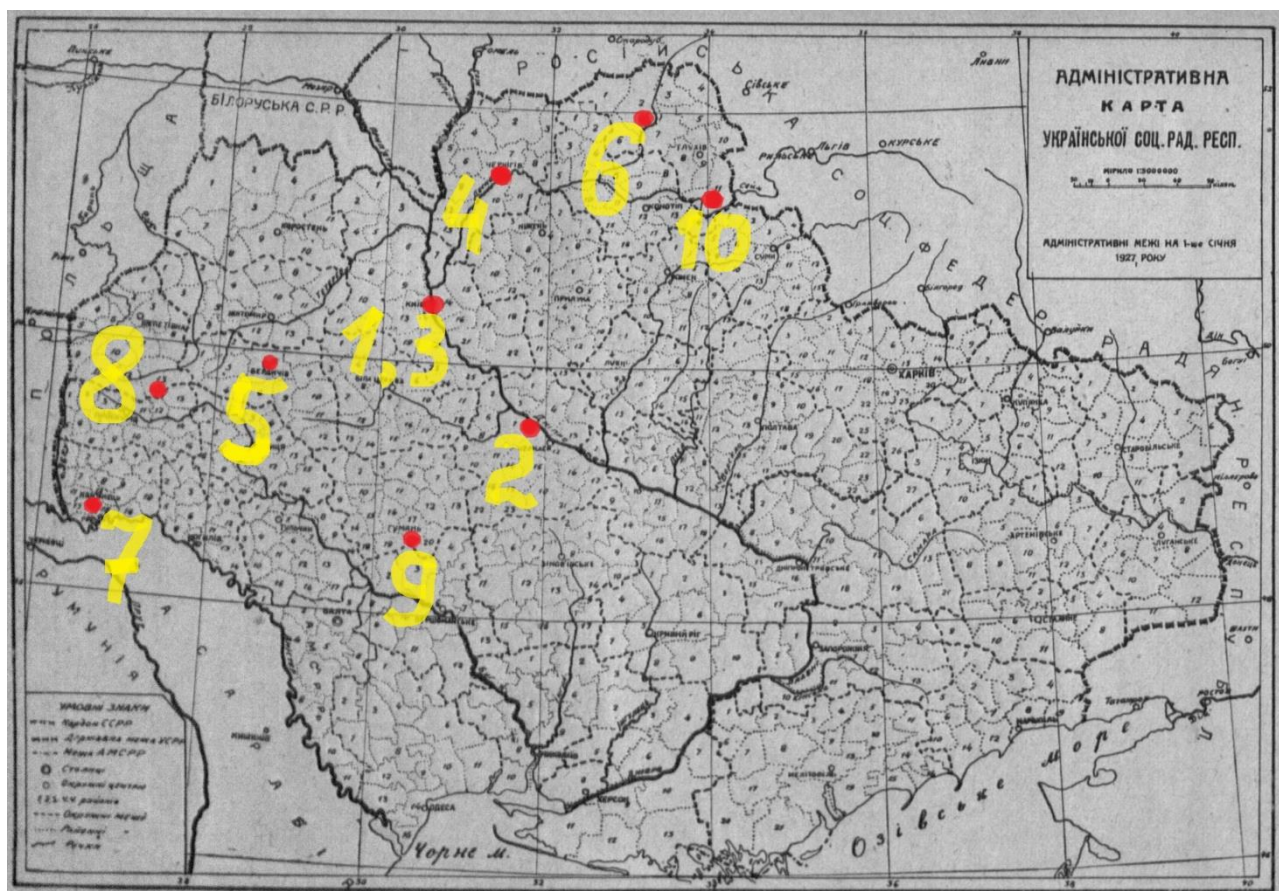
¹ Подається за: Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи» // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 30–34.

Додаток Г. Розподіл округ УСРР між Спеціальними інститутами крайових інспекторів з охорони пам'яток історії та культури» при НКО УСРР станом на 1927 рік¹:

¹ Подається за: Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів УСРР «Про пам'ятки культури й природи» // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 725. Арк. 30–34.

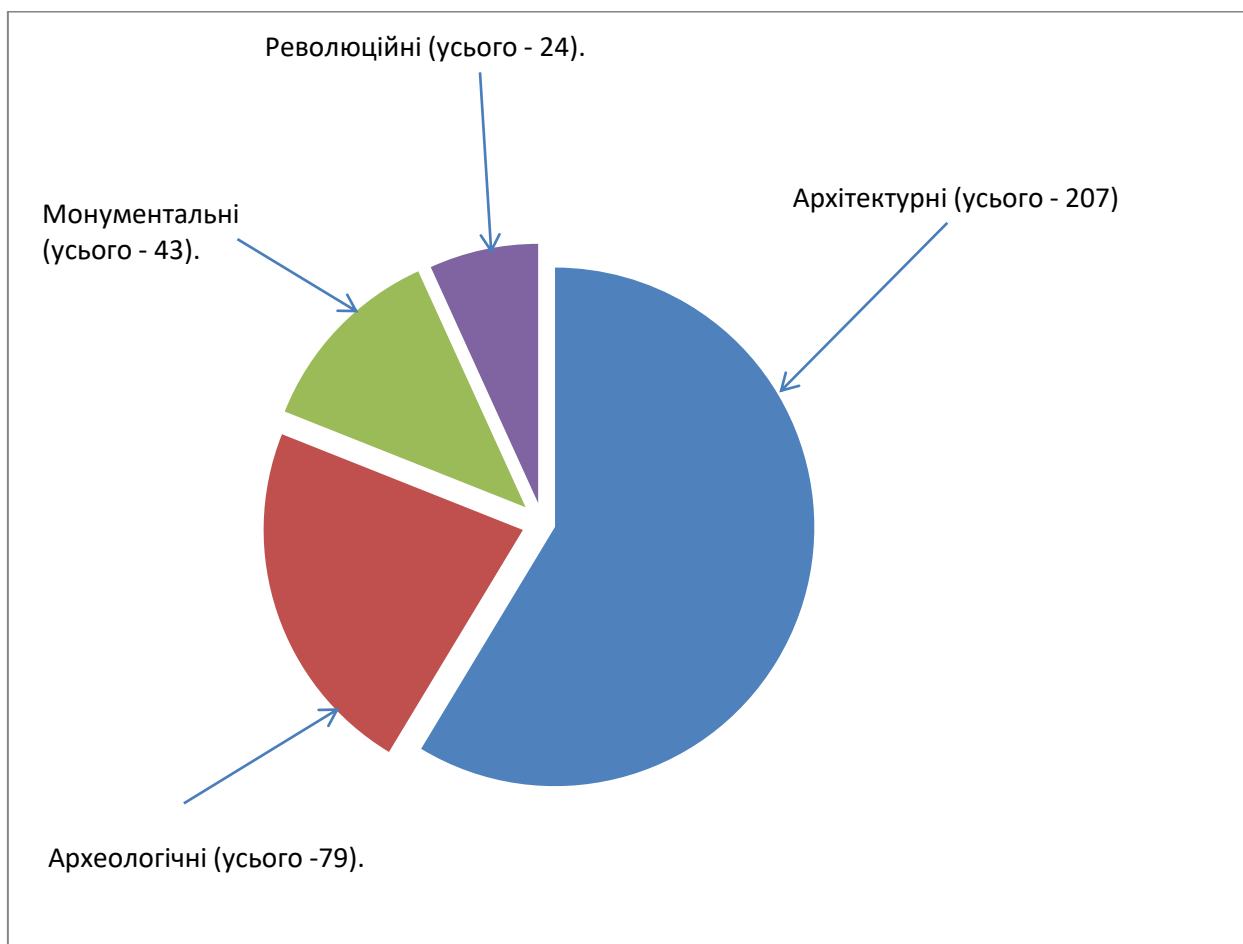
Додаток Д. Історико-культурні заповідники в округах радянської України
станом на 1929 рік¹:

1. «Музейне містечко» (Лаврський заповідник) у Києві (із 1926 року);
2. Могила Т. Г. Шевченка в Каневі (із 1925 року);
3. Софія Київська та Кирилівська церква в Києві;
4. Чернігівський заповідник у м. Чернігів;
5. Монастир кармелітів босих у Бердичеві;
6. Спасо-Преображенський монастир у Новгороді-Сіерському;
7. «Старий замок» у Кам'янці-Подільському;
8. Замок у м. Старокостянтинові;
9. Парк III Інтернаціоналу (колишня «Софіївка») в Умані;
10. Молченський монастир у м. Путивль.

¹ Подається за: Дубровський В. В. Музеї на Україні. Харків: Державне видавництво України, 1929. С 12–14; Адміністративно карта Української РСР. URL: [https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/% 83.png](https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d9/%83.png) (дата звернення: 21.01.2023); Список державних історико-культурних заповідників. *Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України*. Ф. 59. Спр. 348. Арк. 5.

Додаток Е. Видова класифікація пам'яток, наявних в реєстрі Харківської крайової інспектури станом на середину 1931 року¹:

¹ Подається за: Звіт за досвіди в галузі українського мистецтва (1930 – 1931 рр.) // Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918 – 1932 років. Х.: Видавець Савчук О. О., 2011. С. 276.

Додаток Є. Список працівників Відділу пластичних мистецтв
Головного управління у справах мистецтва та національної культури
Української Держави П. П. Скоропадського в 1918 році¹.

Номер	Прізвище, ім'я та по-батькові	Посада у пам'яткоохоронній інституції	Відомості про додаткове/ попереднє місце роботи/ навчання
1	Павлуцький Григорій Григорович	Голова відділу	Професор університету св. Володимира у Києві
2	Коробцов Василь Григорович	Завідувач архітектурною секцією	Інженер
3	Гіляров Сергій Олексійович	Діловод	Асистент університету
4	Ернст Федір Людвігович	Помічник діловода	
5	Теодорович Оксана Вікторівна	Канцелярист І-го розряду	Слухачка Вищих жіночих курсів
6	Зіміна-Більська Раїса Миколаївна	Канцеляристка ІІІ-го розряду	Слухачка Вищих жіночих курсів
7	Крамаренко Капітолїна Миколаївна	Машиністка	

¹ Подається за: Відомість про ті службові зміни, які мають бути проведені відповідно до нового закону та режимів окладів утримання // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. Ф. 2457. Оп. 2. Арк. 7.

Додаток Ж. Список працівників Відділу охорони пам'яток мистецтва й старовини Головного управління справами мистецтва та національної культури в 1918 році¹:

Номер	Прізвище, ім'я та по-батькові	Посада у пам'яткоохоронній інституції	Відомості про додаткове/ попереднє місце роботи/ навчання
1	Біляшівський Микола Федотович	Голова відділу	Директор художньо-промислового музею
2	Широцький Кость Віталійович	Голова секції Відділу охорони пам'яток мистецтва й старовини	Викладач кафедри історії Державного університету в Кам'янці-Подільському
3	Шугаєвський Валентин Андрійович	Урядовець для доручень	
4	Моргілевський Іполит Владиславович		
5	Красицький Григорій Федорович		
6	Іщенко Василь Григорович		
7	Трохименко Карпо Дем'янович		
8	Грабар Андрій Миколайович		
9	Татарин Конон Диментійович	Помічник діловода	
10	Арщаневський Сергій Дмитрович	Фотограф	
11	Дацько Наталія Данилівна	Канцеляристка	

¹ Подається за: Список урядовців Відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва із зазначенням, чи не займає другої посади (з розпискою про це) // Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. Ф. 2457. Оп. 2. Арк. 102.

Додаток 3. Список працівників Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (станом на 1920 рік)¹:

Номер	Прізвище, ім'я та по-батькові	Посада у пам'яткоохоронній інституції
1	Федоровський О. С.	Завідувач Археологічною секцією. Завідувач Археологічним музеєм (м. Харків)
2	Покровський А. М.	Член Археологічної секції
3	Багалій Дмитро Іванович	Завідувач Архівною секцією. Завідувач Харківським Центральним історичним архівом
4	Іванов Євген Михайлович	Член Архівної секції. Працівник Харківського Центрального історичного архіву
5	Мигулін Василь Васильович	Член Архівної секції
6	Барвінський В. А.	Завідувач відділу Харківського Центрального історичного архіву
7	Водолажченко О. Г.	Вчений-архівіст.
8	Сечкар'юв М. Т.	Вчений-архівіст
9	Ткаченко Д. А.	Вчений-архівіст
10	Цветков А. К.	Вчений-архівіст
11	Іванова О. Є.	Машиністка-палеографістка
12	Іванов В. Є.	Службовець
13	Таранушенко Степан Андрійович	Завідувач Архітектурно-монументальною секцією. Завідувач Церковно-історичним музеєм (м. Харків)
14	Загайкевич Богдан Вікторович	Член Архітектурно-монументальної секції
15	Гондель Л. К.	Секретар Архітектурно-монументальної секції. Помічник завідувача Музеєм дитячої художньої творчості (м. Харків)
16	Шміт Федір Іванович	Завідувач Музейної секції. Завідувач Музеєм дитячої художньої творчості (м. Харків)
17	Нікольська Олена Олександрівна	Член Музейної секції
18	Порай-Кошиц Б. В.	Член Музейної секції. Завідувач Центральним художньо-історичним музеєм (м. Харків)
19	Потапов О. О.	Член Музейної секції.

¹ Подається за: Харківський губернський відділ народної освіти. Платежний список служащим Харьковского губернского комитета охраны памятников искусства и старины // Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. р-820. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 42–48.

		Завідувач районними музеями
20	Порай-Кошиц Є. В.	Діловод Музейної секції
21	Симонов А. К.	Помічник завідувача Центральним художньо-історичним музеєм (м. Харків)
22	Бауер М. П.	Вчений спеціаліст Центрального художньо-історичного музею (м. Харків)
23	Конрадї В. Г.	Вчений спеціаліст Центрального художньо-історичного музею (м. Харків)
24	Берченко Є. В.	Молодший службовець Центрального художньо-історичного музею (м. Харків)
25	Маточка І. Г.	Молодший службовець Центрального художньо-історичного музею (м. Харків)
26	Саміляк В. І.	Молодший службовець Центрального художньо-історичного музею (м. Харків)
27	Шмідт М. Л.	Молодший службовець Центрального художньо-історичного музею (м. Харків)
28	Тесленко Г. І.	Помічник завідувача Археологічним музеєм (м. Харків)
29	Фіногенова Є. Н.	Хранитель Археологічного музею (м. Харків)
30	Штефко З. М.	Хранитель Археологічного музею (м. Харків)
31	Серебрякова З. Є.	Художниця Археологічного музею (м. Харків)
32	Єна М. С.	Молодший службовець Археологічного музею (м. Харків)
33	Берладіна К. О.	Хранитель Церковно-історичного музею (м. Харків)
34	Степанова О. Т.	Хранитель Церковно-історичного музею (м. Харків)
35	Корнієнко М. Т.	Художниця Церковно-історичного музею (м. Харків)
36	Сумцов М. Ф.	Завідувач Музеєм Слобідської України (м. Харків). Завідувач Етнографічною секцією
37	Даньківська Ф. С.	Хранитель Етнографічного відділу Музею Слобідської України (м. Харків)
38	Ніколаєв О. О.	Хранитель Художнього відділу Музею Слобідської України (м. Харків)
39	Павлов Г. М.	Наглядач будівлі Музею Слобідської України (м. Харків)
40	Беляєва А. О.	Молодший службовець Музею Слобідської України (м. Харків)
41	Заховаєв Я. С.	Молодший службовець Музею

		Слобідської України (м. Харків)
42	Пономарьова О. С.	Молодший службовець Музею Слобідської України (м. Харків)
43	Фальцев Г. Д.	Молодший службовець Музею Слобідської України (м. Харків)
44	Чудний М. Г.	Молодший службовець Музею Слобідської України (м. Харків)
45	Івановська Т. О.	Вчений співробітник Музею дитячої художньої творчості (м. Харків)
46	Лейтер М. Ю.	Вчений співробітник Музею дитячої художньої творчості (м. Харків)
47	Шмідт Л. Л.	Молодший службовець Музею дитячої художньої творчості (м. Харків)
48	Нікольська О. О.	Завідувач Центральної художньо-історичної бібліотеки (м. Харків)
49	Зенкевич Я. М.	Помічник завідуючого Центральної художньо-історичної бібліотеки (м. Харків)
50	Матвеева К. П.	Бібліотекар Центральної художньо-історичної бібліотеки (м. Харків)
51	Зеленін Д. К.	Член Етнографічної секції.

Додаток И. Список працівників «Генеральної інспектури охорони пам'ятників культури в Україні» при НКО УСРР (станом на 1926 рік)¹:

Номер	Прізвище, ім'я та по-батькові	Посада у пам'яткоохоронній інституції	Відомості про основне місце роботи
1	Дубровський Василь Васильович	Голова інспектури	Науковий співробітник кафедри історії української культури ім. акад. Д. Багалія та Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства
2	Таранушенко Степан Андрійович	Крайовий інспектор Харківської крайової інспектури	Директор Музею слобідської України (м. Харків)
3	Ернст Федір Людвигович	Крайовий інспектор Київської крайової інспектури	Завідувач художнього відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка (м. Київ)
4	Козар Павло Антонович	Крайовий інспектор Дніпропетровської крайової інспектури	Завідувач історико-археологічним відділом Дніпропетровського історичного музею
5	Дложевський Сергій Степанович	Крайовий інспектор Одеської крайової інспектури	Декан факультету соціального виховання Одеського інституту народної освіти та професор Одеського археологічного інституту

¹ Подається за: Охорона пам'яток історії та культури на Україні. Збірник 1. Харків: Український комітет охорони пам'яток культури при Укрнауці, 1927.

Додаток І. Мережа кореспондентів Харківської крайової інспектури охорони пам'яток матеріальної культури (станом на 1927 рік)¹:

Номер	Прізвище, ім'я та по-батькові	Посада у пам'яткоохоронній інституції	Відомості про основне місце роботи
1	Сибільов М. В.	Кореспондент	Завідувач Ізюмського окружного музею
2	Мартинович П. Д. ²	Кореспондент	Працівник Красноградського музею
3	Семенчик М. М.	Кореспондент	Завідувач Роменського окружного музею
4	Бабенко В. О.	Кореспондент	Завідувач Вовчанського окружного музею
5	Алампієв П. М. ³	Кореспондент	Працівник Охтирського педагогічного технікуму
6	Омельченко В. Д.	Кореспондент	Працівник Миргородського музею
7	Сластіон П. Ю.	Кореспондент	Професор миргородського керамічного технікуму
8	Онацький Н. Х.	Кореспондент	Завідувач Сумського окружного музею
9	Руднєв В. К.	Кореспондент	Завідувач Лебединського музею
10	Грищенко М. А.	Кореспондент	Працівник Лебединського музею

¹ Подається за: Відчит Харківської крайової інспектури охорони пам'яток матеріальної культури за 1927 рік. Склад секретар П. І. Білаш // Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 278. Арк. 1370.

² За підсумками 1927 р. вибув зі складу мережі кореспондентів через відсутність результатів в галузі охорони пам'яток.

³ За підсумками 1927 р. вибув зі складу мережі кореспондентів через відсутність результатів в галузі охорони пам'яток.

11	Тов. Хиревич В. І.	Кореспондент	Адміністративний відділ Прилуцького окружного виконавчого комітету
12	Коваленко І. П.	Кореспондент	Завідувач Маріупольського краєзнавчого музею
13	Плескач І. Я.	Кореспондент	Завідувач Лубенського окружного музею
14	Локтюшов С. А.	Кореспондент	Завідувач Луганського окружного музею

Додаток І. Список дійсних членів ВУАК у Києві та поза його межами
станом на 1930 рік¹:

Номер	Прізвище та ініціали	Адреса (місце роботи/ поштова адреса)
1	Антонович-Мельник К. М.	м. Київ, вул. Королека, 54. Бібліотека ім. В. Антоновича
2	Барвінок В. І.	м. Київ, вул. Кирилівська, 31/1
3	Безсмертний В. А.	м. Київ, вул. К. Ворошилова, 28/4. Тел. 20-09
4	Василенко М. П.	м. Київ, вул. Тарасівська, 20
5	Гамченко С. С.	Києво-Печерська лавра («Музейне містечко»), корпус 24
6	Ернст Ф. Л.	м. Київ, вул. Круглоуніверситетська, 4/4
7	Козловська В. Є.	м. Київ, вул. Г. Гершуні, 46/5
8	Кримський А. Ю.	м. Київ, вул. Мала Підвальна, 1
9	Кричевський В. Г.	м. Київ, вул. Стрілецька, 26/23. Кімната 4
10	Курінний П. П.	м. Київ, Києво-Печерська лавра («Музейне містечко»)
11	Лазаревська К. О.	м. Київ, вул. Обсерваторна, 19/3. Тел. 2-21
12	Левицький Л. М.	м. Київ, вул. В. Короленка, 55. ВУАН
13	Мощенко К. В.	м. Київ, Києво-Печерська лавра («Музейне містечко»)
14	Новицький О. П.	м. Київ, вул. Жертв Революції, 23
15	Носов А. З.	м. Київ, вул. Жертв Революції, 23
16	Осьмак В. О.	м. Київ, вул. Ю. П'ятакова, 115
17	Попов П. М.	м. Київ, Києво-Печерська лавра («Музейне містечко»)
18	Різниченко В. В.	м. Київ, вул. В. Короленка, 55. Національний Геологічний музей ВУАН

¹ Подається за: Реєстр дійсних членів ВУАКу та їх адреси. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Ф. 59. Спр. 328. Арк. 1; Реєстр дійсних членів ВУАК поза межами Києва, в РСФРР та за кордоном. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Ф. 59. Спр. 328. Арк. 2.

19	Рудинський М. Я.	м. Київ, Міський поштамт, скринька 23
20	Середа А. Х.	м. Київ, вул. В. Васильківська, 27/12
21	Фомін А. В.	м. Київ, вул. Безаківська, 1
22	Шарлемань М. В.	м. Київ, вул. Жертв Революції, 23
23	Щербина В. І.	м. Київ, вул. Рибальська, 16
24	Шугаєвський В. А.	м. Київ, Києво-Печерська лавра («Музейне містечко»)
25	Ткаченко М. М.	м. Київ, вул. Г. Гершуні, 46/5
26	Моргілевський І. В.	м. Київ, Вознесенський узвіз, 13/2
27	Болтенко М. Ф. ¹	м. Одеса, вул. М. Пирогова, 5/9
28	Бузескул В. П.	м. Харків, Сорокінський завулок, 6
29	Гордєєв Д. П.	м. Харків, вул. В. Володарського, 32
30	Дложевський С. С.	м. Одеса, вул. Л. Пастера, 42/32
31	Зуммер В. М.	м. Баку. Університет
32	Сіцинський Ю. Й.	м. Кам'янець-Подільський, вул. Г. Петровського, 62
33	Смолічев П. І.	м. Чернігів. Державний музей
34	Таранушенко С. А.	м. Харків, вул. Вільної Академії, 6/8
35	Федоровський О. С.	м. Харків, вул. Вільної Академії, 35/2
36	Шміт Ф. І.	м. Ленінград, площа В. Воровського, 5. Державний інститут історії мистецтв
37	Яворницький Д. І.	м. Дніпропетровськ. Історичний музей
38	Крижановський Б. Г.	м. Ленінград, вул. Інженерна, 4
39	Сичов М. П.	м. Ленінград, вул. Надеждинська, 27/18
40	Айліо Д.	Фінляндія, Гельсінкі. Національний музей
41	Еберт М.	Німеччина, Кенігсберг. Шенштрассе, 8-П
42	Гальгрєн А.	Фінляндія, Гельсінкі. Національний музей

¹ Тут і надалі перелічені прізвища, ініціали та адреси членів ВУАК, що проживали поза межами Києва.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 05:28:30 30.08.2023

Назва файлу з підписом: НОВАК О.С.-ДИСЕРТАЦІЯ-10.08.2023.pdf.asice
Розмір файлу з підписом: 2.2 МБ

Перевірені файли:

Назва файлу без підпису: НОВАК О.С.-ДИСЕРТАЦІЯ-10.08.2023.pdf
Розмір файлу без підпису: 2.4 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: НОВАК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

П.І.Б.: НОВАК ОЛЕКСАНДР СЕРГІЙОВИЧ

Країна: Україна

РНОКПП: 3483208357

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 05:28:29
30.08.2023

Сертифікат виданий: АЦСК АТ КБ «ПРИВАТБАНК»

Серійний номер: 248197DDFAB977E50400000053571A0127795E04

Алгоритм підпису: ДСТУ-4145

Тип підпису: Удосконалений

Тип контейнера: Підпис та дані в архіві (розширений) (ASiC-E)

Формат підпису: З повними даними для перевірки (XAdES-B-LT)

Сертифікат: Кваліфікований